Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

Rozprawa doktorska

Rola kapitału społecznego w funkcjonowaniu społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi

mgr Mateusz Radziszewski

Promotor: dr hab. Maciej Potz, prof. UŁ
Promotor pomocniczy: dr Katarzyna Dośpiał–Borysiak

Łódź 2019

Spis treści

Wstęp **8**

Część I Koncepcje społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego **17**

Rozdział 1 Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego **20**

1.1 Rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego w filozofii polityki 20

1.1.1 Republikańska koncepcja społeczeństwa obywatelskiego 21

1.1.2 Liberalna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego 24

1.1.3 Socjalistyczna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego 28

1.2 Współczesne znaczenie koncepcji społeczeństwa obywatelskiego 31

1.2.1 Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego 32

1.2.2 Podmioty funkcjonujące w społeczeństwie obywatelskim i ich zadania 35

1.2.3 Partycypacja społeczna i polityczna oraz rozwój wspólnot obywatelskich 38

1.3 Społeczeństwo obywatelskie z perspektywy funkcjonowania demokracji 42

1.4 Techniki partycypacji politycznej 50

1.4.1 Konsultacje społeczne i referenda lokalne 51

1.4.2 Budżety obywatelskie 53

1.4.3 Innowacje w zakresie demokracji bezpośredniej 59

1.5 Podsumowanie 62

Rozdział 2 Koncepcja kapitału społecznego **64**

2.1 Analiza koncepcji kapitału społecznego 66

2.1.1 Przybliżenie pojęcia kapitał społeczny 66

2.1.2 Znaczenie kapitału społecznego w sferze prywatnej oraz publicznej 71

2.2 Teoretyczne ujęcie składowych kapitału społecznego 74

2.2.1 Zaufanie 74

2.2.2 Normy i wartości 77

2.2.3 Sieć komunikacji i uczestnictwa 79

2.2.4 Podsumowanie analizy komponentów kapitału społecznego 81

2.3 Kapitał społeczny w badaniach nad społeczeństwem obywatelskim 83

2.3.1 Rozwój kapitału społecznego jednostek 83

2.3.2 Wpływ kapitału społecznego na społeczeństwo obywatelskie 86

2.4 Krytyczna analiza koncepcji kapitału społecznego 90

2.4.1 Konceptualizacja kapitału społecznego 90
2.4.2 Dobór zmiennych kapitału społecznego i ich analiza 92
2.5 Podsumowanie 95
Część II Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce 97
Rozdział 3 Znaczenie wspólnot obywatelskich dla funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce 99
3.1 Historyczne uwarunkowania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego 100
3.2 Prawne uwarunkowania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego 108
3.3 Łódź jako przykład samorządnej wspólnoty obywatelskiej 116
3.3.1 Historia Łodzi oraz tożsamość jej mieszkańców 117
3.3.2 Łódź jako przykład lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego 122
3.4 „Budżet obywatelski dla Łodzi" jako instrument rozwoju wspólnoty obywatelskiej ..127
3.5 Podsumowanie 136
Rozdział 4 Analiza zmiennych kapitału społecznego społeczeństwa obywatelskiego w Polsce oraz mieszkańców Łodzi 138
4.1 Analiza poziomu zaufania 139
4.1.1 Poziom zaufania wśród Polaków 140
4.1.2 Poziom zaufania wśród mieszkańców Łodzi oraz obszarów wiejskich województwa łódzkiego 143
4.2 Analiza zakresu norm i wartości 149
4.2.1 Wykaz norm i wartości wśród Polaków 150
4.2.2 Wykaz norm i wartości wśród mieszkańców Łodzi 155
4.3 Analiza sieci komunikacji i uczestnictwa 160
4.3.1 Sieć komunikacji i uczestnictwa wśród Polaków 160
4.3.2 Sieć komunikacji i uczestnictwa wśród mieszkańców Łodzi 163
4.4 Analiza wielkości kapitału społecznego 167
4.4.1 Kapitał społeczny Polaków 167
4.4.2 Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi 175
4.5 Podsumowanie 179

Rozdział 5 Badanie kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 181

5.1 Wstęp do badania kapitału społecznego projektodawców budżetu obywatelskiego w Łodzi 183

5.1.1 Problem badawczy 183

5.1.2 Metodologia badawcza 188

5.2 Opis badania kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 193

5.2.1 Opis badania 193

5.2.2 Analiza struktury demograficznej ankietowanych 196

5.2.3 Aktywność projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 200

5.3 Analiza składowych kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 207

5.3.1 Poziom zaufania projektodawców 208

5.3.2 Normy i wartości projektodawców 213

5.3.3 Sieć komunikacji i uczestnictwa projektodawców 218

5.3.4 Aktywność obywatelska projektodawców 222

5.4 Analiza kapitału społecznego projektodawców i jego wpływu na ich aktywność obywatelską 224

5.4.1 Analiza porównawcza kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim oraz mieszkańców Łodzi 226

5.4.2 Kapitał społeczny czynnikiem różnicującym oraz aktywizującym projektodawców 234

5.4.3 Wpływ komponentów kapitału społecznego projektodawców na ich sukces w budżecie obywatelskim 243

5.5 Analiza społeczeństwa obywatelskiego na podstawie odpowiedzi projektodawców udzielonych w ramach wywiadu pogłębionego 246

5.6 Podsumowanie 253

Zakończenie 258

Aneksy 268

Aneks 1 Kwestionariusz ankiety „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi” 269

Aneks 2 Kwestionariusz wywiadu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi” 283

Aneks 3 Metadane pochodzące z przeprowadzonego badania ankietowego oraz wywiadu pogłębionego 283

Spis pojęć 284

Spis schematów **285**

Spis tabel **285**

Bibliografia **288**

Akty prawne 288

Raporty z badań i opracowania 289

Wydawnictwa zwarte 292

Artykuły w wydawnictwach zwartych 298

Artykuły w czasopismach naukowych 300

Źródła internetowe 310

Źródła prasowe 311

Wstęp

Istota społeczeństwa obywatelskiego odnosi się do dwóch ważnych elementów funkcjonowania państwa. Pierwszym z nich jest społeczeństwo, czyli pewna zbiorowość ludzi zamieszkująca podobne terytorium, posiadająca własną kulturę i tożsamość oraz sieć wzajemnych stosunków społecznych. Drugim jest obywatelskość rozumiana jako przynależność państwowa, z którą związany jest katalog obowiązków oraz uprawnień osób będących obywatelami. Podmiotem funkcjonującym w ramach sfery społeczeństwa obywatelskiego jest społeczeństwo a przedmiotem jego działania realizacja swoich praw oraz wypełnianie obowiązków przez osoby je tworzące. Tego rodzaju aktywność w szczególności dotyczy m.in: wolności słowa; prawa do zrzeszania się; prawa do udziału w zgromadzeniach; realizacji własnych praw wyborczych; prawa do tworzenia związków zawodowych; prawa do informacji na temat funkcjonowania administracji publicznej. W ramach społeczeństwa obywatelskiego zachodzą dwa rodzaje relacji: pomiędzy obywatelami oraz pomiędzy obywatelami a instytucjami administracji publicznej. Oznacza to, że mogą one przybierać charakter społeczny (kooperacja obywateli na rzecz dobra wspólnego) i polityczny (udział obywateli w politycznym procesie decyzyjnym).

Obywatele działający w sferze społeczeństwa obywatelskiego realizują swoje wolności w ramach różnych podmiotów. Mają one charakter formalny (określony przepisami prawa) i nieformalny. Wśród tych pierwszych należy wymienić: organizacje pozarządowe (stowarzyszenia i fundacje), wspólnoty i stowarzyszenia lokatorskie oraz związki zawodowe. W ramach podmiotów nieformalnych można wskazać na: zebrania lokatorskie oraz lokalne grupy inicjatywne. Obywatele mogą również działać w sferze społeczeństwa obywatelskiego za pomocą rozmaitych technik partycypacji politycznej w postaci: konsultacji społecznych, budżetów obywatelskich, referendów, a także wyborów oraz składania wniosków o dostęp do informacji publicznej. Tego rodzaju aktywność odnosi się do relacji pomiędzy obywatelami a instytucjami administracji publicznej (samorządowymi lub centralnymi).

Rozwój społeczeństwa obywatelskiego uznawany jest obecnie za ważny obszar funkcjonowania państwa. Przedstawiciele władz lokalnych na całym świecie nieustannie dokonują implementacji nowych technik partycypacji zachęcając obywateli do udziału w procesie zarządzania samorządem lokalnym. Przykładem tego jest budżet obywatelski,

który w obszarze polskiego samorządu stał się wiodącym instrumentem demokracji bezpośredniej. Doświadczenia z dotychczasowego jego funkcjonowania w Łodzi pozwalają stwierdzić, że wpływa on na wzrost aktywności mieszkańców w sferze publicznej. Osoby, które zgłaszają projekty w ramach tej procedury podejmują również działania promocyjne, aby ich pomysły zyskały poparcie lokalnej społeczności w powszechnym głosowaniu. W tym celu nawiązują oni relacje z innymi ludźmi, współpracują w ramach wspólnot mieszkaniowych, czy wreszcie angażują się w działalność organizacji pozarządowych.

Problemem badawczym w niniejszej pracy jest funkcjonowanie i rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Badanie tego procesu zostało ograniczone do poziomu lokalnego. Stanowi on interesujący obszar badawczy w kontekście kooperacji między obywatelami (np. samopomoc sąsiedzka) oraz udziału mieszkańców w zarządzaniu własną miejscowością (np. udział w konsultacjach społecznych i w wyborach lokalnych).

Celem niniejszej pracy jest wskazanie czynników wpływających na aktywność człowieka na rzecz lokalnej społeczności oraz korzyści płynących z niej dla niego oraz całej zbiorowości. Wskazana problematyka odnosi się do funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz znaczenia kapitału społecznego dla tego procesu. W celu przeprowadzenia badań empirycznych oba pojęcia zostały zoperacjonalizowane. **Społeczeństwo obywatelskie** zostało zdefiniowane jako obszar działalności ludzkiej odbywającej się w sferze publicznej, którego kształt określają doświadczenia i tradycje ludzi w zakresie aktywności obywatelskiej. **Kapitał społeczny** został określony jako zasób jednostki determinowany poziomem następujących komponentów: **zaufania**, **norm i wartości** oraz **sieci komunikacji i uczestnictwa**, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów.

Badacze problematyki rozwoju społeczeństwa obywatelskiego wskazują, że tego rodzaju aktywność wiążę się z wielkością posiadanego przez każdą osobę kapitału społecznego. Putnam oraz Coleman twierdzą, że zależność ta dotyczy w szczególności: zdolności jednostki do podejmowania działań zbiorowych; efektów działań podejmowanych przez nią w sferze publicznej; jakości ogółu relacji społecznych (w sferze prywatnej oraz publicznej); jakości funkcjonowania

administracji; jakości systemu politycznego oraz funkcjonowania samej demokracji[1]. Kapitał społeczny jest czynnikiem wpływającym na aktywność obywatelską ludzi, którzy podejmując się jej mogą zwiększać posiadany przez siebie zasób (kapitał społeczny). Wynika z tego, że mamy tu do czynienia z procesem, w którym doświadczenia i tradycje obywatelskie każdej z osób wpływają na posiadany przez nią kapitał społeczny. Następnie zasób ten wpływa na jej aktywność w sferze społeczeństwa obywatelskiego. W efekcie skutki podjętej działalności powodują, że następuje zwiększenie lub zmniejszenie wielkości kapitału społecznego, w ramach jego komponentów. Może to dotyczyć spadku lub wzrostu zaufania do innych osób, czy zerwania lub nawiązania relacji między jednostkami. Efektem końcowym tego procesu są pozostałe w świadomości ludzi doświadczenia i tradycje związane z aktywnością obywatelską, co ponownie stanowi punkt wyjścia w obliczu podejmowanych działań w przyszłości w oparciu o posiadany kapitał społeczny.

Kapitał społeczny stanowi czynnik rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w wymiarze lokalnym. Wskazują na to liczne badania, z których tylko część została tu przedstawiona. Wspomniany Putnam, analizując lokalny samorząd w Włoszech stwierdził, że czynnikami wpływającymi na sferę społeczeństwa obywatelskiego są m.in. tradycja i doświadczenia ludzi w zakresie aktywności politycznej oraz poziom rozwoju instytucji samorządowych[2]. Dodatkowo analizując wielkość kapitału społecznego ankietowanych, za pomocą takich zmiennych jak zaufanie, normy i powiązania jednostek stwierdził, że zasób ten jest istotną zmienną w procesie rozwoju całego systemu politycznego[3]. Podobnie uważa Pamela Paxton. Na podstawie danych statystycznych pochodzących z Światowego Sondażu Społecznego przeprowadziła ona badanie wskazujące na dodatnią zależność pomiędzy poziomem kapitału społecznego obywateli a istnieniem systemu demokratycznego w ich państwie. Jej zdaniem kluczowe znaczenie w tej relacji ma poziom zaufania oraz aktywność ludzi w organizacjach pozarządowych[4]. Z kolei badania Naim Kapucu przeprowadzone na Florydzie wskazują, że grupą społeczną, która odznacza się najwyższym poziomem kapitału społecznego

[1] R. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Warszawa 1993; *Idem*, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008; J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge 1990.
[2] *Ibidem*, ss. 28–29.
[3] *Ibidem,* ss. 283–289.
[4] P. Paxton, *Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship*, „American Sociological Review" 2002, vol. 67, ss. 271–273.

oraz jest najbardziej zaangażowana w sferę publiczną są ludzie młodzi, w wieku 18-29 lat[5]. Jego zdaniem aktywność obywatelska stanowi ważny element edukacji oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w wymiarze lokalnym[6]. Warto również przywołać wyniki badań Dobrochny Hildebrandt–Wypych, które wskazują, że kapitał społeczny ma istotne znaczenie w rozwoju młodzieżowych przekonań i postaw politycznych. Ponadto osoby młode, aktywne w różnego rodzaju organizacjach pozarządowych, są również bardziej aktywne społecznie i politycznie w życiu dorosłym[7]. Inne badania przeprowadzone przez Henry Milnera i Svante Erssona wskazują, że wielkość kapitału społecznego mieszkańców poszczególnych regionów w Szwecji, jest w istotny sposób związany z procesem rozwoju organizacji pozarządowych oraz szeroko rozumianą oddolną aktywnością obywateli, co również znajduje swoje konsekwencje w ich udziale w wyborach oraz referendach[8].

Przytoczone badania wskazują na kilka obszarów problematyki funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Pierwszym z nich jest to, że aktywność ludzi, rozumiana jako ta o charakterze obywatelskim kształtuje się w ramach ich partycypacji społecznej i politycznej. Oba terminy zostały na potrzeby niniejszej pracy zoperacjonalizowane w następujący sposób. **Partycypacja społeczna** została określona jako aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest realizacja interesów i zaspokajanie potrzeb wspólnotowych (np. mieszkańców gminy). Kolejnym zoperacjonalizowanym terminem stała się **partycypacja polityczna**. Została ona zdefiniowana jako aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest wywieranie wpływu na sprawujących władzę oraz udział w **politycznym procesie decyzyjnym** (np. w ramach budżetu obywatelskiego), rozumianym jako mechanizm podejmowania decyzji przez podmioty sprawujące władzę w ramach administracji publicznej.

[5] N. Kapucu, *Social Capital and Civic Engagement*, „International Journal of Social Inquiry" 2011, vol. 4, no. 1, ss. 39–41.
[6] *Ibidem*, s. 37.
[7] D. Hildebrandt–Wypych, *Kapitał społeczny młodzieży jako podstawa socjalizacji politycznej oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego – sprawozdanie z badań niemieckich*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 22, s. 278.
[8] H. Milner, S. Ersson, *Social Capital, Civic Engagement and Institutional Performance in Sweden: An Analysis of the Swedish Regions*, Paper prepared for the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Copenhagen, 14-19 April 2000, s. 15, https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/d3f44509-ea69-42c4-a87b-9e52c3355a02.pdf (29.03.2019).

Ważnym jest również dokonanie operacjonalizacji zmiennych stanowiących komponenty kapitału społecznego. Pierwszym z nich jest **zaufanie**, które zostało zdefiniowane jako wiara w dobre intencje innych podmiotów w wymiarze **horyzontalnym** (innych ludzi np. rodziny, sąsiadów, ludzi obcych) oraz **wertykalnym** (administracji publicznej, służb publicznych, instytucji finansowych), a także brak poczucia zagrożenia w relacjach z nimi. Następnie komponent **normy i wartości** określono jako zakres zasad współżycia społecznego oraz fakt istnienia określonych dóbr lub podmiotów społecznie cenionych i ważnych w ich życiu, znajdujących się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo. Ostatnim była **sieć komunikacji i uczestnictwa** zdefiniowana jako sieć interakcji każdej z osób, tworząca się poprzez aktywność w ramach rozmaitych organizacji o charakterze formalnym lub nieformalnym.

Niniejsza praca prezentuje wyniki badania, którego celem była analiza komponentów składowych kapitału społecznego populacji mieszkańców Polski oraz Łodzi. W ramach niego zostały wykorzystane dane pochodzące z cyklicznych raportów Centrum Badań Opinii Społecznej, dotyczących zmiennych określających wielkość kapitału społecznego, sporządzone w 2013 i 2018 roku oraz wyniki badań przeprowadzonych na poziomie lokalnym m.in. przez Monikę Mularską–Kucharek[9]. Kolejnym elementem badania był pomiar poziomu komponentów kapitału społecznego osób biorących udział w budżecie obywatelskim w Łodzi w roli projektodawców. Celem tej analizy było wskazanie, czy wyróżniają się oni w ramach całej populacji pod względem wysokości badanych zmiennych, jak również czy poziom tych komponentów koreluje z podejmowaną prze nich aktywnością obywatelską. Badanie to składało się z dwóch etapów. Pierwszym z nich było badanie ankietowe, a drugim pogłębiony wywiad z tymi osobami, które wyraziły na to zgodę w pierwszym etapie.

Badanie umożliwiło uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jakim poziomem zaufania odznaczają się projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi?; Jakimi normami i wartościami kierują się projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi?; Jak dużą sieć komunikacji i uczestnictwa posiadają

[9] M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12 oraz *Idem, Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013.

projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi? Pozwoliły one na dokonanie weryfikacji poprawności hipotezy głoszącej, że: **Projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta.**

Kolejnym elementem analizy było zbadanie poziomu zróżnicowania w zakresie poszczególnych komponentów kapitału społecznego ankietowanych pod względem zestawu zmiennych określających ich status społeczny. Zadano następujące pytania: Czy istnieje zależność pomiędzy posiadanym statusem społeczno-zawodowym a poziomem kapitału społecznego?; Czy istnieje zależność pomiędzy miejscem zamieszkania a poziomem kapitału społecznego?; Czy istnieje zależność pomiędzy statusem majątkowym a poziomem kapitału społecznego? Powyższa analiza miała na celu zweryfikować hipotezę, że: **Cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem posiadanego statusu społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego.**

W dalszej kolejności uwaga została zwrócona na analizę zależności pomiędzy komponentami kapitału społecznego a innymi aktywnościami zawierającymi się w sferze społeczeństwa obywatelskiego, podejmowanymi przez projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi, w szczególności takimi jak: udział w wyborach, referendach, demonstracjach, czy podpisywanie petycji. Pytaniem tym było: Czy istnieje zależność pomiędzy wielkością kapitału społecznego a decyzją o udziale w partycypacji społeczno-politycznej w ramach indywidualnej aktywności obywatelskiej? Pozwoliło ono poddać weryfikacji hipotezę głoszącą, że: **Osoby odznaczające się większym zasobem kapitału społecznego częściej uczestniczą w partycypacji politycznej.**

Na koniec, analizie zostały poddane efekty aktywności ankietowanych w ramach procedury budżetu obywatelskiego, w postaci wyboru lub nie ich pomysłów do realizacji, w ramach powszechnego głosowania odbywającego się wśród mieszkańców miasta. Poddano weryfikacji hipotezę, że: **Kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania.**

Rozważania zawarte w niniejszej pracy zostały podzielone na dwie części. Pierwsza zatytułowana „Koncepcje społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego" dotyczy aspektów teoretycznych wskazanej problematyki. W tym zakresie

podstawową metodą pracy nad nim była metoda hermeneutyczna a celem dokonanie syntezy genetyczno-wyjaśniającej zależności pomiędzy prezentowanymi koncepcjami a problemem badawczym. Druga część, zatytułowana „Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce" zawiera empiryczną analizę problematyki rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Wykorzystano w niej metody analizy historycznej, instytucjonalno-prawnej oraz statystycznej.

Pierwsza część pracy została poświęcona analizie materiałów piśmienniczych, badań naukowych dotyczących rozwoju koncepcji społeczeństwa obywatelskiego oraz kapitału społecznego. W ramach analizy dokonano przeglądu trzech głównych nurtów w filozofii polityki (zgodnie z podziałem zaproponowanym przez Dorotę Pietrzyk–Reeves) odnoszących się do idei społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji organizacji sfery publicznej[10]. Były to: **nurt republikański**, którego głównymi przedstawicielami byli Arystoteles, Cyceron, Jean Bodin oraz Jean-Jacques Rousseau; **nurt liberalny** reprezentowany przez takich myślicieli jak: Thomas Hobbes, John Locke, Adam Smith, Stuart Mill oraz Alexis de Tocqueville; **nurt socjalistyczny** reprezentowany przez Karola Marksa i Antonio Gramsciego. W kolejnym etapie analiza została skoncentrowana na współczesnym rozumieniu koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. W szczególności należy tu wspomnieć prace Roberta Putnama, Pameli Paxton, Benjamina Barbera, Francisa Fukuyamy i Doroty Pietrzyk–Reeves[11]. Trzeci podrozdział niniejszej pracy został poświęcony analizie społeczeństwa obywatelskiego z perspektywy funkcjonowania demokracji oraz relacji pomiędzy tymi pojęciami. W kolejnym podrozdziale zostały zawarte rozważania na temat technik rozwoju partycypacji politycznej w wymiarze lokalnym.

Drugi rozdział został poświęcony analizie koncepcji kapitału społecznego. W pierwszej kolejności rozważania dotyczyły wymiaru definicyjnego omawianego pojęcia. W tym zakresie kluczowym stała się analiza stanu badań nad kapitałem społecznym, które zostały przeprowadzone przez m.in. takie osoby jak: Robert Putnam,

[10] D. Pietrzyk–Revees, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Toruń 2012.

[11] R. Putnam, Demokracja w działaniu…; *Idem, Samotna gra w kręgle…*; P. Paxton, *Social Capital and Democracy: an Interdependent Relationship, „American Sociological Review"* 2002, vol. 67 (2); B. Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001; *Idem*, *Strong Democracy*, Berkley 1984; F. Fukuyama, *Budowanie Państwa, Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005; *Idem*, Kapitał społeczny, [w:] Kultura ma znaczenie, (red.) E. Harrison, S. Huntington, Kraków 2003; *Idem*, *Koniec historii*, Poznań 1997; D. Pietrzyk–Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Toruń 2012.

Pamela Paxton, Pierre Bourdieu, James Coleman, czy Monika Mularska–Kucharek[12]. W dalszej kolejności, w ramach analizy logicznej i przyczynowej dokonana została charakterystyka poszczególnych komponentów kapitału społecznego, a zoperacjonalizowane zmienne wykorzystane w zakresie prezentacji poszczególnych badań nad społeczeństwem obywatelskim. Kolejny podrozdział został poświęcony krytyce koncepcji kapitału. W tym podrozdziale na uwagę zasługuje praca naukowa Alejandro Portesa[13].

Druga część pracy została poświęcona analizie historycznej i prawnej sfery społeczeństwa obywatelskiego w Polsce oraz badaniom empirycznym poszczególnych komponentów kapitału społecznego. W szczególności należy tu wskazać na znaczenie **wspólnot obywatelskich**, zdefiniowanych w pracy jako zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje społeczne oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Dalsza analiza dotyczyła aspektów instytucjonalno-prawnych wpływających na: rozwój partycypacji społecznej i politycznej w Polsce oraz wprowadzanie nowych technik partycypacji politycznej. Następnie przedmiotem rozważań, z wykorzystaniem opracowań naukowych oraz raportów, stała się Łódź. Ogół jej mieszkańców został tu określony jako lokalna wspólnota obywatelska będąca przykładem znaczących przemian po 1989 roku w wymiarze społecznym oraz gospodarczym. W jej obszarze funkcjonuje Budżet obywatelski dla Łodzi, stanowiący wydzielony z budżetu miasta fundusz, którego środki są wydatkowane przez samych mieszkańców. Jego funkcjonowanie zostało poddane analizie, a sformułowane w ramach niej wnioski, pozwoliły dokonać pomiaru poszczególnych komponentów kapitału społecznego osób w niego zaangażowanych (projektodawców). Kolejny rozdział został poświęcony analizie poziomu zmiennych składowych kapitału społecznego wśród mieszkańców Polski oraz Łodzi. Wreszcie w ramach ostatniego rozdziału dokonana została analiza poszczególnych komponentów kapitału społecznego projektodawców

[12] R. Putnam, *Demokracja w działaniu…*; *Idem, Samotna gra w kręgle…*; P. Paxton, *op. cit.* J. Coleman, *op. cit.*; M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, Nr 4(46); *Idem, Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12; *Idem*, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013; P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (red.) J. Richardson, Westport 1986.

[13] A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology" 1998, t. 24.

do budżetu obywatelskiego w Łodzi oraz samych łodzian. Jej celem było znalezienie odpowiedzi na postawione w pracy pytania badawcze oraz weryfikacja hipotez.

W ramach badania wykorzystane zostały: dane ilościowe – analiza statystyczna informacji z badania ankietowego oraz raportów i publikacji; dane jakościowe – wywiady pogłębione z inicjatorami projektów zgłoszonych do budżetu obywatelskiego w Łodzi. W ramach tych pierwszych zastosowano następujące metody badawcze: metody z zakresu statystyki opisowej, tabele krzyżowe (kontyngencji), analizę wskaźnikową zmiennych porządkowych i nominalnych z zastosowaniem skali Likerta; modele regresji logistycznej oraz korelację tau-a Kendalla.

W zakończeniu zamieszczone zostało podsumowanie rozważań z zakresu teorii społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego. Dodatkowo zebrane dane pozwoliły na przedstawienie problematyki społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Zawarta została tam również prognoza dalszego rozwoju tego obszaru sfery publicznej, ze szczególnym wskazaniem obszaru lokalnego i rozwoju komponentów kapitału społecznego jej członków.

Część I Koncepcje społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego

Rozważania znajdujące się w niniejszej części skoncentrowane zostały wokół dwóch pojęć: społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego. Ich prezentacja została zawarta w ramach dwóch rozdziałów zawierających zagadnienia teoretyczne oraz empiryczne. Należy jednak zwrócić uwagę na trzy podstawowe pojęcia, które wyznaczają obszar niniejszej problematyki. Są to: jednostka społeczna oraz jej aktywność, społeczeństwo i sfera publiczna.

W pierwszej kolejności należy wskazać na jednostkę społeczną, czyli każdego człowieka będącego pewnym społecznym indywiduum. Z kolei zbiorowość ludzi tworzy społeczeństwo. Szczególnymi wyznacznikami jego istnienia jest: wspólne terytorium, własna kultura i tożsamość oraz sieć wzajemnych relacji społecznych. Istotnym jest jednak fakt, że człowiek będący częścią takiej zbiorowości poddawany jest procesowi socjalizacji poprzez wchodzenie w różnego rodzaju interakcje z innymi ludźmi. W ogólnym zarysie mogą one przybierać charakter prywatny lub publiczny. Dodatkowo, są one częścią rozmaitych czynności społecznych takich jak: wychowawcze, edukacyjne, władcze, informacyjne, zabawowe, wyrażające się w pytaniach, pouczeniach, prośbach, rozkazach, udzielaniu pomocy[14]. Różnica wynika jednak z faktu, iż interakcje prywatne odnoszą się do bezpośrednich kontaktów osób, a ich celem jest zaspokojenie prywatnych potrzeb jednostek. Z kolei te odbywające się w wymiarze publicznym nie dotyczą bezpośrednich relacji między ludźmi, lecz między ich zbiorowościami. Wynika to również z obowiązujących kodów kulturowych oraz kontekstów, w jakich te zachodzą. Gdy sąsiedzi prowadzą miedzy sobą konwersację na temat jakości dróg asfaltowych na wspólnym osiedlu, ma ona charakter prywatny. W innej sytuacji, gdy ci zdecydują się nagłośnić sprawę złego stanu dróg osiedlowych oraz zyskać dla niej poparcie pozostałych mieszkańców, a następnie wystosują petycję do urzędu miasta z wnioskiem o ich modernizację to powstała w ten sposób interakcja ma już charakter publiczny.

[14] P. Sztompka, *Socjologia*, Kraków 2009, s. 53.

Schemat 1 Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego w sferze publicznej

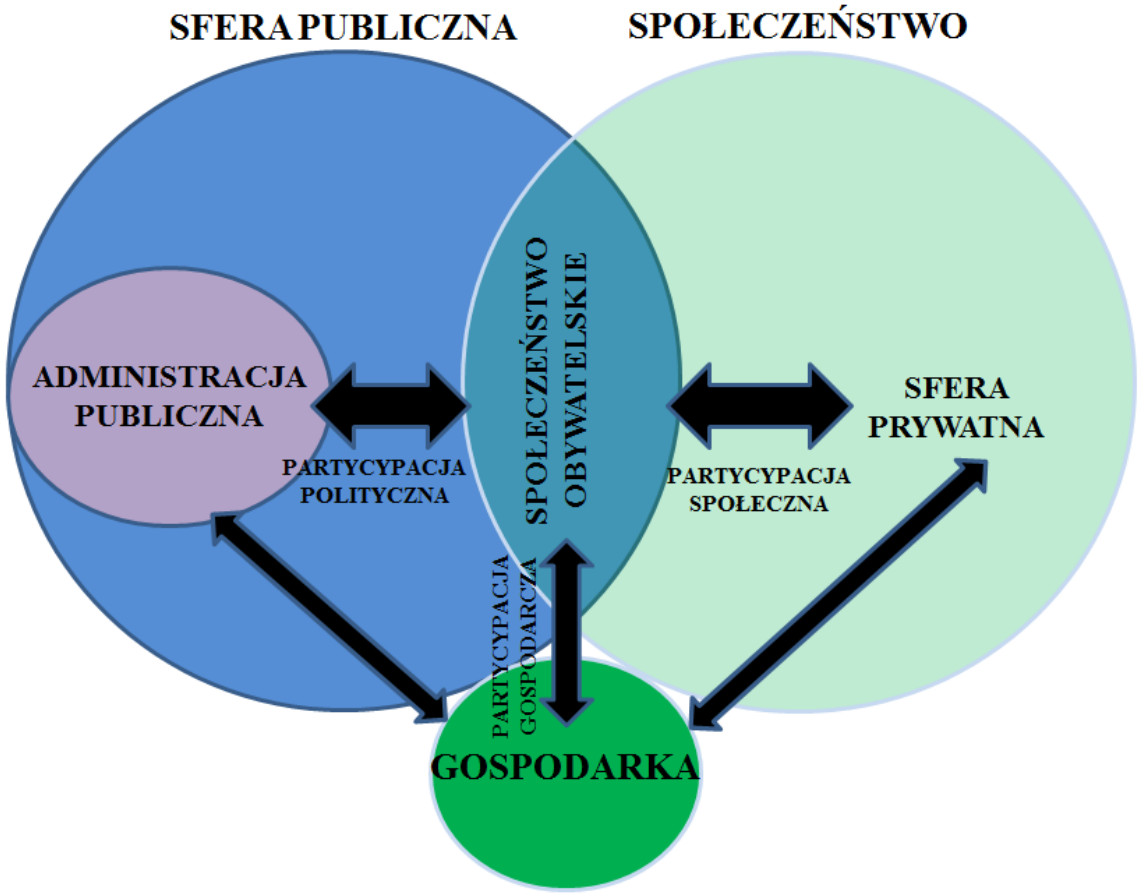

Źródło: opracowane własne.

Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego oraz proces kształtowania się kapitału społecznego jego uczestników w bezpośredni sposób odnosi się do **sfery publicznej**. Została ona zdefiniowana jako obszar kooperacji jednostek, której celem jest realizacja interesów pewnej wspólnoty, a podmiotami odgrywającymi ważną rolę w tego rodzaju relacjach oprócz ludzi są instytucje administracji publicznej (np. urzędy centralne oraz władze samorządowe), co obrazuje schemat 1. Powstał on na podstawie następujących założeń: każda osoba biorąca udział w sferze publicznej tworzy społeczeństwo obywatelskie; **kapitał społeczny** stanowi tu zasób jednostki biorącej udział w sferze publicznej, dzięki któremu ta może realizować cele; została z niego wykluczona **partycypacja gospodarcza**, gdyż z perspektywy jednostki stanowi ona element sfery prywatnej (np. tajemnica handlowa w relacjach partnerów biznesowych

oraz status majątkowy ludzi) a z perspektywy administracji publicznej jest rozpatrywana jako realizacja zadań publicznych, a nie jako instrument bogacenia się[15].

W ramach przedstawionej relacji **społeczeństwo obywatelskie** zostało zdefiniowane jako obszar działalności ludzkiej odbywające się w sferze publicznej, którego kształt określają doświadczenia i tradycje ludzi w zakresie **aktywności obywatelskiej**. Dotyczy ona zaangażowania w wymiarze społecznym i politycznym, które określają następujące pojęcia: **partycypacja społeczna** i **polityczna**. Pierwsza z nich została zdefiniowana jako aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest realizacja interesów i zaspokajanie potrzeb wspólnotowych (np. w ramach spotkań lokatorskich, w ramach zakładania stowarzyszeń oraz fundacji, których celem jest działalność charytatywna lub praca na rzecz lokalnej społeczności). Druga odnosi się do aktywności, której celem jest wywieranie wpływu na sprawujących władzę oraz udział w politycznym procesie decyzyjnym (np. w ramach budżetu obywatelskiego, konsultacji społecznych, czy referendów).

Pierwszy rozdział został zatytułowany „Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego". Dotyczy on problematyki jego znaczenia z kilku perspektyw. Pierwszą z nich jest jej analiza w zakresie filozofii polityki. Kolejną współczesne znaczenie koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. Następną jej relacje z rozwojem demokracji. Ostatnią analiza wybranych instrumentów partycypacji politycznej.

Drugi rozdział nosi tytuł „Koncepcja kapitału społecznego". Pierwsza jego część stanowi próbę wyjaśnienia omawianego pojęcia. Następna zawiera analizę poszczególnych komponentów kapitału społecznego. Kolejna prezentuje ich metodologię badawczą. Ostatnim elementem niniejszego rozdziału jest krytyczne ujęcie koncepcji kapitału społecznego, co pozwoliło na dokładniejszą zoperacjonalizowanie tego pojęcia. W ramach rozważań przyjęto jego następującą definicję: **kapitał społeczny** stanowi zasób jednostki określany za pomocą następujących komponentów: poziomu zaufania, wykazu norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa, z którego jednostka może zrobić użytek w ramach realizacji określonych celów.

[15] Nie wyklucza to jednak możliwości korzystania przez ludzi z sieci relacji powstałych w sferze społeczeństwa obywatelskiego w ramach aktywności gospodarczej, co zostało wykazane na schemacie 1.

Rozdział 1 Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego

Społeczeństwo obywatelskie w bezpośredni sposób odnosi się do problematyki funkcjonowania sfery publicznej. W swej bogatej tradycji filozoficznej odnaleźć można liczne jego koncepcje, niekiedy traktując to pojęcie jako pewnego rodzaju stan idealny. Za Pietrzyk–Reeves można wskazać rozmaite koncepcje stanowiące odmienne sposoby znaczenia i funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w państwie[16]. Zawierają się one w trzech tradycjach filozoficznych: republikańskiej, liberalnej i socjalistycznej. Niniejsze rozważania zostaną jednak zawężone do wybranych autorów reprezentujących każdy z nurtów. Są nimi: Arystoteles, Cyceron, Jean Bodin oraz Jean-Jacques Rousseau – reprezentujący republikańską tradycję filozoficzną; Thomas Hobbes, John Locke, Adam Smith, Stuart Mill oraz Alexis de Tocqueville – przedstawiciele liberalnej tradycji filozoficznej; Karol Marks i Antonio Gramsci – reprezentanci socjalistycznej tradycji filozoficznej. Warto również wspomnieć o współczesnym znaczeniu koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. Wśród autorów dotykających tej problematyki należy wymienić: Roberta Putnama, Pamelę Paxton, Benjamina Barbera, Francisa Fukuyamę i Dorotę Pietrzyk–Reeves. Ich prace posłużyły zarówno w rozważaniach nad znaczeniem społeczeństwa obywatelskiego, jak również pozwoliły na zoperacjonalizowanie pojęć związanych z omawianą problematyką. Pozwoliło to na przeprowadzenie dalszych analiz dotyczących relacji pomiędzy rozwojem społeczeństwa obywatelskiego a demokracją. Jak wskazują dotychczasowe badania, zależność ta jest wyraźna, a w szczególności dotyczy takich aspektów jak: rozwój wolności obywatelskich; aktywność obywatelska członków społeczeństwa; zaangażowanie jednostek w debatę nad sprawami publicznymi. Ostatnim elementem analizy stały się techniki wpływające na partycypację jednostek w sferze publicznej.

1.1 Rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego w filozofii polityki

Odwołując się do doświadczeń państw, które przeszły proces transformacji systemowej z ustroju komunistycznego ku demokracji można zauważyć, że sfera społeczeństwa obywatelskiego przed etapem tranzycji systemowej, znajdowała się w opozycji do instytucji państwa. Zjawisko to Pietrzyk–Reeves określa mianem

[16] Zob. D. Pietrzyk–Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Toruń 2012.

negatywnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego[17]. Z drugiej strony w filozofii polityki równie żywa jest też taka wskazująca, że społeczeństwo obywatelskie ulokowane jest pomiędzy ekonomią a państwem i stanowi obszar interakcji społecznych tworzących się w ramach relacji rodzinnych, przynależności do grup społecznych, a także aktywności w organizacjach pozarządowych[18]. Płynie z tego wniosek, że na sferę społeczeństwa obywatelskiego wpływa ideologia oraz wynikający z niej zestaw praw i wolności obywatelskich. W celu prześledzenia tego, jak rozmaite tradycje filozoficzne oddziaływają na rozumienie koncepcji społeczeństwa obywatelskiego analizie poddane zostaną jego trzy głównej odmiany: republikańska, liberalna oraz socjalistyczna.

1.1.1 Republikańska koncepcja społeczeństwa obywatelskiego

Według Arystotelesa „ (…) człowiek jest z natury stworzony do życia w państwie, taki zaś, który z natury, a nie przez przypadek żyje poza państwem, jest albo nędznikiem, albo nadludzką istotą (…)"[19]. Wynika z tego, że według starożytnych państwo stanowi najwyższą formę życia społeczno-politycznego człowieka i jest jego naturalnym stanem odróżniającym go od zwierząt. Stąd również zrodziła się myśl, że zajmowanie się sprawami państwa, stanowi nobilitację dla osób mogących dostąpić tego zaszczytu. Jednakże nie każdy mógł na taką aktywność liczyć nawet wtedy, gdy był mężczyzną szlachetnie urodzonym. Zdaniem Arystotelesa o tym, kto powinien sprawować rządy w państwie decyduje dyspozycja każdego wolnego człowieka, a mianowicie to, jakimi odznacza się on cnotami obywatelskimi (*arete politike*).

Arystotelesa stwierdził, że „celem państwa jest szczęśliwe życie, a reszta to środki do tego celu wiodące. Państwo zaś jest wspólnotą rodów i miejscowości dla doskonałego i samowystarczalnego bytowania. To znów polega (…) na życiu szczęśliwym i pięknym. Trzeba tedy przyjąć, że wspólnota państwowa ma na celu nie współżycie, lecz piękne uczynki"[20]. Zgodnie z tą myślą życie obywateli w państwie opiera się na działalności politycznej, której celem jest praca na rzecz wspólnoty obywatelskiej, będącej źródłem doskonałości oraz forum kształtowania się ludzkich osobowości[21]. Człowiek, czyli istota polityczna, tworząca wspólnotę może być wolna tylko w ramach pewnej zbiorowości,

[17] *Ibidem,* s. 268.
[18] *Ibidem*, s. 266.
[19] Arystoteles, *Polityka*, przekł. L. Piotrowicz, ks. I, Warszawa 1964*,* s. 5.
[20] *Ibidem*, s. 117.
[21] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 19.

będącej nie tyle strukturą instytucji, lecz zbiorem wartości i cnót tworzących obywatelską etykę[22]. Należy podkreślić, że owa wolność utożsamiana była z odpowiedzialnością oraz sprawiedliwością, gdyż tylko ludzie odznaczający się takimi cechami mogli być twórcami prawa, które zdaniem Cycerona stanowi spoiwo społeczne (*juris societas*)[23]. W myśl powyższych rozważań, powinnością jednostki jest udział w procesie rządzenia państwem. Z kolei partycypacja społeczna i polityczna rozumiana jest tu w sposób łączny jako aktywność obywatelska.

Nie oznacza to jednak, że życie ludzi mieszkających w greckich polis było zdominowane przez sprawy publiczne (*koinono*) i pozbawione sfery prywatnej (*idion*), jednakże to aktywność w tej pierwszej pozwalała uzyskać prawdziwe szczęście i poczucie spełnienia. Warto zaznaczyć, że spoiwem dla obu tych sfer były pojęcia obywatel oraz wspólnota obywatelska[24]. Wynikało to z tego, iż starożytni myśliciele rozumieli społeczeństwo obywatelskie jako elitarną wspólnotę osób, określających swoją tożsamość i przynależność za sprawą własnej aktywności politycznej. Ich zdaniem tylko zaangażowani i światli ludzie mogą tworzyć dobre prawo oraz budować stabilne i bezpieczne państwo[25]. Wskazują na to rozważania prezentowane przez Arystotelesa, twórcę pojęcia wspólnota polityczna *(koinonia politike*), która jego zdaniem stanowi swoisty początek państwa[26]. Jednocześnie w duchu tych rozważań Cyceron sformułował tezę o istnieniu *societas civilis*, określające charakter i ład republiki jako wspólne dobro wszystkich jej obywateli[27]. W efekcie państwo jest najwyższym dobrem, wspólnotą celu, w której każdy jest równy wobec prawa, a najwyższa władza należy do ludu, czyli obywateli[28].

Własną koncepcję wspólnoty obywatelskiej, pozostającej w duchu republikańskiego elitaryzmu prezentuje Jean Bodin. W swym dziele *Sześć ksiąg o Rzeczpospolitej* (1576) wskazuje on na państwo jako na rzeczpospolitą, będącą

[22] Warto zauważyć, że w prezentowanej koncepcji wolność była bezpośrednio utożsamiana z instytucją państwa i niejako tylko w jego ramach mogącą być zrealizowaną. Jedynie obywatel, odznaczający się cnotami obywatelskimi, biorący udział w życiu państwa, mógł być prawdziwie wolny. Warto podkreślić, iż w omawianym okresie nie rozróżniano pojęcia „wolność" na tzw. „do" – pozytywną i „od" – negatywną. Zob. I. Berlin, *Cztery eseje o wolności,* Warszawa 1994.
[23] Cyceron, *O państwie o prawach*, Kęty 1999, s. 30.
[24] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 22.
[25] *Ibidem, s*. 23.
[26] Arystoteles, *op. cit.*, s. 2.
[27] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 26.
[28] *Ibidem*, s. 27.

wspólnym dobrem wszystkich obywateli, które wymaga mądrości i moralności rządzących, a zatem społeczeństwa rozwiniętego intelektualnie i odznaczającego się cnotami obywatelskimi[29]. Jego zdaniem „rzeczpospolita jest prawym rządzeniem wielu gospodarstwami rodzinnymi i tym, co im wspólne, z władza suwerenną"[30]. Z kolei równość członków wspólnoty obywatelskiej była rozumiana jako sytuacja, w której wszyscy podporządkowani są temu samemu prawu, które reguluje wszelkie relacje zachodzące w sferze publicznej.

Bodin nie traktuje wszystkich mieszkańców państwa równo wyróżniając tych, którzy w sposób naturalny mają prawo do udziału w życiu politycznym państwa, czyli obywateli (*citoyen*) oraz mieszczan (*bourgeois*), którym prawa te nie przysługiwały, gdyż to ci pierwsi są naturalnymi poddanymi i mają prawo do udziału w życiu politycznym państwa[31]. Zdaniem Bodina społeczeństwo obywatelskie może zaistnieć tylko wtedy, gdy istnieje suwerenna władza, przez niego upatrywana w osobie monarchy[32].

Równie ważną postacią dla rozwoju idei społeczeństwa obywatelskiego był Jan Jakub Rousseau, którego twórczość stanowi element obrony tradycyjnych, republikańskich wartości przed obawą atomizacji społeczeństwa i rozpadu tradycyjnych więzi społecznych. XVIII – wieczny myśliciel przeciwstawia indywidualne dążenia ludzi do własnego dobra, wspólnotowemu działaniu na rzecz państwa. Podkreśla on znaczenie „praw wyrytych w sercach obywateli", dla których najwyższym celem powinna być aktywność w sferze publicznej. Jednocześnie dostrzega on zagrożenia ze strony dążeń jednostek do realizacji partykularnych interesów, czego ofiarą ma być dobro powszechne. Mianowicie wskazuje on na problem zatracania przez jednostkę poczucia przynależności do wspólnoty obywatelskiej[33]. Dostrzega on potrzebę stworzenia umowy społecznej, będącej wyrazem woli oraz poczucia obowiązku wszystkich wolnych i równych wobec prawa obywateli, dla których celem nadrzędnym będzie dobro wspólnoty, niekiedy uzyskane nawet kosztem własnych interesów[34]. Oznacza to, że prawa i wolności jednostki mają być określane przez wspomniane dobro powszechne,

[29] Zob. J. Bodin, *Sześć ksiąg o Rzeczpospolitej*, Warszawa 1958.
[30] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 39.
[31] *Ibidem*, s. 40.
[32] *Ibidem*, s. 41.
[33] *Ibidem*, s. 46.
[34] *Ibidem*, s. 49–50. Zob. J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, Kęty 2007.

jakim jest wspólnota obywatelska. Tym samym Rousseau krytykuje relacje oparte na prywatnych interesach. Dodatkowo umniejsza on rolę działań skoncentrowanych na sferze prywatnej, na rzecz aktywności w sferze publicznej, które jego zdaniem stanowią dążenia do stworzenia wspólnoty solidarnej i funkcjonującej na podstawie prawa[35].

Kolejnym myślicielem zaliczanym do nurtu republikańskiego jest James Harrington, który w 1656 roku w swej pracy zatytułowanej *The Commonwealth of Ocean*, będącej efektem doświadczeń wojny domowej w Anglii, nakreślił nową wizję państwa jako wspólnoty doskonałej. Wspólnotę obywatelską oparł on na fundamencie prawa, będącego „bilansem własności" oraz sprawnie funkcjonującym aparatem państwa wraz z przypisaną doń ordynacją wyborczą określaną przez cenzus majątkowy[36]. W swoich rozważaniach odwołuje się on do Arystotelesa traktując społeczeństwo obywatelskie jako wspólnotę polityczną będącą w naturalny sposób przypisaną człowiekowi, funkcjonującą w ramach prawa będącego spoiwem społeczeństwa oraz gwarantem porządku społecznego i wolności ludzi[37].

W tradycji republikańskiej społeczeństwo obywatelskie jest połączone nierozerwalną więzią z państwem. Jego istnienie warunkowane jest przez kilka elementów. Pierwszym jest prawo określające wszelką aktywność jednostki w sferze publicznej. Kolejnym, elitarystyczny charakter wspólnoty obywatelskiej, kierującej się cnotami obywatelskimi. Następnym, prymat sfery publicznej nad prywatną. Ostatnim, znaczenie wspólnoty obywatelskiej będącej najwyższym dobrem określającym aktywność wszystkich obywateli.

1.1.2 Liberalna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego

Następnym nurtem filozoficznym rozpatrującym znaczenie społeczeństwa obywatelskiego w sferze publicznej jest liberalizm. Jego przedstawiciele szczególną uwagę zwrócili na proces indywidualizacji jednostki, będący początkiem końca feudalnych relacji w średniowiecznej Europie[38]. Było to spowodowane odchodzeniem

[35] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.*, s. 46.
[36] *Ibidem*, s. 42.
[37] *Ibidem*, s. 43.
[38] *Ibidem*, s. 57.

od średniowiecznej koncepcji społeczeństwa jako wspólnoty ziemskiej odróżniającej się od tej niebiańskiej.

W ramach tradycji liberalnej kluczowym elementem funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego jest wolność oraz samorządna organizacja polityczna. W szczególności nieskrępowana aktywność ludzi jest podkreślana przez Johna Locke'a i Adama Smitha[39]. Związany z tym jest aspekt obywatelskości, który w opozycji do republikańskiej myśli odnosi się do wolności posiadanej przez jednostkę a nie do jej obowiązków[40]. Zgodnie z tym, społeczeństwo obywatelskie stanowi sferę oddzielną od państwa, a na plan pierwszy wysuwana jest w nim samorządność i samoorganizacja społeczeństwa (podkreślana m.in. przez Adama Fergusona, Johna Stuarta Milla i Alexisa de Tocqueville'a)[41]. Z kolei Locke, odwołując się do historii zaznacza, że państwo istnieje dla dobra publicznego, czyli dla dobra ogółu, rozpatrywanego ze względu na korzyści jakie przynosi każdej osobie[42]. Stąd wyciąga on wniosek, że społeczeństwo stanowi rezultat umowy społecznej, powstałej z woli jednostek i w celu zabezpieczenia ich interesów. Oznacza to, że rozpatrywana tu wspólnota obywatelska stanowi instrument realizacji jednej z podstawowych potrzeb każdego człowieka, jaką jest bezpieczeństwo.

Hobbes twierdził, że zarówno rząd i społeczeństwo powstają z woli jednostek, które oddając część swoich praw naturalnych, podporządkowują się „sztucznej osobie" w postaci państwa, którego zadaniem jest ochrona jego mieszkańców i ich interesów, w sposób skuteczny[43]. Jego zdaniem oddanie części swej suwerenności na rzecz władzy zwierzchniej, stanowi dowód naturalnej równości i wolności wszystkich ludzi. Akt ten ma również swoje konsekwencje w kontekście funkcjonowania społeczeństwa, w postaci zapewnienia dobrobytu i poczucia bezpieczeństwa wszystkim jego członkom[44].

Z kolei koncepcja Locke'a zakłada, że suwerenem jest społeczeństwo, a nie inny podmiot, któremu ludzie oddają część swoich wolności. Jego zdaniem wolny człowiek stoi przed państwem i społeczeństwem, a więc jego prawa są najważniejsze. Uważa on, że tylko „dogadanie się", uzyskanie konsensusu wolnych jednostek może być

[39] *Ibidem*, s. 60.
[40] *Ibidem*, s. 115.
[41] *Ibidem*, s. 60.
[42] *Ibidem*, s. 47.
[43] *Ibidem*, s. 63.
[44] *Ibidem*, s. 61.

podstawą istnienia państwa „dla zachowania siebie i reszty rodzaju ludzkiego”[45]. Hobbes jednak wskazuje, że stan naturalny to stan ciągłego zagrożenia i wojny *Bellum omnium in omnes*[46]. Twierdzi on, że „z równości uzdolnień wypływa równość nadziei, że możemy osiągnąć nasze cele. Jeśli więc jacyś dwaj ludzie pragną tej samej rzeczy, której nie mogą obaj posiadać, to stają się nieprzyjaciółmi i na drodze do swego celu (…) starają się zniszczyć jeden drugiego albo sobie podporządkować”[47]. Stąd jego zdaniem umowa społeczna pozwala uchronić ludzi od zagrożeń „przedpolitycznego świata”[48]. Dla Locke’a jednak jednostka w stanie natury ma niemal nieograniczoną władzę a do działania motywuje ją pragnienie zachowania siebie, co może być możliwe tylko wtedy, gdy wspólnie z innymi ludźmi ustanowi prawa określające życie wspólnoty obywatelskiej[49].

Dla myślicieli tradycji liberalnej oczywistym było, że ludzkość ma charakter gromadny, w którym ma miejsce szereg relacji społecznych, ekonomicznych oraz politycznych. Jak twierdził Ferguson „ludzie zawsze działali w gromadzie i wspólnocie, uprawiając rzemiosła, każdy dla własnego zachowania, ustanawiając formę polityczną oraz jednocząc własne siły dla wspólnego bezpieczeństwa”[50]. Zarysowany proces ma zdaniem szkockiego filozofa prowadzić do rozwoju we wszystkich wymienionych wymiarach. Człowiek jest tu rozpatrywany w kontekście całego społeczeństwa. Nie istnieje już jedynie sam dla siebie, a działa niejako zaprzężony w mechanizm funkcjonowania większej zbiorowości. Teza ta stawia pewien pomost pomiędzy republikańską a liberalną koncepcją funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Jednakże Ferguson w szczególności rozumiał go jako przejaw postępu, który jego zdaniem jest procesem spontanicznym (od społeczeństwa arystokratycznego do społeczeństwa komercyjnego). Stąd społeczeństwo obywatelskie stanowi dla niego przejaw tego rozwoju, gdyż jest ono sferą powstała w wyniku rozwoju handlu oraz relacji społecznych a jej przejawem jest m.in. samorządność oraz samoorganizacja ludzi w strukturach pozarządowych[51].

[45] J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, s. 253.
[46] T. Hobbes, *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, Warszawa 1954, s. 108.
[47] *Ibidem*, s. 107.
[48] *Ibidem*, s. 113–185.
[49] D. Pietrzyk-Reeves, *op. cit.*, s. 65.
[50] A. Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy,* New York–London 1978, s. 54.
[51] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.*, s. 70.

Innym myślicielem, którego rozważania są klasyfikowane zarówno do republikańskiego i liberalnego nurtu filozofii polityki jest Alexis de Tocqueville. W swym dziele *O demokracji w Ameryce* zawarł wiele przykładów tego, jakie znaczenie ma oddolne, spontaniczne obywatelskie działanie jednostek. Jak sam zaznaczył „podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych miałem okazję obserwować mieszkańców hrabstwa, w którym popełniono zbrodnię; spontanicznie tworzyli oni komitety mające na celu ściganie winnego i oddanie go w ręce sądu”[52]. Wskazał on również na silne poczucie wspólnoty oraz potrzebę organizacji życia społeczno-politycznego lokalnej społeczności. Podkreślał on, że relacje pomiędzy jednostkami nie opierają się na więzach krwi, czy przywiązaniu do ziemi, lecz na potrzebie zapewnienia bezpieczeństwa oraz pokojowej współegzystencji osadników. Jego zdaniem „w Stanach Zjednoczonych przybysze niedawno osiedlili się na zamieszkiwanej dziś ziemi, nie łączą ich z nią zwyczaje ani wspomnienia. Spotkali się tam ludzie, którzy wcześniej się nie znali. Instynktowna miłość ojczyzny nie miała więc tam dobrego gruntu. Jakżeli więc doszło do tego, że każdy człowiek interesuje się sprawami swojej gminy, hrabstwa i całego stanu tak jak swymi własnymi? Otóż dzieje się tak dlatego, że każdy w swoim zakresie bierze żywy udział w rządzeniu społeczeństwem”[53]. Reasumując, w swych rozważania de Tocqueville wskazywał na kierunek rozwoju państwa i społeczeństwa. Podkreślał on jak niebagatelne znaczenie ma dla sfery publicznej istnienie niezależnego społeczeństwa obywatelskiego oraz proces stowarzyszania się jego członków[54]. Ponadto wskazywał on na znaczenie wolności obywatelskich, których przejawem jest np. aktywność polityczna członków społeczeństwa. Jednocześnie opisując życie w niewielkich skupiskach ludzkich, w dopiero tworzących własną państwowość Stanach Zjednoczonych, podkreślił on znaczenie wspólnoty obywatelskiej, która jest w stanie sama z siebie wytworzyć własne tradycje czerpiąc z nadal niewielkich, wspólnych doświadczeń w zakresie aktywności obywatelskiej.

W kontekście budowy wspólnoty obywatelskiej warto również odwołać się do działalności szkockiego filozofa Davida Hume’a, który odróżniał od siebie wolność osobistą (bierne prawo własności) od wolności obywatelskiej (aktywne życie publiczne jednostek). Jego zdaniem społeczeństwo komercyjne darzy większym szacunkiem wolność osobistą, niż obywatelską, skutkiem czego sprawiedliwość staje

[52] A. de Tocqueville, *O demokracji w Ameryce*, Warszawa 2005, s. 84.
[53] *Ibidem*, s. 172.
[54] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.*, s. 97.

się substytutem cnoty[55]. Z drugiej strony dążenie jednostek do szczęścia, rządy prawa oraz wolność osobista, to jego zdaniem przejawy dobrze funkcjonującego społeczeństwa. W swym dziele *Traktat o naturze ludzkiej* wskazuje na trudne relacje pomiędzy wolnością osobistą a postawą obywatelską, rozumianą jako przedkładanie dobra wspólnego nad własne, uwidaczniając jakie mogą być konsekwencje postępowania w myśl każdej z nich:

„Twoje zboże jest dojrzałe już dzisiaj; moje dojrzeje dopiero jutro. Jest korzystne dla nas obu, iżbym ja pracował dzisiaj z tobą i żebyś ty pomógł mi jutro. Ja nie żywię do ciebie żadnej przychylności, a ty również nie żywisz jej do mnie. Nie podejmę żadnych wysiłków dla twojego dobra; gdybym pracował z tobą dla mego własnego dobra w oczekiwaniu świadczenia wzajemnego, to wiem, że czekałoby mnie rozczarowanie i że na próżno uzależniłbym się od twej wdzięczności. Tutaj więc pozostawiam cię przy twej pracy samego, a ty robisz to samo ze mną. Zmienia się pogoda i obaj tracimy nasze zbiory z braku wzajemnego zaufania i poczucia pewności”[56].

Podstawowymi elementami liberalnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego jest wolność jednostek i ich wola współpracy. Niekiedy jest ona efektem strachu lub poczucia zagrożenia a czasem przejawem postępu cywilizacyjnego lub też chłodnej kalkulacji. Nie ulega wątpliwości, że celem wszelkich działań ludzi w tym obszarze, legitymizujących społeczeństwo obywatelskie, jest budowa wspólnoty obywatelskiej definiowanej poprzez oddolne inicjatywy oraz proces stowarzyszania się w celu realizacji własnych potrzeb. Fakt ten wskazuje, że społeczeństwo obywatelskie nie jest już tak silnie związane z państwem. Nurt liberalny nie stawia w sposób jednoznaczny granicy pomiędzy sferą publiczną i prywatną. Wskazuje jednak, że ta pierwsza jest niejako efektem funkcjonowania tej drugiej, co znajduje swój wyraz w realizacji przez ludzi własnych interesów lub w potrzebie ich zabezpieczenia za pomocą prawa.

1.1.3 Socjalistyczna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego

Kolejną tradycją filozoficzną prezentującą własną wizję społeczeństwa obywatelskiego jest nurt socjalistyczny. Myśliciele zaliczający się do niego wskazują

[55] *Ibidem*, s. 78.
[56] D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej*, wyd. II, tł. Czesław Znamierowski, s. 253. http://bacon.umcs.lublin.pl/~lukasik/wp-content/uploads/2012/09/Hume-traktat-o-naturze-ludzkiej.pdf (1.04.2019).

na aspekty materialnych warunków życia. Jednym z nim jest Marks, zdaniem którego społeczeństwo obywatelskie nie jest wyrazem współpracy jednostek na rzecz wspólnego dobra, lecz obszarem wzajemnej rywalizacji oraz konfliktów regulowanych przez system prawny[57]. Stąd „obywatel, aby dojść do znaczenia politycznego i aktywności politycznej, musi się wyrzec swego stanu prywatnego, gdyż to właśnie ten staje między jednostką a państwem politycznym"[58]. Wskazał on na potrzebę zniesienia społeczeństwa obywatelskiego, uważając je za niezdolne do wykazania się troską o dobro wspólne. W swoich rozważaniach podkreśla, że jest ono „urzeczywistnieniem indywidualizmu", a jego celem zaspokajanie potrzeb jednostek. Wskazał on również, że efektem funkcjonowania tej sfery jest państwo, będące jak religia wytworzona przez świat ziemski, której to ten pozwala się opanować[59]. Zjawisko to Marks utożsamiał z istnieniem burżuazji, która za sprawą partykularnych interesów własnego społeczeństwa obywatelskiego realizuje swoje potrzeby kosztem proletariatu. Tym samym wskazał on na koncepcję bazy i nadbudowy, czyli struktury opierającej się na zależnościach ekonomicznych, z których wynika struktura polityczno-prawna a państwo i polityka są narzędziami ucisku społecznego. Jego zdaniem, człowiek prowadzi podwójne życie. Z jednej strony jest istotą prywatną (egoistyczną) realizującą własne interesy a z drugiej istotą pospólną (fikcyjną osobą prawną) w odniesieniu do państwa politycznego[60]. W związku z tym postuluje on scalenie sfery prywatnej i publicznej (wspólnotowej), co ma prowadzić do urzeczywistnienia prawdziwej równości oraz zaniku państwa i polityki. Proces ten ma być odwróceniem postępującej jego zdaniem emancypacji politycznej i oznaczać powrót społeczeństwa obywatelskiego do stanu kolektywnego organizmu społecznego. W tym celu należy jego zdaniem dążyć do komunizmu poprzez zniesienie podziałów klasowych oraz upaństwowienie środków produkcji, co ma skutkować zanikiem konfliktów między obywatelami. Oznacza to stworzenie wspólnoty gospodarki i własności, co ma przeciwdziałać egoistycznemu charakterowi dotychczasowego społeczeństwa obywatelskiego[61]. Efektem tych działań ma być zanik antagonizmów klasowych tak, aby społeczeństwo nie mogło wytworzyć alternatywnych organizmów politycznych, powodujących powrót antagonistycznych relacji[62].

[57] E. Pietrzak, *Ku globalnemu społeczeństwu obywatelskiemu. Transgresja idei*, Warszawa 2014, s. 93.
[58] D. Pietrzyk–Reeves, I*dea społeczeństwa obywatelskiego…*, s. 144–145.
[59] *Ibidem*, s. 146.
[60] *Ibidem*, s. 146.
[61] E. Pietrzak, o*p. cit*., s. 95.
[62] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 148.

Odwołania do społeczeństwa obywatelskiego można również znaleźć w pracach włoskiego marksisty Antonio Gramsciego. Jego zdaniem jest ono polityczną i kulturową hegemonią pewnych grup społecznych nad całym społeczeństwem[63]. Stąd kluczowym elementem w jego rozwoju jest przemiana, która musi zajść w świadomości ludzi. Proces ten odbywa się w ramach przejścia klas społecznych od bazy do nadbudowy poprzez zmianę postaw z egoistyczno-uczuciowych (ekonomicznych) na etyczno-polityczne[64]. Jego zdaniem: „Baza (…), która człowieka miażdży, wchłania i czyni biernym, przekształca się w narzędzie wolności, w instrument tworzenia nowej formy etyczno-politycznej, w źródło nowych inicjatyw"[65]. W związku z tym ewolucja mentalnościowa proletariatu miała być procesem, w którego efekcie powstanie społeczeństwo obywatelskie. Jednocześnie Gramsci nie wskazuje na umiejscowienie społeczeństwa obywatelskiego w kontekście państwa. Prezentuje on w tym zakresie dwie typologie. W jednej z nich społeczeństwo obywatelskie funkcjonuje w ramach społecznych i politycznych stowarzyszeń oraz instytucji kulturalnych (w oderwaniu od instytucji państwa). W drugiej już jest ono ściśle związane z państwem tworząc tzw. społeczeństwo polityczne[66]. Pomimo braku przejrzystego rozgraniczenia warto zauważyć, że w jego mniemaniu społeczeństwo obywatelskie jest odróżniającym się bytem od sfery ekonomii i państwa, co jak sam podkreśla charakteryzuje nowoczesne, rozwinięte państwa[67]. Tym samym wskazuje on na nie jako na element sfery publicznej, będącej przejawem ludzkiej aktywności, zarówno w wymiarze partycypacji społecznej oraz politycznej. Ponadto podkreśla on istotną rolę przemiany świadomości ludzi, która w prezentowanym kontekście powinna w efekcie dać możliwość stworzenia pewnej wspólnoty obywatelskiej, mogącej realizować się w obszarze społeczeństwa obywatelskiego, czyli powszechnie podzielanej świadomości etyczno-politycznej.

Przytoczone rozważania zawierające się w tradycji socjalistycznej wskazują na rywalizacyjny charakter społeczeństwa obywatelskiego. Warto zauważyć, że nie odwołują się one do problematyki praw i wolności jednostek jako katalogu pewnych uprawnień oraz obostrzeń, niejako zastępując je tezą o dominującej roli ideologii jednej klasy społecznej, czyli burżuazji. Z kolei w kontekście funkcjonowania

[63] E. Pietrzak, *op. cit. 95.*
[64] *Ibidem*, s. 152.
[65] A. Gramsci, *Zeszyty filozoficzne*, Warszawa 1991, s. 49.
[66] D. Pietrzyk–Reeves, *op. cit.,* s. 153.
[67] *Ibidem*, s. 154.

sfery prywatnej i publicznej wskazywane jest tu powstanie nowej sfery, określanej w ogólnym rozumieniu społeczeństwem obywatelskim, która zdaniem Marksa ma być efektem rewolucji proletariackiej albo jak twierdzi Gramsci, ewolucyjnego procesu mającego w efekcie stworzyć bezklasowe społeczeństwo obywatelskie, powstałe w skutek zaniku państwa i różnic klasowych[68]. Efektem tego ma być powstanie wspólnoty obywatelskiej, będącej urzeczywistnieniem stanu równości i wolności wszystkich jej członków.

Reasumując **społeczeństwo obywatelskie** stanowi obszar działalności ludzkiej odbywającej się w sferze publicznej, w ramach którego jednostki mogą realizować swoje wolności, których celem jest realizacja interesów pewnej wspólnoty. Przedstawione trzy tradycje filozoficzne wskazują na odmienne pojmowanie zakresu tych wolności oraz obowiązków przypisanych jednostce. Różnice te wynikają m.in. z rozbieżności w zakresie relacji pomiędzy sferą prywatną i publiczną, co pozwala sądzić, że każda z nich odgrywa ważną rolę w procesie funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Należy jednak podkreślić, że aktywność ludzi, przedstawiona w każdej z tradycji filozoficznych określana jest poprzez pewien podmiot zbiorowy funkcjonujący w sferze publicznej. Jest nim **wspólnota obywatelska**, czyli zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Współcześnie dominującą koncepcją społeczeństwa obywatelskiego jest ta zawierająca się w tradycji liberalnej. Nie jest ona rozpatrywana w kontekście cnót obywatelskich, ani rywalizacji politycznej, lecz w ramach wolności jednostki i jej prawa do wyrażania własnych poglądów oraz realizacji własnych interesów. Dlatego kolejnym obszarem rozważań stało się współczesne znaczenie koncepcji społeczeństwa obywatelskiego.

1.2 Współczesne znaczenie koncepcji społeczeństwa obywatelskiego

Obecnie społeczeństwo obywatelskie stało się pojęciem, do którego chętnie odwołują się osoby biorące udział w życiu publicznym. Politycy, w ramach swoich programów wyborczych, wskazują na aktywność obywatelską jako na jeden z wymiarów rozwoju państwa. Publicyści analizują rolę społeczeństwa obywatelskiego w kontekście różnych wydarzeń społeczno-politycznych. Z kolei osoby aktywne w organizacjach pozarządowych traktują je jako wyznacznik swojej działalności. Wśród badaczy

[68] *Ibidem*, s. 154.

dominuje pogląd, że społeczeństwo obywatelskie należy rozpatrywać w wymiarze działań oddolnych, których inicjatorami są obywatele, chcący mieć wpływ na szeroko rozumianą sferę spraw publicznych. Założenie to stanowi wyznacznik dla dalszych analiz w zakresie współczesnego znaczenia koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. Niniejszy podrozdział prezentuje różne definicje tego pojęcia, dlatego ważnym jest wskazanie trzech kwestii, które będą stanowiły schemat dalszych rozważań. Zostały one wymienione w formie pytań. Pierwszą jest to, jakie czynniki wpływają na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego? Drugą, w jaki sposób obywatele podejmują się działań w jego obszarze? Ostatnią z nich jest to, w jaki sposób obywatele biorą udział w życiu społecznym i politycznym oraz jak ta aktywność wpływa na kształtowanie się wśród nich wspólnot obywatelskich?

1.2.1 Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego

Wśród czynników wpływających na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego w pierwszej kolejności wskazuje się współpracę pomiędzy ludźmi. Zdaniem Paxton dzięki tego rodzaju aktywności ludzie zmieniają swoje postrzeganie sfery publicznej, co wpływa na ich zakres wyznawanych wartości i zbliża ich do siebie. Wśród badaczy dominuje pogląd, że fundamentem społeczeństwa obywatelskiego są dążenia osób do rozwoju społecznego dzięki współdziałaniu ludzi[69]. Kluczowymi są tu jednak pozytywne efekty tego działania, które kształtują doświadczenia człowieka i wpływają na wyrażaną przez niego wolę ponownego udziału w tego rodzaju przedsięwzięciu[70]. Odnosi się to zarówno do aktywności społecznej oraz politycznej, gdyż w drugim przypadku kooperacja może dawać efekty w postaci większego wpływu obywateli na decyzje władzy oraz podnosić jakość kultury politycznej[71].

Współpraca między ludźmi odnosi się do pewnych schematów postępowania. Zdaniem Putnam społeczeństwo obywatelskie stanowi „wzory zaangażowania

[69] B. Abramowicz, *Partycypacja społeczna w Polsce w kontekście reform samorządowych po 1990 r.*, „Samorząd Terytorialny" 2012, nr 11, s. 5.

[70] P. Paxton, *Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship*, „American Sociological Review" 2002, vol. 67, s. 259.

[71] Problematyka efektywności partycypacji podejmowanej przez ludzi w politycznym procesie decyzyjnym stanowi kluczowy problem dotyczący wdrażania nowych instrumentów demokratycznych. Zob. M. Witkowska, *Regulacja europejskiej inicjatywy obywatelskiej przykładem oddziaływania społeczeństwa obywatelskiego w Unii Europejskiej*, [w:] *Europa dla młodych – szansa ou d'illusion*, (red.) A. Olejniczka, Ł. Zamęcki, Warszawa 2013, s. 43.

społecznego i solidarności społecznej”[72]. Solidarności, która swoje źródła ma we wzajemnym zaufaniu do siebie członków danej zbiorowości. Sztompka wskazuje tu na istotną rolę szeroko rozumianych relacji społecznych, mające swoje źródła w sferze prywatnych relacji między jednostkami[73]. Koresponduje to ze zdaniem Putnama, który uważa, że tradycja i doświadczenia ludzi oraz powstałe między nimi więzi społeczne, które umożliwiają im podejmowania się wspólnych działań, tworzą obszar społeczeństwa obywatelskiego[74]. Wskazują na to wyniki przeprowadzonych przez niego badań we Włoszech. Twierdzi on, że w tych regionach gdzie tzw. „obywatelska tradycja” jest silniej zakorzeniona, szeroko rozumiany rozwój jest dużo bardziej wyrazisty. Nie chodzi tu jednak o to, że tego rodzaju wspólnoty wolne są od przestępstw, defraudacji mienia publicznego, czy skorumpowanych urzędników[75]. Kwestią kluczową jest tu jednak to, że społeczności, w których silniej rozwinięta jest sfera społeczeństwa obywatelskiego lepiej radzą sobie z tego rodzaju problemami. Zarówno na północy i na południu Włoch, obywatele oczekują sprawnych i uczciwych władz. Różnica polega na tym, że wśród osób o silnie zakorzenionych tradycjach obywatelskich, lokalna społeczność samodzielnie bierze udział w procesie politycznym, natomiast w drugim przypadku częściej występuje ona w roli petenta artykułującego swoje roszczenia wobec władzy[76].

Do katalogu czynników wpływających na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego zalicza się również poziom edukacji obywateli. Badania przeprowadzone przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) wskazują, że zmienną mającą wpływ na poziom aktywności społecznej i politycznej ludzi jest ich poziom wykształcenia. Ma ono znaczenie również w przypadku kooperacji między jednostkami[77]. Campbell wykazał, że wraz ze wzrostem wykształcenia ludzie chętniej biorą udział w różnych aktywnościach obywatelskich: o charakterze ekspresywnej aktywności politycznej (udział w demonstracjach, podpisywanie petycji), o charakterze

[72] R. Putnam, *Demokracja w działaniu...*, s. 126.
[73] P. Sztompka, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Kraków 2016, s. 12.
[74] R. Putnam, *op. cit.*, s. 126.
[75] Badanie zostało przeprowadzone w ramach serii wywiadów i sondaży na przestrzeni lat 1970–1989. Wśród nich znalazły się: pogłębione wywiady z radnymi w sześciu wybranych regionach, czołowymi działaczami lokalnymi(bankierzy, dziennikarze, rolnicy, przywódcy związków zawodowych, etc.), a także ogólnokrajowe badania sondażowe. Zob. *Ibidem,* s. 28–29.
[76] *Ibidem*, s. 285.
[77] Koresponduje to z tezą Simmela, który uważa, że to z kim utrzymujemy kontakt sprawia, że wypracowujemy swój kulturowy kod genetyczny oraz wzory uczestnictwa, zob. G. Simmel, *Conflict & The Web of Group-Affiliations*, New York 1964, s. 141.

rywalizacyjnego zaangażowania politycznego (aktywność w partiach politycznych), udział w głosowaniu, członkostwo w organizacjach pozarządowych[78].

Kolejnym czynnikiem kształtującym sferę społeczeństwa obywatelskiego jest prawo. Chodzi tu przede wszystkim o szereg zapisów znajdujących się w wielu ustawach określających zakres partycypacji obywateli w politycznym procesie decyzyjnym. Regulacje te w szczególności dotyczą tego jaki wpływ mają mieć ludzie na działania władz samorządowych i centralnych. Ponadto wskazują one na sposoby prowadzenia komunikacji między społeczeństwem a administracją publiczną. W tym zakresie można wskazać na konsultacje społeczne jako podstawowy instrument. Z kolei w ramach politycznego procesu decyzyjnego na poziomie lokalnym istotnymi są budżety obywatelskie oraz referenda[79]. Kwestia zapisów prawa oraz jego stosowania została rozwinięta w trzecim rozdziale.

Rozwój społeczeństwa obywatelskiego w obszarze Internetu stał się obecnie naturalnym elementem postępu cywilizacyjnego[80]. Jak twierdzi Castells współczesne społeczeństwo działa w myśl sieciowej logiki. Efektem tego jest „bezprecedensowa kombinacja elastyczności i skuteczności, skoordynowanego podejmowania decyzji i decentralizowanego ich wykonywania, zindywidualizowanej ekspresji i globalnej komunikacji, co stwarza zasadniczo lepsze ramy organizacyjne dla ludzkich działań”[81]. Dlatego naukowcy wskazują na rozwój technologii informacyjnych jako jeden z czynników wpływających na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego. Spowodowane jest to coraz łatwiejszym i tańszym dostępem do Internetu wielu osób. Obecnie stał się on ważnym kanałem komunikacji między osobami (portale społecznościowe i fora dyskusyjne), źródłem pozyskiwania przez nich informacji oraz w niektórych przypadkach instrumentem podejmowania decyzji na poziomie samorządu lokalnego (np. konsultacje typu *Vox populi* za pomocą aplikacji

[78] D. Campbell, *What Is Education's Impact on Civic and Social Engagement*, [w:] *Measuring the Effects of Education on Health and Civic Engagement, Symposium Proceedings*, OECD, Paris 2006, ss. 25–126. L. Secco, C. Burlando, *Social Capital, Network Governance and Social Innovation: Towards a New Paradygm?*, [w:] E. Pisani, G. Franceschetti, L. Secco, A. Christoforou, *Social Capital and Local Development. From Theory to Empirics*, Cham 2017, s. 98.

[79] Zob. Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, *Społeczeństwo obywatelskie i jego instytucje*, „Opracowanie Tematyczne” OT-627, Warszawa 2014.

[80] Zob. P. Levine, *The Internet and Civil Society*, [w:] *The Internet in Public Life*, (red.) V. Gehring, New York 2004.

[81] M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003, s. 12; *Idem*, *Władza komunikacji*, Warszawa 2013, s. 15.

internetowych)[82]. Przykład ten pokazuje, że w dynamicznie zmieniającym się świecie, w którym ma miejsce szybki przepływ informacji oraz potrzeba podejmowania decyzji w możliwie najkrótszym czasie, sfera społeczeństwa obywatelskiego musi zostać zaopatrzona w instrument, jakim jest Internet, który umożliwia ludziom udział w sferze publicznej oraz wzmacnia ich poczucie sprawczości i podmiotowości. Kwestia ta została rozwinięta w kolejnym podrozdziale dotyczącym relacji społeczeństwo obywatelskie – demokracja.

Podsumowując, czynnikami wpływającymi na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego jest tradycja i doświadczenie ludzi w zakresie podejmowanej przez nich współpracy na różnych polach. Oprócz nich istotną rolę w tej materii odgrywa poziom wykształcenia obywateli, zastosowanie nowych technologii informacyjnych oraz prawo. Wszystkie one wpływają na postawy i zachowania ludzi w zakresie podejmowanej przez nich partycypacji społecznej oraz politycznej. To w ramach tego rodzaju działalności, zdaniem Walzera, zachodzi proces socjalizacji jednostek, które stają się „ludźmi uspołecznionymi", czyli członkami wspólnoty[83]. Dlatego aktywność obywatelską można rozpatrywać w dwóch wymiarach: ilościowym i jakościowym. Pierwszy z nich odnosi się do zmiennego natężenia zaangażowania jednostek. Drugi dotyczy charakteru interakcji zachodzących między nimi, czyli rywalizacji lub kooperacji. Zdaniem Walzera oba wpływają na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, gdyż jest to zarówno sfera podziałów i konfliktów oraz konkretnych i autentycznych więzów solidarności[84].

1.2.2 Podmioty funkcjonujące w społeczeństwie obywatelskim i ich zadania

Kolejnym elementem analizy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego są podmioty w nim działające oraz stawiane przed nimi zadania. Spośród licznego grona instytucji, można wyróżnić pewne grupy, którymi są: organizacje pozarządowe w postaci lokalnych lub ponadlokalnych fundacji i stowarzyszeń; związki zawodowe; stowarzyszenia zawodowe; partie polityczne; wspólnoty mieszkaniowe oraz nieformalne fora lokatorskie; kluby sportowe; związki wyznaniowe i kościoły oraz nieformalne grupy aktywistów. Wszystkie one wypełniają określone zadania istotne z punktu widzenia ich członków. W szczególności należy wskazać tutaj na: rozwój wspólnych

[82] Zob. Projekt *Vox populi,* https://vox.uml.lodz.pl/ (20.04.2019).
[83] M. Walzer, *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, (red.) J. Szacki, Kraków 1997, s. 85.
[84] *Ibidem*, s. 85.

zainteresowań, ochronę interesów grup społecznych, etnicznych lub zawodowych, działania w zakresie ochrony środowiska, usług doradczych lub nieodpłatnej pomocy prawnej. Do zadań podmiotów funkcjonujących w ramach społeczeństwa obywatelskiego zaliczyć należy również: tworzenie płaszczyzny sprzyjającej nawiązywaniu relacji, współpracy między jednostkami (np. stowarzyszenia lokatorskie lub ruchy miejskie) oraz budowanie poczucia wspólnoty i bezpieczeństwa wśród ich członków (np. związki wyznaniowe i kościoły).

Zdaniem badaczy podmioty te stanowią różne rozwiązania w zakresie organizacji i koordynacji współpracy między jednostkami. W szczególności wskazują oni na aspekt dobrowolności udziału w tego rodzaju organizacjach oraz funkcjonujący w nich wolontariat, który stanowi przykład świadczenia nieodpłatnej pracy przez jednostki na rzecz własnej wspólnoty lokalnej lub innych osób (np. działalność charytatywna w postacie zbierania pieniędzy do puszek)[85]. Wobec powyższego można uznać je za organizacje o charakterze obywatelskim, czyli takie, które kształtują obraz społeczeństwa obywatelskiego poprzez działania mające na celu zaangażowanie możliwie największej liczy osób w sferę życia publicznego.

Putnam wskazuje na historyczne umocowania funkcjonowania tego rodzaju organizacji obywatelskich. Przykładem są tu miasta na północy Włoch, gdzie dawne towarzystwa basztowe, stowarzyszenia samopomocowe, czy kluby piłkarskie są źródłem współcześnie istniejących norm wzajemności (solidarności międzyludzkiej) oraz sieci obywatelskiego zaangażowania. Jego zdaniem dzięki ich powstaniu możliwe jest osiągnięcie wysokiego poziomu gospodarczego oraz wysokiej efektywności instytucji politycznych. Z kolei na południu Włoch, gdzie nie istniały organizacje o charakterze obywatelskim lub ich funkcjonowanie opierało się na hierarchicznych relacjach, efekty ich działalności są dużo gorsze[86]. Tym samym wskazuje on, że rozwój społeczeństwa obywatelskiego zawiera się nie tylko w samej aktywności jednostek, ale przede wszystkim odnosi się do ich umiejętności. Argument ten koresponduje z tezą o poziomie edukacji jako czynniku wpływającym na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego. Wynika z tego, że jednym z istotnych zadań jakie stoją przed organizacjami

[85] P. Hall, *Great Britain: The Role of Government and the Distribution of Social Capital*, [w:] *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, (red.) R. Putnam, Oxford 2002, ss. 23–26; F. Fukuyama, *Budowanie Państwa, Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005, s. 46; B. Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001, s. 360–361.
[86] R. Putnam, *Demokracja w działaniu...*, s. 284.

obywatelskim jest krzewienie wśród jej członków oraz wolontariuszy postaw obywatelskich. Zawierają się one w szeroko rozumianej edukacji obywatelskiej stanowiącej proces: zdobywania wiedzy na temat możliwości podejmowania się aktywności społecznej i politycznej, umiejętności kooperacji z innymi ludźmi w celu osiągania wspólnych celów oraz krzewienia aktywnych postaw w sferze publicznej.

Na znaczenie organizacji obywatelskich zwraca uwagę również Fukuyama, prezentując własną definicję społeczeństwa obywatelskiego. Jego zdaniem jest to: „społeczeństwo zorganizowane w spójne grupy – jak komitety rodzicielskie, organizacje kontroli standardów w życiu publicznym, czy organizacje rzecznictwa interesów poszczególnych środowisk”[87]. Wskazał on znaczenie samoorganizacji oraz samorządności rozmaitych grup, które powstają w wyniku potrzeby realizacji określonych interesów. Podobnie uważa Barber, który podkreślił oddolny charakter społeczeństwa obywatelskiego, zwracając uwagę na samoorganizację lokalnych społeczności:

„Społeczeństwo obywatelskie to przestrzeń obywatelska zajmująca miejsce pośrednie między władzą państwową a sektorem prywatnym. To nie tutaj głosujemy i nie tutaj sprzedajemy i kupujemy, lecz rozmawiamy z sąsiadami na temat przeprowadzania dzieci przez jezdnię, planujemy imprezę charytatywną na rzecz szkoły, zastanawiamy się, czy nasza parafia mogłaby utworzyć schronisko dla bezdomnych, organizujemy letnie zawody sportowe dla dzieci. (…) Społeczeństwo to tworzy z własnej woli swobodnie stowarzyszone jednostki i grupy dążące do wytworzenia wspólnej płaszczyzny działania”[88].

Podsumowując, obecnie mamy do czynienia z szerokim katalogiem instytucji wpływających na rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Są to różnego rodzaju organizacje obywatelskie gromadzące i motywujące do działania znaczne grupy osób. Niektóre z nich mają charakter formalny a inne tworzone są *ad hoc*, na potrzeby realizacji rozmaitych interesów np. grup społecznych. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku zadań, jakie są przed nimi stawiane. Zazwyczaj odnoszą się one do zaspokajania potrzeb jednostek, które nie jest możliwe w sferze prywatnej oraz nie jest zapewniane przez

[87] F. Fukuyama, *Budowanie Państwa, Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005, s. 46.
[88] B. Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001, ss. 360–361.

administrację publiczną. Innym zadaniem jakie jest stawiane przed każdą z takich organizacji jest krzewienie postaw i zachowań, które zawierają się w szeroko rozumianej edukacji obywatelskiej.

1.2.3 Partycypacja społeczna i polityczna oraz rozwój wspólnot obywatelskich

W sferze społeczeństwa obywatelskiego ma miejsce wiele aktywności podejmowanych przez liczne grono osób. Tak ja zostało to określone w schemacie 1 mogą one przybierać charakter polityczny lub pozostawać w sferze kooperacji międzyludzkiej na poziomie społecznym. Charakter każdej z podejmowanych inicjatyw zależy od przepisów prawa. W przypadku, gdy powodem aktywności obywatelskiej ludzi jest budowa drogi, kwestię tę regulują ustawy określające zakres kompetencji organów władzy samorządowej. Z kolei, gdy inicjatywa dotyczy pozyskania pieniędzy na szczytny cel (np. zbiórka publiczna organizowana przez grupę przyjaciół), wystarczy jedynie zarejestrować fakt przeprowadzenia zbiórki a następnie ją rozliczyć. Analogicznie, jeśli grono obywateli decyduje się zawiązać wspólnotę mieszkaniową lub na własnym terenie wybudować garaże dla swoich samochodów, czyli podjąć się partycypacji społecznej, władze samorządowe mają ograniczone możliwości by temu zapobiec. W innej sytuacji, kiedy obszar inwestycji należy do samorządu lub środki na ten cel mają pochodzić z pieniędzy publicznych, mamy do czynienia z partycypacją w sprawach politycznych, której efektem ma być podjęcie decyzji o wykonaniu inwestycji lub jej zaniechaniu (np. w ramach konsultacji społecznych lub budżetu obywatelskiego). W związku z powyższym, o tym czy konkretna aktywność obywatelska zawiera się w obszarze partycypacji społecznej czy partycypacji politycznej decyduje fakt wystąpienia politycznego procesu decyzyjnego, którego uczestnikiem są przedstawiciele administracji publicznej na poziomie centralnym lub samorządowym.

Przykładem dla partycypacji społecznej może być działalność wspólnot mieszkaniowych albo nieformalnych grup sąsiedzkich, które wzajemnie pomagają sobie lub troszczą się o swoją nieruchomość, jak również działalność organizacji pozarządowych świadczących pomoc w zakresie ochrony zdrowia lub pomocy społecznej. Inny przykład tego rodzaju działalności prezentuje Putnam, który analizował

funkcjonowanie Stowarzyszenia Rodziców i Nauczycieli (PTA)[89]. Jego celem była troska o wysoki poziom edukacji najmłodszych obywateli. Od latach 50. do początku lat 60. XX wieku było ono jedną z najpopularniejszych organizacji społecznych w USA. Po 1960 roku nastąpił drastyczny spadek liczby członków, co było spowodowane konfliktem o przyszłą politykę edukacyjną oraz wzrostem wysokości pobieranych składek[90]. Ostatecznie osoby, które opuściły PTA nie porzuciły aktywności na rzecz rozwoju edukacji a jedynie założyły własne lokalne organizacje. Przykład ten pokazuje, że instytucje funkcjonujące w sferze społeczeństwa obywatelskiego mają charakter subsydiarny, a ich długość trwania zależy od ich użyteczności dla członków wspólnoty[91]. Przykładem tego są badania Putnama, z których wynika, że pomimo zwiększania się liczby organizacji pozarządowych w USA, są one nietrwałe i nie wpływają na powstanie silnych więzi między ich członkami[92].

Przykładem partycypacji politycznej może być udział obywateli w konsultacjach społecznych, referendach oraz budżetach obywatelskich. W tym przypadku kluczową rolę odgrywają instytucje władzy, które z jednej strony odpowiadają za transparentność całego procesu komunikacji, a z drugiej mają znaczący wpływ na jego rezultat. Tak rozumiana aktywność obywatelska daje jednostkom możliwość wpływu na sferę polityki. Putnam natomiast rozszerza katalog aktywności politycznych. W badaniach nad stanem amerykańskiego społeczeństwa obywatelskiego wskazuje on na: dyskusje z sąsiadami o polityce, udział w kampaniach wyborczych, uczestniczenie w spotkaniach publicznych z politykami, noszenie plakietek (wyborczych poszczególnych kandydatów), utrzymywanie stałych kontaktów z funkcjonariuszami na szczeblu lokalnym i krajowym[93]. Odwołuje się on do szerokiego zestawu aktywności, gdyż jak sam twierdzi analiza samej frekwencji wyborczej nie oddaje realnego zaangażowania obywatelskiego ludzi. Wskazuje on, że na przestrzeni lat ułatwiono korzystanie z praw

[89] B. Murray, T. Domina, L. Renzulli, R. Boylan, *Civil Society Goes to School: Parent-Teacher Associations and the Equality of Educational Opportunity*, „The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences" 2019, vol. 5, no. 3, s. 42.
[90] R. Putnam, *Samotna gra…*, s. 97.
[91] Proces ten zauważył Putnam analizując funkcjonowanie amerykańskiego społeczeństwa obywatelskiego. „W jakiś niezbyt zrozumiały sposób w ostatnich kilku dekadach XX wieku wszystkie te grupy wspólnotowe i dziesiątki podobnych do nich w całych Stanach Zjednoczonych zaczęły zanikać", zob. *Ibidem*, s. 28.
[92] W większości są to organizacje prezentujące interesy prywatne (*advocacy organisation*) mające na celu, za pomoc profesjonalnego personelu, artykulację swoich potrzeb i ich przeforsowanie w ramach ogólnokrajowej debaty politycznej, a nie jak miało do miejsce dawniej zbudowanie wspólnoty. *Ibidem*, s. 86.
[93] *Ibidem*, s. 53.

wyborczych znaczącym grupom społecznym, co nie wpłynęło na wzrost odsetka uczestnictwa amerykanów w kolejnych elekcjach[94]. Ponadto Putnam twierdzi, że ich udział w wyborach na poziomie lokalnym i stanowym w okresach, kiedy nie odbywają się wybory na prezydenta państwa również jest niewielki[95]. Hall wskazuje na cztery zmienne określające zakres aktywności politycznej społeczeństwa. Pierwszą jest frekwencja wyborcza, drugą rozmowy o polityce, trzecią zainteresowanie polityką, a ostatnią aktywność w polityce[96].

Warto podkreślić, że wskazane przez Putnama i Halla wyznaczniki odnoszą się w większym stopniu do problematyki rozwoju kapitału społecznego, którego jednym z komponentów jest sieć komunikacji i uczestnictwa. To właśnie w ramach posiadanych sieci relacji jednostki wymieniają się poglądami i informacjami oraz podejmują się rozmaitych działań, które można zaliczyć do sfery społeczeństwa obywatelskiego. Tym samym wskazują oni na zależność pomiędzy poziomem poszczególnych komponentów kapitału społecznego a rozwojem społeczeństwa obywatelskiego, co stanie się obszarem rozważań w kolejnym rozdziale.

Przedstawione działania pozwalają na wytworzenie się wśród osób wspólnot obywatelskich, czyli zbiorowości posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Najważniejszą ich cechą jest powstanie sieci relacji pomiędzy tworzącymi je jednostkami, która może zostać wykorzystana w przyszłości. Dlatego każda z organizacji o charakterze obywatelskim, która zrzesza grono osób i motywuje je do działania, staje się po pewnym czasie wspólnotą obywatelską. Może nią być również nieformalna grupa znajomych, czy sąsiadów, która podejmuje się wspólnej aktywności obywatelskiej i spełnia pozostałe kryteria wykazane w definicji tego pojęcia.

Dla funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego istotne znaczenie ma partycypacja ludzi w wymiarze społecznym i politycznym. Proces ich kształtowania

[94] W 1960 roku 62,8% uprawnionych do głosowania wybierało 35. Prezydenta USA pomiędzy Johnem F. Kennedym a Richardem Nixonem. 36 lat później Bill Clinton został prezydent po wyborach, w których udział wzięło 48,9% wyborców. Dla porównania wybory w 2012 roku zgromadziły wokół urn 54,87% Amerykanów, a w 2016 roku 55,3%. Zob. *Ibidem*, s. 54; Real Clear Politics, https://www.realclearpolitics.com/epolls/2016/president/us/general_election_trump_vs_clinton-5491.html (3.04.2019).

[95] R. Putnam, *Samotna gra…,* s. 54.

[96] P. Hall, *op. cit.*, s. 49.

odbywa się niekiedy w sposób od siebie niezależny. Badania Inoguchiego wskazują, że w Japonii wzrasta liczba organizacji pozarządowych, jednakże *stricte* działań obywatelskich podejmuje się zazwyczaj więcej osób po 30. lub 40. roku życia. Z kolei negatywny trend w zakresie poziomu aktywności politycznej spowodowany jest zdaniem autora: niewielkim zainteresowaniem obywateli sprawami polityki oraz niskim poziomem utożsamiania się ludzi z głównymi partiami politycznymi[97]. W opozycji do tego zjawiska twierdzi on, iż zauważalny jest znaczący rozwój aktywności ludzi w zakresie wolontariatu, czego przykładem jest samopomoc ludzka w obliczu rozmaitych katastrof ekologicznych[98].

Podsumowując, czynnikami kształtującymi sferę społeczeństwa obywatelskiego jest tradycja i doświadczenia osób, w ramach podejmowanych przez nich kooperacji z innymi osobami. Działalność ta ma charakter teleologiczny, gdyż jak wskazuje Habermas nie opiera się ona na idealistycznej wizji bezinteresownej samopomocy obywatelskiej, lecz na pragmatycznym podejściu do mechanizmu funkcjonowania społeczeństwa. Zgodnie z tym ludzie wchodzą we współpracę z innymi osobami, realizując własne oraz przy okazji wspólne cele[99]. Ponadto czynnikami wpływającymi na ich zaangażowanie jest: ich wykształcenie; dostępność rozmaitych technik partycypacji, przy wykorzystaniu Internetu oraz poczucie sprawczości, wnikające z zapisów prawa wskazujących na to, czy głos obywateli w politycznym procesie decyzyjnym ma charakter doradczy, czy decydujący.

Działalność, rozumiana jako aktywność obywatelska, odnosi się do sfery publicznej i dotyczy partycypacji społecznej i politycznej. W ramach pierwszej osoby realizują interesy i zaspokajają potrzeby swojej wspólnoty a w drugiej obywatele biorą udział w politycznym procesie decyzyjnym. Dzieje się tak za sprawą wywierania przez nich presji na politykach, co niesie za sobą zmiany w zakresie kultury politycznej oraz zwiększa podmiotowość obywateli. Proces ten może się odbywać za pomocą

[97] T. Inoguchi, *Broadening the Basis of Social Capital in Japan*, [w:] *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, (red.) R. Putnam, Oxford 2002, ss. 23–26.
[98] *Ibidem,* s. 387.
[99] J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. I, Warszawa 1999, ss. 159–189.

nowych rozwiązań w zakresie demokracji bezpośredniej[100]. Ważnym elementem tego procesu jest powstanie wspólnot obywatelskich. Są one efektem nawiązywania więzi między obywatelami i pozwala im na korzystanie z powstałych relacji w przyszłości.

1.3 Społeczeństwo obywatelskie z perspektywy funkcjonowania demokracji

Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego stawia człowieka w roli aktywnego uczestnika sfery publicznej. Wskazuje na jego zdolność do kooperacji z innymi ludźmi oraz umiejętność zaspokajania własnych potrzeb, które nie byłyby możliwe lub ich realizacja byłaby znacząco utrudniona w przypadku działań indywidualnych. W związku z tym kolejnym elementem analizy będzie wpływ społeczeństwa obywatelskiego na funkcjonowanie państwa demokratycznego. Na podstawie dotychczas formułowanych przez badaczy konstatacji można stwierdzić, że jest ona ustrojem politycznym, który daje obywatelom największe możliwości wpływu na aparat państwa oraz proces stanowienia prawa[101]. Tezą, która zostanie tu poddana weryfikacji jest to, że rozwój sfery społeczeństwa obywatelskiego jest istotnym elementem modernizacji państw demokratycznych w ramach rozszerzania się obszaru demokracji bezpośredniej. Z kolei proces ten odbywa się poprzez wzrost partycypacji politycznej obywateli.

Zdaniem Heywooda demokracja jest „systemem rządów, gdzie w sposób bezpośredni i ciągły rządzi sam lud". Wskazuje on również na fakt, że jest ona reżimem umożliwiającym ochronę praw i interesów mniejszości, ustanawiając kontrolę nad władzą większości[102]. Z powyższych względów Dahl stwierdził, że „demokracja oznacza różne rzeczy dla różnych ludzi w różnych czasach i miejscach"[103]. Zgodnie z tym, może ona funkcjonować przy zastosowaniu różnych, pośrednich albo bezpośrednich, sposobów sprawowania władzy przez jej obywateli. Odwołując się do fundamentów istnienia demokracji, za Huntingtonem należy stwierdzić, że jest ona definiowana za pomocą trzech elementów: źródeł władzy rządzących, celów rządzących oraz procedur sprawowania władzy[104]. Pierwszym z nich są obywatele posiadający suwerenną władzę

[100] Dalton podkreśla, że sprowadzanie partycypacji politycznej ludzi do udział w wyborach i oddawania głosów na wcześniej sformatowane listy partyjne, stanowi znaczące ograniczenie wpływu politycznego przez obywateli na sferę polityki, na co jego zdaniem pozytywny wpływa miałoby wykorzystanie instrumentu w postaci referendum. R. J. Dalton, *Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation*, „Political Studies" 2008, vol. 56, ss. 93–94.
[101] A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2009, s. 84; R. Dahl, *O demokracji,* Warszawa 2000, s. 59.
[102] A. Heywood, *op. cit.*, s. 84.
[103] G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 16; R. Dahl, *op. cit.*, Kraków 2000, s. 9.
[104] S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009, s. 16.

nad tym, kto ma sprawować urzędy w państwie. Następnym elementem jest cel sprawowania rządów, który określić należy jako zapewnienie bezpieczeństwa, stabilności i rozwoju państwa oraz jego mieszkańców. Ostatnim z nich jest procedura sprawowania władzy zawierająca się w katalogu demokratycznych możliwości podejmowania decyzji. Wskazuje się na dwa sposoby udziału obywateli w rządzeniu państwem: przedstawicielski (pośredni) oraz partycypacyjny (bezpośredni).

Zdaniem Heywooda **demokracja przedstawicielska** charakteryzuje się tym, że jest ograniczoną i niebezpośrednią formą demokracji. Zwalnia ona obywateli z obowiązku podejmowania decyzji, umożliwiając im wydelegowanie profesjonalnych polityków do zajmowania się sprawami państwa. Ponadto oddala ona obywateli od sfery polityki, zachęcając ich do akceptacji kompromisu wypracowanego przez sprawujących władzę[105]. Drugim sposobem udziału obywateli w rządzeniu państwem jest **demokracja bezpośrednia**. W tym przypadku obywatele stanowią aktywny podmiot polityki. Mogą oni brać czynny udział w procesie rządzenia państwem lub samorządem terytorialnym. **Demokracja bezpośrednia** nazywana również **partycypacyjną** zapewnia legitymizację rządów, gdyż obywatele bardziej są skłonni zaakceptować decyzje, które sami podejmują[106].

Zdaniem Pietrzyk–Reeves aktywność obywateli w sferze społeczeństwa obywatelskiego pozwala im dostrzec zależność między ochroną podstawowych prawa i wolności, rządami prawa i legitymizacją porządku demokratycznego a własnym dobrobytem[107]. Wskazuje ona na następujące elementy tego procesu: rozwój kapitału społecznego obywateli, wzrost poziomu legitymizacji decyzji politycznych, wzrost wykształcenia politycznego społeczeństwa (znajomość prawa, umiejętność wyrażania własnego zdania, świadomość własnej podmiotowości w procesie legislacyjnym). Według niej sfera społeczeństwa obywatelskiego ma również istotne znaczenie w kontekście rozwoju mechanizmów sprawowania władzy publicznej. Kluczowymi elementami tego procesu są: aktywizacja ludzi w procedurze tworzenia prawa i zarządzania mieniem publicznym, tworzenie przez nich wspólnot obywatelskich

[105] A. Heywood, *op. cit.*, s. 87. Według Schumpetera tak rozumiana metoda demokratyczna stanowi sposób, w którym jednostki uzyskują moc decydowania poprzez walkę konkurencyjną o głosy wyborców, a obywatele mają możliwość wybrania elity, która będzie sprawować władzę w państwie. J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Nowy Jork 1942, s. 242 i s.269.

[106] A. Heywood, *op. cit.*, s. 87.

[107] E. Pietrzyk–Reeves, *Konsolidacja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej: Rola społeczeństwa obywatelskiego*, „Eastern Review" 2017, T. 6, s. 34

i nabywanie umiejętności podejmowania wspólnych działań i osiągania celów. To wszystko sprawia, że obywatele stają się istotnym podmiotem w funkcjonowaniu demokratycznego państwa i biorą aktywny udział w politycznym procesie decyzyjnym na poziomie centralnym oraz w ramach samorządu terytorialnego[108].

Wśród badaczy wskazuje się na istnienie korelacji pomiędzy poziomem rozwoju społeczeństwa obywatelskiego a procesem konsolidacji porządku liberalno-demokratycznego[109]. Zdaniem Linza i Stepana niezależne społeczeństwo obywatelskie ułatwia rozpoczęcie demokratycznej transformacji, zwiększa szanse jej powodzenia oraz odgrywa istotną rolę w umacnianiu i konsolidacji systemu demokratycznego[110]. Dzieje się tak za sprawą wytworzenia się w społeczeństwie mechanizmów kontrolujących i ograniczających demokratycznie wybrane władze. Przykładem tego są organizacje pozarządowe działające na rzecz ochrony praw człowieka oraz rozmaite oddolne inicjatywy wsparte przez wolne media mające przeciwdziałać wszelkim próbom łamania zasad leżących u podstaw demokratycznego państwa. Badania przeprowadzone przez badaczy z Egiptu pokazują, że sfera społeczeństwa obywatelskiego postrzegana przez pryzmat działalności organizacji pozarządowych stanowi ważny element procesu demokratyzacji. Dzieje się tak, ponieważ mobilizują one znaczne grupy ludzi oraz biorą aktywny udział w sferze publicznej[111]. Ich działalność kształtowana jest poprzez interesy i potrzeby własnych członków. Przykładem może tu być stowarzyszenie dziennikarzy w Egipcie, które podejmowało akcje protestacyjne, sprzeciwiając się ingerencji władz państwa w wolność wypowiedzi[112]. Wnioskiem płynącym z tych rozważań jest to, że sfera społeczeństwa obywatelskiego odgrywa istotną rolę w procesie demokratyzacji państwa oraz rozwoju ładu liberalno-demokratycznego, co ma miejsce za sprawą rozwoju partycypacji politycznej członków społeczeństwa, którzy wywierają wpływ na postępowanie organów administracji publicznej i polityczny proces decyzyjny

[108] *Ibidem*, s. 28.
[109] E. Pietrzyk–Reeves, *Konsolidacja demokracji…,* s. 27.
[110] J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1997, ss. 3–15.
[111] Zob. Bakry M. El Medni, *Civil Society and Democratic Transformation in Contemporary Egypt: Premise and Promises*, „International Journal of Humanities and Social Science" 2013, vol. 3, no. 12, ss. 23–24.
[112] *Ibidem*, s. 23.

w sposób formalny (konsultacje społeczne, inicjatywy ustawodawcze) albo nieformalny (akcje protestacyjne)[113].

Dotychczasowe badania na temat sfery społeczeństwa obywatelskiego pokazują, że ma ono wpływ na postawy obywateli w zakresie podejmowanej się przez nich partycypacji politycznej. Te przeprowadzone wśród ankietowanych w USA i Dani wskazują, że osoby aktywne w sferze polityki mają silne poczucie odpowiedzialności za swoje państwo oraz skuteczności swoich działań w sferze publicznej[114]. Koresponduje to z wynikami analiz Bailera, Bodensteina i Heinricha, którzy za pomocą indeksu zawierającego zmienną zakresu aktywności obywatelskiej oraz jej intensywności stwierdzili, że wraz z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego zwiększa się jakość sprawowanych rządów oraz realizacji przez administrację publiczną zadań własnych. Zjawisko to dotyczy zwiększania się poziomu kooperacji między ludźmi, wzrostu ich udziału w politycznym procesie decyzyjnym oraz większej transparentności w funkcjonowaniu organów administracji publicznej[115].

Następnym obszarem analizy jest charakter podejmowanej przez ludzi aktywności obywatelskiej. Badania ankietowe przeprowadzone w 33 miastach w Szwecji wskazują, że osoby aktywne w organizacjach pozarządowych wykazują dwie postawy w zakresie partycypacji politycznej. Pierwsza dotyczy nawiązywania i utrzymywania relacji z lokalnymi politykami oraz przedstawicielami administracji publicznej. Druga charakteryzuje się udziałem w rozmaitych wydarzeniach mających na celu wyrażenie własnego sprzeciwu (demonstracje, bojkoty, podpisywanie petycji)[116]. Analiza pozwoliła stwierdzić, że osoby aktywne w organizacjach pozarządowych częściej odznaczają się pierwszą z wymienionych postaw. Z kolei korelacja pomiędzy wyrażaniem sprzeciwu a aktywnością w dobrowolnych stowarzyszeniach była ujemna.

Badacze uznali, że osoby aktywne w ramach społeczeństwa obywatelskiego stanowią ważny podmiot sfery publicznej i jako taki wywierają wpływ na rozmaite

[113] J. Mohan, M. R. Bennett, *Community-level impacts of the third sector: Does the local distribution of voluntary organizations influence the likelihood of volunteering?*, „Economy and Space" 2019, vol. 51(4), s. 972.

[114] R. Klemmenses, P. K. Hatemi, S. B. Hobolt, I. Petersen, A. Skytthe, A. S. Nørgaard, *The genetics of political participation, civic duty, and political efficacy across cultures: Denmark and the United States*, „Journal of Theoretical Politics" 2012, 24(3), s. 424.

[115] S. Bailer, T. Bodenstein, V. F. Heinrich, *Explaining the strength of civil society: Evidence from cross-sectional data*, „International Political Science Review" 2012, 34(3), ss. 294–295.

[116] S. Lundasen, *Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society*, „Swiss Political Science Review" 2014, 21(1), s. 147.

instytucje administracji publicznej i lokalnych polityków. Ich aktywność nie zależy od poziomu zaufania do wymienionych instytucji. Czasem relacja ta jest wręcz odwrotna. Niekiedy niewielki poziom zaufania do polityków i urzędników skutkuje intensyfikacją bezpośrednich kontaktów, co zdaniem badaczy ma na celu zabezpieczenie realizacji interesów obywateli[117]. Dodatkowo badania pokazały, że bezpośredni kontakt z przedstawicielami administracji publicznej stanowi w większym stopniu czynnik mobilizujący dla członków organizacji pozarządowych a niżeli akcje protestacyjne[118].

Zespół szwedzkich badaczy sformułował również tezę o tym, że aktywność opisywanych tu podmiotów i ich członków wpływa na rozwój kultury politycznej, której dowodem jest powstawanie sieci społecznej pomiędzy administracją publiczną a obywatelami, w której to przekaźnikiem informacji stają się organizacje pozarządowe. Wynika z tego, że są one traktowane jako instrument w rękach obywateli, który służy im do utrzymywania relacji oraz kontroli przedstawiciel administracji publicznej.

Społeczeństwo obywatelskie może również oddziaływać na funkcjonowanie demokracji z poziomu świata wirtualnego. Badania wskazują na rozwój tzw. **wirtualnej sfery społeczeństwa obywatelskiego**. Naukowcy argumentują, że wiele przedsięwzięć społecznych oraz organizacji pozarządowych inicjowanych jest oraz prowadzonych za pośrednictwem Internetu, wykorzystując do tego np. portale społecznościowe (za pomocą takich portali jak MySpace, LiknkedIn, Facebook, czy Twitter)[119]. W efekcie powstaje społeczna sieć umożliwiającą kontakt i przepływ informacji oraz idei między członkami społeczeństwa[120]. Zdaniem badaczy Internet może stać się substytutem dla tradycyjny kontaktów społecznych. Innego zdania jest Kraut[121]. Przeprowadzone przez niego analizy wykazały, że szeroki zakres relacji międzyludzkich odnoszących się do wymiany informacji, nie idzie w parze z zaangażowaniem społecznym jednostek. Zjawisko to nie znalazło potwierdzenia w kolejnym przeprowadzonym przez niego badaniu, w którym wykazał on, że wykorzystanie

[117] *Ibidem*, ss. 150–151.
[118] *Ibidem*, s. 151.
[119] M. C. Kittilson, R. J. Dalton, *Virtual Civil Society: The New Frontier of Social Capital*, „Political Behavior" 2011, vol. 33, no. 4, s. 1. R. Goodspeed, *Participatory E-Planning With Civic Crowdfunding: Donor Background, Involvement, and Social Capital Outcomes*, „International Journal of E-Planning Research" 2019, vol. 8, issue 2, s. 79.
[120] M. C. Kittilson, R. J. Dalton*, op. cit.*, s. 4.
[121] Zob. R. Kraut, *Internet Paradox Revisited*, „Journal of Social Issues" 2002, 58(1), ss. 49–74.

Internetu wpływa na rozwój relacji między ludźmi na poziomie lokalnym[122]. Tendencja ta ma również miejsce w zakresie partycypacji politycznej użytkowników Internetu. Kittilson i Dalton wykazali, że rozwój Internetu wpływa na zmiany form partycypacji obywatelskiej. Badania jednak nie potwierdziły tezy, że owa działalność staje się w świecie realnym mniejsza za sprawą rozwoju technologii informacyjnych. Przeciwnie, rozwój Internetu zwiększa aktywność polityczną jego użytkowników (np. mailowy kontakt Amerykanów z członkami Kongresu USA)[123]. Wśród przykładów rozwoju partycypacji politycznej za pomocą Internetu naukowcy wskazują: zbiórkę funduszy na kampanię wyborczą przez sztab Baracka Obamy w 2008 roku oraz rozwój tzw. *e-government,* czyli zastosowania technologii informacyjnej w administracji publicznej. Wynika z tego, że sfera społeczeństwa obywatelskiego, przy zastosowaniu nowoczesnych rozwiązań teleinformatycznych oraz możliwości jakie daje nieograniczony dostęp do Internetu wpływa jeszcze silniej na funkcjonowanie demokracji, niż miało to miejsce w przeszłości. Obecnie nie potrzeba sformalizowanych struktur związków zawodowych, ani wyspecjalizowanych organizacji pozarządowych, aby przedstawiciele społeczeństwa lub osoby tworzące lokalną wspólnotę mogły się zebrać i ze sobą współpracować w celu realizacji swoich interesów, a przede wszystkim wpłynąć na polityczny proces decyzyjny np. w ramach własnego samorządu. Fakt ten dostrzegają także przedstawiciele administracji publicznej, którzy wykorzystują Internet do kontaktów z obywatelami. Przykładem tego mogą być referenda organizowane za pomocą aplikacji internetowych, czy strony dedykowane takim inicjatywom jak budżet obywatelski, gdzie mieszkańcy mogą zapoznawać się z projektami składanymi przez ich sąsiadów oraz oddawać na nie swoje głosy.

W zakresie analizy funkcjonowania demokracji, należy odwołać się do definicji społeczeństwa obywatelskiego, w której kluczową rolę odgrywa tradycja i doświadczenie ludzi w zakresie aktywności obywatelskiej. Badania Gherghina i Geissel przeprowadzone w Niemczech wskazują na zależność pomiędzy doświadczeniami ludzi w zakresie partycypacji politycznej a ich zaangażowaniem w sferę polityki[124]. Osoby mniej zainteresowane tą tematyką preferują udział w instrumentach **demokracji**

[122] *Ibidem,* s. 4–5.
[123] *Ibidem*, s. 17.
[124] S. Gherghina, B. Geissel, *Linking Democratic Preferences and Political Participation: Evidence from Germany*, „Political Studies" 2017, Vol. 65(1S) 24–42. Zob. B. J. Jones, *Social Capital in American Life*, Cham 2019, s. 137.

przedstawicielskiej. Z kolei druga grupa ankietowanych, która utożsamia swój status obywatela z aktywnym uczestnictwem w politycznym procesie decyzyjnym, skłania się ku udziałowi w instrumentach **demokracji bezpośredniej**, takich jak konsultacje lub debaty[125]. Pozwala to stwierdzić, że tradycja oraz doświadczenia w zakresie aktywności obywatelskiej odgrywają kluczową rolę w funkcjonowania demokracji. Gherghina i Geissel konkludują, że rozwój partycypacji oraz podnoszenie jej efektywności jak również zwiększanie wiedzy oraz umiejętności obywateli w tym zakresie, pozwoli członkom społeczeństwa stać się ”lepszymi obywatelami”[126]. Wnioski te przemawiają za tezą, iż społeczeństwo obywatelskiego stanowi ważny element w procesie rozwoju demokracji, w szczególności w zakresie demokracji bezpośredniej.

Kolejne badanie wskazuje nową zmienną wpływającą na sferę społeczeństwa obywatelskiego, a w konsekwencji na demokrację. Paxton podjęła się analizy relacji pomiędzy demokracją a wskaźnikiem relacji społecznych, który został przez nią zoperacjonalizowany w postaci pojęcia kapitał społeczny[127]. Na podstawie przeprowadzonych badań sformułowany został wniosek, że istnieje wzajemna zależność pomiędzy zakresem relacji społecznych a poziomem demokratyzacji w państwie[128]. Paxton dowodzi, że poziom kooperacji wśród obywateli, mierzony za pomocą ich aktywności w organizacjach pozarządowych ma pozytywny wpływ na poziom demokratyzacji państwa. Jednakże relacja ta nie zawsze jest jednokierunkowa. Istotną rolę odgrywa tu otwartość tychże podmiotów. Wskazuje ona, że organizacje działające w odizolowaniu od reszty ludzi, mogą powodować rozłam w strukturze społeczeństwa, zmniejszać możliwość przepływu informacji i idei, prowadzić do wytworzenia się antagonistycznych postaw jego członków[129]. Problem ten również zaznaczają Chambers i Kopstein[130]. Wskazują oni na przykłady organizacji zrzeszających ludzi o skrajnych poglądach politycznych. Są nimi: neonazistowska organizacja World Church of the Creator, Ku Klux Klan, prawicowe organizacje skinheadów. Zdaniem badaczy zaliczają się one do sfery społeczeństwa obywatelskiego, gdyż są wyrazem społecznej aktywności i kooperacji ukierunkowanej na realizację

[125] *Ibidem*, s. 37.
[126] *Ibidem*, s. 38.
[127] P. Paxton, *Social Capital and Democracy…*, s. 254.
[128] *Ibidem*, s. 272.
[129] *Ibidem*, s. 259.
[130] S. Chambers, J. Kopstein, *Bad Civil Society*, „Political Theory” 2001, vol. 29, no. 6, ss. 837–865.

interesów własnych członków. Dzieje się tak, gdyż tego rodzaju podmioty są efektem rozmaitych frustracji członków społeczeństwa, związanych z funkcjonowaniem państw demokratycznych[131].

Chambers i Kopstein uważają, że rozwój społeczeństwa obywatelskiego nie należy w sposób bezpośredni utożsamiać z rozwojem demokracji bez zwrócenia uwagi na wymiar edukacji obywatelskiej[132]. Ten z kolei stanowi, w świetle innych badań, istotny element sfery prywatnej każdego człowieka. Mianowicie wykazano, że w zakresie obywatelskiej aktywności młodych ludzi, dominującą rolę odgrywają relacje rodzinne[133]. Precyzując, rozwój działalności w sferze społeczeństwa obywatelskiego zaczyna się wraz z procesem socjalizacji wśród członków własnej rodziny[134]. W związku z tym, gdy rodzice przekażą swoim dzieciom pewne wzory zachowań, te z większym prawdopodobieństwem będą je powielać oraz przekazywać dalej własnym dzieciom[135]. Reasumując, społeczeństwo obywatelskie kształtowane jest również przez czynniki pochodzące z obszaru sfery prywatnej każdego człowieka, które determinują jego aktywność obywatelską[136]. Z kolei działalność człowieka w obszarze społeczeństwa obywatelskiego wpływa na proces funkcjonowania demokracji.

Podsumowując, społeczeństwo obywatelskie jest elementem wpływającym na rozwój demokracji w państwie. Fakt ten podkreśla również Pietrzak twierdząc, że „istnienie społeczeństwa obywatelskiego zostało oparte na zasadach demokracji: podziale i zrównoważeniu się władz, rządach prawa oraz naturalnych prawach człowieka, zasadzie suwerenności ludu i zasadzie umowy społecznej”[137]. Rozwój ten zawiera się w ramach następujących obszarów: postaw obywateli wobec polityki; współdziałania społeczeństwa z przedstawicielami administracji publicznej; aktywności obywateli w zakresie organizacji pozarządowych, ich świadomości funkcjonowania państwa,

[131] *Ibidem*, ss. 856–857 i s. 860.
[132] *Ibidem*, s. 860.
[133] E. Muddiman, Ch. Taylor, S. Power, K. Moles, *Young people, family relationships and civic participation*, „Journal of Civil Society” 2019, no. 15(1), s. 95.
[134] T. E. Sommer, T. J. Sabol, E. Chor, W. Schneider, P. L. Chase–Lansdale, J. Brooks–Gunn, L. Small Mario, Ch. King, H. Yoshikawa, *A Two-Generation Human Capital Approach to Anti-Poverty Policy*, „The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences” 2018, vol. 4, no. 3, s. 120.
[135] *Ibidem*, s. 95.
[136] C. T. Uğurlu, *The Social Capital of Schools: Logistic Prediction Between Variables*, „Education and Science” 2017, vol. 42, no. 192, s. 428.
[137] E. Pietrzak, *Ewolucje idei społeczeństwa obywatelskiego i kryzys racjonalizmu*, „Civitas Hominibus” 2015, nr 10, s. 79.

a także własnych praw i wolności. Warto również wskazać, że wpływ na niego mają wartości i postawy, które swoje źródła mają w sferze prywatnej każdego człowieka[138].

W kontekście wpływu społeczeństwa obywatelskiego na funkcjonowanie demokracji, wskazany został tu kapitał społeczny jako czynnik wpływający w początkowej fazie na cały ten proces. Problem, jaki powstaje w kontekście jego analizy jest taki, że obszar jego powstawania, podobnie jak w przypadku społeczeństwa obywatelskiego, stanowi zarówno sfera prywatna oraz publiczna. Kwestia ta zostanie poddana rozważaniom w kolejnym rozdziale.

Szczególnie ważnym elementem demokracji, w którym społeczeństwo obywatelskie odgrywa znaczącą role jest rozwój instrumentów **demokracji bezpośredniej[139]**. Dzięki nim obywatele mogą wyrażać swoje zdanie oraz brać udział w politycznym procesie decyzyjnym. Z tego względu obszarem rozważań zawartym w kolejnym podrozdziale stały się techniki partycypacji politycznej, które umożliwiają obywatelom aktywny udział w sferze publicznej, ze szczególny uwzględnieniem obszaru samorządu terytorialnego.

1.4 Techniki partycypacji politycznej

Sfera społeczeństwa obywatelskiego odgrywa ważną rolę w procesie rozwoju demokracji. Relacja ta przede wszystkim dotyczy obszaru **demokracji bezpośredniej**, czyli uczestnictwa obywateli w politycznym procesie decyzyjnym oraz instrumentów, za pomocą których mogą oni tę aktywność podejmować[140]. W szczególności proces współdecydowania o sprawach publicznych utożsamiany jest z funkcjonowanie samorządu terytorialnego. To w ramach niego członkowie lokalnej społeczności mogą podejmować się współpracy lub brać udział w dialogu z władzą. Celem tych działań jest przede wszystkim realizacja inwestycji w sferze publicznej oraz sprawne i efektywne zarządzanie mieniem samorządowym[141].

[138] R. Inglehart, *Globalization and Postmodern Values*, „The Washington Quarterly" 2000, no. 23(1), s. 228.
[139] J.–U. Sandal, *How innovation maintains and develops democracy*, „Economic Annals-XXI" 2017, no. 165(5-6), s. 26.
[140] Zdaniem Marty Witkowskiej społeczeństwo obywatelskie związane jest z polityką. Zob. M. Witkowska, *Społeczeństwo obywatelskie w procesie integracji europejskiej*, Warszawa 2009, s. 17.
[141] Zob. D. Chalmers, *Democratic Self-Government in Europe. Domestic Solutions to the EU Legitimacy Crisis*, London, 2013, ss. 11–12.

Rozważania zawarte w niniejszym podrozdziale zostały poświęcone problematyce dostępnych technik partycypacji politycznej, zdefiniowanej tu jako aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest wywieranie wpływu na sprawujących władzę oraz udział w politycznym procesie decyzyjnym[142]. Zawarta w nim analiza została przeprowadzona w ramach następujących kategorii: **konsultacje społeczne i referenda lokalne**, **budżety obywatelskie**, **innowacje w zakresie demokracji bezpośredniej**. Część z przedstawiony technik partycypacji funkcjonuje obecnie w polskim samorządzie terytorialnym. Inne z kolei są przykładami zaczerpniętymi z państw Europy Zachodniej. Znajdują się tu również rozwiązania, które nigdy nie zostały w praktyce zaimplementowane, lecz mogą stanowić interesujące i inspirujące rozwiązania w zakresie rozwoju demokracji bezpośredniej. Należy również stwierdzić, że zestaw przedstawionych tu technik stanowi jedynie kilka sposobów partycypacji politycznej obywateli i ma na celu wskazanie na istotność niniejszej problematyki w kontekście funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego[143].

1.4.1 Konsultacje społeczne i referenda lokalne

Najbardziej rozpowszechnionym instrumentem współpracy władzy z obywatelami są **konsultacje społeczne**. Stanowią one podstawę do kreowania innych sposobów współpracy administracji publicznej ze społeczeństwem[144]. Definiuje się ją jako „narzędzie prowadzenia dialogu obywatelskiego, forma demokracji bezpośredniej, którego głównym celem jest stworzenie możliwości wyrażenia przez członków zbiorowości opinii w przedstawionej sprawie"[145]. Podobnie jest on definiowana w publikacji Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej *Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów*. Czytamy w niej, że jest to „proces informowania i zasięgania opinii obywateli (a także organizacji pozarządowych) podczas podejmowania najważniejszych decyzji dotyczących m.in. ważnych aktów prawnych, planowanych inwestycji oraz innych

[142] Zdaniem Radosława Markowskiego, należy w tym obszarze podkreślić istotną rolę demokracji jako „formy sprawowania władzy przez *demos"*. R. Markowski, *Demokracja i demokratyczne innowacje. Z teorią w praktyce*, Warszawa 2014, s. 71.

[143] Zob. Community Engagement Toolkit, *The Social Planning and Research Council of British Columbia*, Burnaby 2013.

[144] P. Legutko–Kobus, *Partycypacja jako element programowania rozwoju lokalnego*, „Studia z Polityki Publicznej" 2018, nr 3(19), s. 52.

[145] *Dobre praktyki prowadzenia konsultacji społecznych*, Rada Społeczna ds. Konsultacji Społecznych, Toruń 2014, s. 4.

istotnych przedsięwzięć”[146]. Konsultacje społeczne to również forma „(…) kontaktu między władzą państwową a organizacjami trzeciego sektora, polegająca na wzajemnym przekazywaniu sobie opinii, informacji czy ustaleń dotyczących celów, instrumentów i strategii wdrażania polityki publicznej”[147]. Zasady i tryb niniejszej procedury określają organy stanowiące jednostek samorządu terytorialnego.

Reasumując, **konsultacje społeczne** są techniką partycypacji politycznej obywateli, składającą się z dwóch elementów: pozyskiwania przez nich informacji na temat planowanych przez władze publiczne działań i inwestycji oraz wyrażania ich opiniowania. Dodatkowo należy wskazać, że jest to proces zorganizowany, czyli celowy (mający za zadanie wymianę opinii na określony temat) oraz skoordynowany (przez moderatora lub organizatora konsultacji, czyli władze publiczne), a także uregulowany (kierujący się z góry określonymi zasadami, a nawet przepisami prawa)[148].

Kolejnym instrumentem demokracji bezpośredniej jest **referendum lokalne**. Jest ono jedną z najczęściej stosowanych technik partycypacji politycznej zarówno na poziomie centralnym i lokalnym. Przykładem, w którym referenda odgrywają znaczącą rolę w procesie zarządzania państwem jest Szwajcaria[149]. Sposób ich przeprowadzania jest bardzo zbliżony do tradycyjnych wyborów. Ma tu miejsce kampania wyborcza zwolenników i przeciwników określonego rozwiązania lub projektu, który stanowi przedmiot decyzji[150]. Ta z kolei zostaje podjęta na podstawie wyników głosowania. Zgodnie z polskim prawem referendum może

---

[146] A. Ferens, R. Kondas, I. Matysiak, G. Rzeźnik, M. Szyrski, *Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów*, Warszawa 2010, s. 13.

[147] A. Gluziński, *Aspekty prawne współpracy organizacji pozarządowych i samorządu w zakresie prowadzenia aktywnych konsultacji. Wiedza administracyjno-prawna; przyczyny, powody i skutki konsultacji*, [w:] *Narzędzia i techniki konsultacji społecznych, Podręcznik jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządzie*, (red.) K. Gierat, Katowice 2013, s. 9.

[148] Zob. D. Długosz, J.J. Wygnański, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej, Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych*, Warszawa 2005, za: G. Markowski, *Przegląd prawno-instytucjonalnych ram konsultacji społecznych na poziomie samorządu terytorialnego*, [w:] *Cele, granice, metody i koszty lokalnych konsultacji społecznych*, Forum Debaty Publicznej, Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012, ss. 36–62 oraz s. 24.

[149] Zob. A. Baur, *Szwajcarski fenomen*, Warszawa 1993.

[150] Sąd Najwyższy w Szwajcarii orzekł, że wyniki referendum dotyczącego kwestii opodatkowania małżeństw nie mogą zostać uznane, gdyż obywatele nie otrzymali wystarczających informacji niezbędnych do podjęcia decyzji. Zob. „Court overturns referendum as voters were poorly informed ... in Switzerland”, The Guardian 2019, https://www.theguardian.com/world/2019/apr/11/switzerland-court-overturns-referendum-as-voters-were-poorly-informed (11.04.2019).

mieć charakter lokalny oraz ogólnokrajowy i zostać rozpisane w zakresie każdej wymagającej tego sprawy[151]. Ustawa o samorządzie gminnym wskazuje sytuacje, w których referendum może zostać przeprowadzone, jednak zapis ten nie ma charakteru obligatoryjnego co oznacza, że katalog tematów, które mogą zostać poddane pod osąd obywateli w powszechnym głosowaniu jest otwarty[152]. Jednym z nich może być np. zmiana granic administracyjnych jednostki samorządu terytorialnego.

Warto również wspomnieć o szczególnym przypadku referendum lokalnego dotyczącym odwołania wójta, burmistrza lub prezydenta. Dotychczasowe stosowanie tego instrumentu wskazuje, że jest ono bardziej elementem rywalizacji politycznej a niżeli narzędziem w rękach obywateli. Z punktu widzenia teorii uczestnictwo w nim stanowi przejaw partycypacji politycznej, jednakże ma ono niewielką wartość dla rozwoju demokracji bezpośredniej rozumianej jako udział obywateli w politycznym procesie decyzyjnym. Referendum odwoławcze stanowi raczej mechanizm zabezpieczający w sytuacji, gdy wybrane władze wykonawcze stracą zaufanie wspólnoty lokalnej, a wtedy ta może podjęć decyzję o ich usunięcie ze stanowiska przed końcem kadencji.

1.4.2 Budżety obywatelskie

Kolejnym instrumentem demokracji bezpośredniej jest budżet obywatelski. Krajem jego pochodzenia jest Brazylia. To właśnie tam stał się on z jednej strony elementem rywalizacji politycznej, a z drugiej czynnikiem wpływającym na rozwoju demokracji na poziomie lokalnym. Poddawany licznym modyfikacjom, funkcjonuje on obecnie jako technika partycypacji politycznej w samorządach na niemal wszystkich kontynentach. Do analizy zostały wybrane trzy jego formy. Są one najbardziej rozpowszechnionym sposobami organizacji budżetu obywatelskiego na świecie[153]. Pierwsza została przedstawiona na przykładzie Brazylii, druga Wielkiej Brytanii i Polski a trzecia Niemczech. Można je określić w następujący sposób:

1. Klasyczny model oparty na partycypacji grup interesu,
2. Fundusz komunalny jako element procesu komunikacji władz z mieszkańcami,

[151] Zob. Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o referendum ogólnokrajowym.
[152] Zob. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.
[153] Zob. Y. Sintomer, C. Herzberg, G. Allegretti, A. Röcke, *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide – an Invitation to Global Cooperation*, Bonn 2010.

3. Bliska partycypacja, czyli dialog o finansach publicznych.

Klasyczny model oparty na partycypacji grup interesu

Kilka lat przed zainicjowaniem budżetu obywatelskiego, rządy w Brazylii sprawowała prawicowa dyktatura. Proces tranzycji systemowej i przemiany polityczne w kraju, rozpoczęte w drugiej połowie lat 80. XX wieku zapoczątkowały falę demokratycznych przemian[154]. Efektem tego procesu były pierwsze od 30 lat wolne wybory w Brazylii, które wygrali przedstawiciele lewicy[155]. Również na poziomie lokalnym władze zaczęły przejmować partie lewicowe, związane z szerokim prodemokratycznym ruchem społecznym[156]. W Porto Alegre na burmistrza miasta został wybrany działacz związkowy związany z ugrupowaniem *Partidos de Trabajadores*, Olivio Dutra. Nie mógł on jednak cieszyć się pełnią władzy, gdyż jego działania spotykały się z oporem ze strony lokalnej legislatury, w której przedstawiciele jego ugrupowania nie uzyskali większości[157]. W celu wyjścia z impasu postanowiono stworzyć mechanizm, który dawałby władzy wykonawczej na tyle silną legitymację, aby lokalna rada miejska nie mogła z przyczyn politycznych i wizerunkowych się jej sprzeciwić. Powstał więc pomysł stworzenia budżetu partycypacyjnego, w który zaangażowani będą sami mieszkańcy Porto Alegre[158].

Proces tworzenia się brazylijskiego modelu budżetu obywatelskiego **opartego na partycypacji grup interesu**, opierał się na konsultacjach przedstawicieli władz miasta z reprezentantami mieszkańców. Ci ostatni byli wybierani w trójstopniowej strukturze. Podstawowym zebraniem w Porto Alegre było zgromadzenie osiedlowe, które dokonywało wyboru delegatów do rad dzielnic, a ci z spośród swoich członków wybierali grupę reprezentującą interesy lokalnej wspólnoty[159]. Na etapie pośrednim, przedstawiciele społeczeństwa sprawowali swoją funkcję tylko jedną kadencję, a w późniejszym okresie dwie. Byli oni pod stałą kontrolą mieszkańców i w każdej

[154] Zob. G. Baiocchi, *Militants and Citizens. The Politics of Participatory Democracy in Porto Alegre,* Stanford 2005.
[155] B. de S. Santos, *Participatory Budgeting in Brazilian Cities: Limits and Possibilities in Building Democratic Institutions,* "Environment & Urbanization" 2001, vol. 13, no. 1, s. 163.
[156] Zob. *Idem*, *Democratizing Democracy. Beyond the Liberal Democratic Canon,* London & New York 2005.
[157] C. Souza, *Participatory Budgeting in Brazilian Cities: Limits and Possibilities in Building Democratic Institutions*, „Environment & Urbanization" 2001 , vol. 13, no. 1, s. 171
[158] Zob. G. Baiocchi, *Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment and Deliberative Democratic Theory*, "Politics & Society" 2001, vol. 29, no. 1, ss. 43–72.
[159] W. Kębłowski, *Budżet partycypacyjny, krótka instrukcja obsługi*, Warszawa 2013, s. 10.

chwili mogli zostać odwołani. Najwyższy organ struktury stanowiła Rada Budżetu Partycypacyjnego, której członkowie mogli zostać w każdej chwili zdymisjonowani, a sprawowali oni swoją funkcję przez okres dwóch rocznych kadencji[160]. To właśnie na tym poziomie dokonywano hierarchizacji propozycji spływających z całego miasta, pod względem możliwości ich realizacji w kontekście: dostępnych w budżecie środków oraz regulacji prawnych. Należy dodać, że spotkania na każdym szczeblu były otwarte, a wszyscy traktowani byli równo[161]. Ponadto w debatach uczestniczyli eksperci z ramienia władz miasta, którzy wspierali mieszkańców radą, zarówno w ramach gremialnych dyskusji oraz wizytacji miejsc potencjalnych inwestycji. Kluczową rolę odgrywali jednak liderzy opinii publicznej, znający problemy mieszkańców, będący powiernikami interesów różnych grup społecznych. Zasiadając w Radzie Budżetu Partycypacyjnego, ich zadaniem było przygotowanie dokumentu z propozycjami budżetowymi, a następnie zaprezentowanie go urzędnikom i członkom rady miejskiej. Wypracowany kompromisowy projekt budżetu miasta z punktu widzenia społeczeństwa nie podlegał zmianom. Jedynie burmistrz mógł zawetować jego część lub odesłać projekt do komisji.

Budżet obywatelski stał się nie tylko instrumentem zarządzania miastem, ale również kanałem komunikacji pomiędzy władzą, a lokalną społecznością[162]. Zachęcił on ludzi do samoorganizowania się i współdziałania. Po jego wprowadzeniu partycypacja obywateli w życiu politycznym Porto Alegre z każdym rokiem wzrastała. Liczba osób zaangażowanych w procedurę budżetową rosła kolejno: 3,7 tys. osób w 1991 r., 10,7 tys. w 1993 r., 14,3 tys. w 1996 r. oraz 16 tys. w 1997 r[163]. Początkowo większość pochodziła jedynie z 6 na 16 dzielnic Porto Alegre, ale z czasem nastąpił rozwój aktywności społecznej. Badania pokazują, że w 1995 roku w spotkaniach tematycznych udział brała duża liczba osób zrzeszonych w organizacjach społecznych. Wyniki z przeprowadzonych przez Bersa wywiadów potwierdzają ten fakt. Niemal 76% ankietowanych przyznało się, że są członkami instytucji lub organizacji społecznych, a spośród nich 50,5% to organizacje sąsiedzkie. Warto również przywołać badania Nylena przeprowadzone w Belo Horizonte, które pokazują, że przed wprowadzaniem budżetu obywatelskiego

[160] B. de S. Santos, *Participatory Budgeting in Porto Alegre: Toward a Redistributive Democracy*, „Politics & Society" 1998, vol. 26, no. 4, ss. 461–462.
[161] W. Kębłowski, *op. cit.*, s. 28
[162] B. de S. Santos, *op. cit.,* ss. 168–169.
[163] W. Kębłowski, *op. cit.*, s. 169.

w mieście, do ruchów sąsiedzkich należało 52,2% delegatów uczestniczących w procesie partycypacji, a po jego wprowadzeniu już 64,5%[164]. Jak widać mieszkańcy dostrzegli potrzebę organizowania się i wspólnego artykułowania swoich potrzeb, gdyż tylko w taki sposób ich głos mógł być słyszany, a oni mieli możliwość wpłynięcia na działania lokalnych władz.

Fundusz komunalny jako element procesu komunikacji władz z mieszkańcami

Kolejny sposób organizacji budżetu obywatelskiego to **fundusz komunalny**. Jego funkcjonowanie polega na wyodrębnieniu części środków z budżetu miasta i przeznaczenie ich na propozycje mieszkańców. Projekty zgłoszone przez nich podlegają konsultacjom oraz są wybierane przez całą społeczność w ostatecznym głosowaniu np. za pomocą kart do głosowania umożliwiających stworzenie własnej listy priorytetów (tak jak proponuje Barber). Rolą władz jest sprawdzenie czy dana propozycja może być, w myśl obowiązującego prawa, zrealizowana przez samorząd oraz przeprowadzenie całej procedury inwestycyjnej.

Przykładem państwa, w którym wprowadzono budżet obywatelski w formie **funduszu komunalnego** na poziomie lokalnym jest Wielka Brytania i Polska. Wnioski płynące z analiz pokazują, że jest to technika zwiększająca zaangażowanie społeczne w proces decyzyjny ale nie może być jedynym elementem kooperacji samorządu z mieszkańcami. Dodatkowo podkreśla się fakt, iż równolegle zastosowanie go z innymi instrumentami daje znacznie lepsze rezultaty. Kluczową rolę odgrywa tu jakość proponowanych przedsięwzięć oraz sposób ich realizacji przez władze lokalne, co było niekiedy uznawane za duży problem, gdyż nie zawsze budżet obywatelski cieszył się poparciem lokalnych samorządów, a wypracowane przez mieszkańców pomysły, nie były należycie realizowane[165].

Budżet obywatelki funkcjonuje od kilkunastu lat w wielu miastach w Polsce. Pomysł na wprowadzenie tego pomysłu pierwszy raz pojawił się w Płocku, gdzie w latach 2003-2005 stworzono „fundusz grantowy", zwany również publiczno-prywatnym stołem negocjacyjnym (ang. *public/private negotiation table),*

[164] *Ibidem*, s. 169.
[165] *Ibidem*, s. 169.

którego zadaniem było wsparcie lokalnych organizacji pozarządowych[166]. W ramach niego do rozdysponowania było 300 tys. euro, a część tej sumy pochodziło od kompanii naftowej ORLEN S.A.

Za oficjalny początek funkcjonowania budżetu obywatelskiego Polsce przyjmuje się jednak rok 2011 roku, kiedy to w Sopocie wprowadzono ten instrument w formie funkcjonującej do dziś w wielu samorządach w kraju, czyli w postaci **funduszu komunalnego**[167]. Pierwsza edycja budżetu obywatelskiego w Sopocie przewidywała rozdysponowanie środków w kwocie 4 mln zł. Obecnie władze samorządowe w Polsce przeznaczają na ten cel od kilku do kilkudziesięciu milionów złotych rocznie. Dla porównania w 2018 roku budżety obywatelskie w następujących miasta wynosiły: Gdańsk 20 mln zł, Poznań 20 mln zł, Szczecin 9 mln zł, Warszawa 64 mln zł, Łódź 40 mln zł[168]. Warto jednak wspomnieć, że od 2018 roku znowelizowana ustawa o samorządzie gminnym przewiduje w art. 5a. budżet obywatelski jako szczególną formę konsultacji społecznych, której przeprowadzenie jest obligatoryjnie dla miast na prawach powiatu a jego wysokość nie może być mniejsza, *niż 0,5% wydatków gminy zawartych w ostatnim przedłożonym sprawozdaniu z wykonania budżetu*[169].

W przypadku Wielkiej Brytanii implementacja budżetu obywatelskiego w większym stopniu miała miejsce w małych lokalnych ośrodkach miejskich lub wiejskich. Liczba osób biorących udział w całej procedurze nie przekraczała 500 osób a fundusze, jakimi dysponują oscyluje w granicach 100 tys. funtów. Potrzeby społeczne, które uznano za najważniejsze do spełnienia w ramach tego instrumentu to: aktywizacja

[166] W. Kębłowski, *op. cit.*, s. 3-4. M. Radziszewski, *Budżet obywatelski instrumentem rozwoju kapitału społecznego,* „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne" 2016, vol. 51, s. 143.
[167] A. Dobiegała, *Budżet obywatelski to był pomysł z kosmosu*, „Gazeta Wyborcza" 2016, http://www.trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/1,35636,20032800,nielatwe-poczatki-budzetu-obywatelskiego-w-sopocie.html (27.03.2019).
[168] Zob. *Budżet Obywatelski 2019 – głosowanie*, Portal Miasta Gdańska, https://www.gdansk.pl/wiadomosci/budzet-obywatelski-to-juz-ostatnie-dni-zaglosuj,a,125315 (23.03.2019); Poznański Budżet Obywatelski 2019, Strona Internetowa Poznania, https://pbo2019.um.poznan.pl/ (23.03.2019); Szczeciński Budżet Obywatelski 2019, https://sbo.szczecin.eu/ (23.03.2019); Budżet partycypacyjny. Warszawa 2019, Miasto Stołeczne Warszawa, http://twojbudzet.um.warszawa.pl/ (23.03.2019).
[169] Zob. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.

ludzi młodych, przeciwdziałanie przestępczości, troska o środowisko naturalne, działania na rzecz społecznej spójności i aktywności[170].

Dodatkowo budżet obywatelski w tej formie integruje osoby w różnym wieku. Dzięki niemu młodzi ludzie, aktywni w przestrzeni samorządowej, mogą korzystać z wiedzy i doświadczenia starszych przedstawicieli lokalnej wspólnoty[171]. Tym samym tworzy się nowy wymiar komunikacji wewnątrz społeczeństwa, jak również w relacji społeczeństwo – władza. Przykładem takiej silnej współpracy i konsolidacji lokalnej społeczności jest budżet obywatelski we wsi Eastfield, gdzie proces jego tworzenia od samego początku był efektem współpracy mieszkańców i władz samorządowych. Zostali w niego zaangażowani niemal wszyscy: uczniowie lokalnych szkół tworzyli logo oraz materiały promocyjne, wolontariusze projektowali system komputerowy zliczający głosy, a pozostali zapewnili catering dla wszystkich zaangażowanych w przedsięwzięcie. Ponad 90% osób uczestniczących w tym wydarzeniu stwierdziło po jego zakończeniu, że było ono otwarte dla wszystkich i uczciwe oraz że chętnie wezmą w nim udział po raz kolejny[172].

Bliska partycypacja, czyli dialog o finansach publicznych

Kolejny model budżetu obywatelskiego składa się z trzech etapów. Pierwszy z nich polega na szerokich konsultacjach społecznych z mieszkańcami, którzy w ramach spotkań terenowych, poprzez specjalne informatory lub za pośrednictwem Internetu mogą dowiedzieć się na temat: zasad tworzenia budżetu swojej miejscowości, reguł partycypacji w ramach tej procedury, kompetencji samorządu lokalnego oraz źródeł dochodów miasta, a także jego podstawowych wydatków. W drugiej fazie mieszkańcy przedstawiają własne propozycje do planu budżetowego oraz komentują już zgłoszone projekty. Lokalna społeczność prowadzi dialog na specjalnych portalach internetowych lub na spotkaniach terenowych i ocenia propozycje budżetowe. Ostatnim etapem jest stworzenie listy propozycji i przekazanie jej radzie miejskiej, która podejmuje decyzje o zakresie jej realizacji.

[170] *Communities in the driving seat: a study of Participatory Budgeting in England. Final report*, SQW, Cambridge Economic Associates, Geoff Fordham Associates, 2011, s. 10.
[171] *Participatory Budgeting in the UK – a toolkit*, Second Edition, London 2010, s. 42.
[172] W. Kębłowski, *op. cit.*, s. 35.

W ramach tej formy budżetu obywatelskiego administracja samorządowa przygotowuje pisemne sprawozdanie ze zgłoszonych przez mieszkańców propozycji. W pierwszej kolejności oceniana jest wykonalność zgłoszonego zadania, jego koszty oraz czy mieści się ono w kompetencjach danego stopnia samorządu lokalnego. W ostatniej fazie władze przedstawiają efekty partycypacji w postaci wybranych propozycji, które zostaną zrealizowane wraz z uzasadnieniem dokonania takiego wyboru. Celem tak skonstruowanej procedury jest uzyskanie dużej transparentności prowadzonych przez władze działań[173]. Obecnie w Niemczech funkcjonuje 71 zinstytucjonalizowanych budżetów partycypacyjnych, a znakomita ich większość znajduje się we Frankfurcie nad Menem i w Berlinie[174]. Spośród wszystkich, 69% charakteryzuje się partycypacją mieszkańców w całej strukturze wydatków komunalnych. Procedura budżetowa tylko w niewielkiej puli została określona poprzez sztywne ramy tematyczne.

1.4.3 Innowacje w zakresie demokracji bezpośredniej

Współcześnie widoczne są próby uatrakcyjnienia konsultacji społecznych w taki sposób, aby zachęcić większą grupę ludzi do partycypacji w nich. Próbuje się tego dokonać za pomocą rozmaitych innowacyjnych technik mających na celu dostosowanie reguł prowadzonego dialogu do specyfiki poruszanych problemów takich jak: zagospodarowanie przestrzenne i rewitalizacja obszarów zdegradowanych oraz problematyka ubóstwa i rozwarstwienia społecznego[175]. Jedną z propozycji jest technika nosząca nazwę „**sztuka i kreatywność**" (ang. *Art and Creativity).* Jej uczestnicy, za pomocą rozmaitych narzędzi, wyrażają swoje poglądy oraz tworzą pomysły na temat wspólnej przestrzeni. Może być ona również zastosowana w ramach szkolnych programów edukacyjnych, angażując dzieci i młodzież, jak również poprzez fora dyskusyjne lokalnej wspólnoty oraz debaty, w których uczestniczą mieszkańcy i lokalne grupy interesu. W ramach tej techniki stosuje się rozmaite narzędzia, a są nimi: fotografie – zrobione przez uczestników, którym uprzednio rozdano aparaty fotograficzne, np. w celu zaprezentowania własnych ulubionych i najmniej lubianych

[173] Y. Sintomer, C. Herzberg, G. Allegretti, A. Röcke, *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide – an Invitation to Global Cooperation*, Bonn 2010, s. 13.
[174] Na bieżąco aktualizowana mapa budżetów obywatelskich w Niemczech: http://www.buergerhaushalt.org/en/map (28.03.2019).
[175] Zob. R. Goodspeed, *op. cit.*, ss. 68–87.

miejsc w swoim otoczeniu; *Vox Pox* – krótkie wywiady z ludźmi w różnych miejscach i czasie (również radiowe i telewizyjne).

Kolejną techniką jest **projektowanie partycypacyjne**. Ma ona również zastosowanie w ramach problematyki zagospodarowania przestrzeni publicznej w miastach[176]. Składa się z trzech etapów: analizy środowiskowej, interaktywnego projektowania oraz opracowania ostatecznej koncepcji. Biorą w niej udział specjaliści z różnych dziedzin nauki (socjologowie, politolodzy, urbaniści). **Projektowanie partycypacyjne** jest bardzo wymagające zarówno dla uczestników oraz organizatorów. Uważa się, że tematy podjęte w ramach tej techniki z dużym prawdopodobieństwem zakończą się stworzeniem skutecznych rozwiązań[177]. Kluczową rolę odgrywa tu rzetelna informacja przekazana uczestnikom oraz ich perswazja, które wpływają na wspólnie podjęte decyzje i przyjęte rozwiązania[178].

Kolejną innowacyjną techniką prowadzenia konsultacji są **mapy komunalne** (ang. *community maps*)[179]. W ramach niej uczestnicy pracują z wykorzystaniem map. Służą one za narzędzia dla małych grup dyskutantów (3–6 osób), których zadaniem jest np. dokonanie analizy potrzeb społecznych w wymiarze zagospodarowania przestrzennego danej społeczności lokalnej. Ważnym elementem tej metody jest to, aby dyskutanci zapisywali na specjalnych kartach swoje pomysły przed rozpoczęciem dyskusji i po niej. Dzięki temu możliwe jest zaobserwowanie, jak zmianie ulegają poszczególne opinie na różne zagadnienia oraz dokonanie zestawienia priorytetowych zagadnień, w celu stworzenia ostatecznego planu działania lub wybrania konkretnego rozwiązania.

Następne innowacyjne rozwiązanie zaproponował Barber. Stworzył on nową formułę przeprowadzania referendów lokalnych. Technika ta nosi nazwę referenda wielokrotnego wyboru – prereferenda (ang. *multichoice ballots*) i podstawową zasadą ich funkcjonowania jest tworzenie przez wyborców rankingu własnych preferencji[180]. Podczas oddawania swojego głosu mieszkańcy otrzymują kartę, na której dokonują

[176] A. Bańka, Społeczna psychologia środowiskowa, Warszawa 2002, s. 268. Zob. H. Sanoff, *Community Participation Methods in Design and Planning,* New York 2000.
[177] *Ibidem*, s. 5.
[178] Zob. H. Sanoff, *Multiple Views of Participatory Design,* „Focus" 2011, vol. 8, issue 1, article 7.
[179] Community Engagement Toolkit, *The Social Planning and Research Council of British Columbia*, Burnaby 2013, s. 33.
[180] B. Barber, *Strong Democracy*, Berkley 1984, ss. 286–298.

gradacji np. poszczególnych inwestycji, wskazując na te, ich zdaniem najważniejsze oraz na mniej istotne. Technika ta pozwala dokładnie określić jak kształtują się priorytety lokalnej społeczności[181].

Ostatnia prezentowana innowacja w zakresie partycypacji politycznej nosi nazwę *storable* votes, co należy tłumaczyć jako technika akumulacji głosów. Dotyczy ona procedury podejmowania decyzji np. przez mieszkańców wspólnot lokalnych w dłuższym okresie czasu i w ramach serii poszczególnych głosowań za lub przeciw. Polega ona na przydzieleniu każdemu uczestnikowi puli głosów, które może on wykorzystać w ramach sekwencji rozstrzyganych kwestii[182]. Przykładowo, każdy dorosły mieszkaniec gminy otrzymuje zestaw 6 głosów, które może wykorzystać w ramach 6 kolejnych głosowań. Może on swoją pulę wykorzystać w pierwszym głosowaniu lub zastosować strategię maksymalizacji użyteczności swoich głosów. W efekcie propozycjom, które nie są dla niego istotne poświęca mniej uwagi i nie oddaje na nie swoich głosów a na te, które są dla niego priorytetowe oddaje największą ich część[183]. Metoda akumulacji głosów pozwala nie tylko na skupieniu ich na konkretnych propozycjach, ale przede wszystkim umożliwia pokazanie ich siły[184]. Może ona być szczególnie pomocna w zarządzaniu samorządem terytorialnym, ponieważ pozwala jego mieszkańcom na wyrażenie w pełni własnego zdania. Casella wskazuje, że ta innowacyjna metoda pozwala grupom mniejszościowym przeforsować swój punkt widzenia w sytuacji, gdy głos przedstawicieli większości nie jest wystarczająco mocny i jednoznaczny[185].

Podsumowując, przedstawione techniki partycypacji politycznej obywateli w politycznym procesie decyzyjnym stanowią przejaw rozwoju **demokracji bezpośredniej**. Kwestią różnicującą je jest stopień decyzyjności uczestniczących w nich ludzi. Nie wszystkie przedstawione techniki zakładają w pełni bezpośredni udział lokalnej społeczności w wydatkowaniu środków publicznych. Warto w tym miejscu zastosować typologię zaproponowaną przez Witkowską analizującą

[181] Może ona być również stosowana w zakresie rozwiązywani konfliktów pracowniczych, czy w ramach arbitrażu w biznesie.
[182] Zob. A. Casella, A. Gelman, T. R. Palfrey, *An experimental study of storable votes,* „Games and Economic Behavior" 2006, no. 57, ss. 123–154. Zob. A. Casella, *Storable votes*, „Games and Economic Behavior" 2005, no. 51, ss. 391–419.
[183] Zob. *Ibidem*, s. 150.
[184] A. Casella, A. Gelman, T. R. Palfrey, op. *cit.*, s. 124.
[185] A. Casella, *op. cit.*, s. 417-418.

problematykę udziału obywateli UE w podejmowaniu i realizacji decyzji, która wskazuje na dwa rodzaje partycypacji: **partycypację pośrednią**, **partycypację bezpośrednią**[186]. Mianowicie, część z przedstawionych technik stanowi przejaw **partycypacji pośredniej**. W tym przypadku należy wymienić: **konsultacje społeczne** oraz jeden ze sposobów organizacji budżet obywatelski określony jako „bliska partycypacja, czyli dialog o finansach publicznych". Z kolei wśród technik, które umożliwiają obywatelom **bezpośrednią partycypację** są: referenda lokalne oraz budżety obywatelskie zorganizowane w ramach **klasycznego modelu partycypacji grup interesu** a także **funduszy komunalnych**.

W odniesieniu do zaprezentowanych innowacji w zakresie partycypacji politycznej obywateli należy stwierdzić, że stanowią one zestaw technik umożliwiających im na aktywny udział w sferze polityki na poziomie lokalnym. Są one sposobami na rozwój kooperacji lokalnych społeczności z władzami samorządowymi, w których to omawiana partycypacja polityczna przybiera formę **partnerstwa**, co zdaniem Witkowskiej stanowi najwyższy stopione zaangażowania i współpracy[187]. Dowodem tego jest fakt, że ich uczestnicy, zgodnie ze wskazanymi regulacjami określającymi ich przeprowadzenie, stają się aktywnym podmiotem kształtowania polityki lokalnej. W taki sposób odbywająca się partycypacja nie stanowi biernego uczestnictwa w politycznym procesie decyzyjnym, lecz wskazuje na członków lokalnej społeczności jako na podmiot współdecydujący o kierunkach rozwoju samorządu.

W odniesieniu do tematu niniejszej rozprawy, czyli analizy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi, należy zwrócić szczególną uwagę na budżet obywatelski. Jest to obecnie kluczowy (przez niektórych uważny za jedyny) instrument partycypacji politycznej mieszkańców miasta w politycznym procesie decyzyjnym, co zostanie poddane analizę w dalszej części pracy.

1.5 Podsumowanie

W niniejszym rozdziale została zaprezentowana problematyka społeczeństwa obywatelskiego. W pierwszej kolejności zwrócono uwagę na filozoficzne i historyczne

[186] Zob. M. Witkowska, *Przezwyciężanie kryzysu w procesie integracji europejskiej poprzez zmiany regulacji dotyczących udziału obywateli UE w podejmowaniu i realizacji decyzji*, „Przegląd Europejski" 2015, nr 1 (35), s. 76. Zob. P. Legutko–Kobus, *op. cit.*, s. 46.
[187] *Ibidem*, s. 87.

źródła niniejszej koncepcji. Na ich podstawie stwierdzono, że współcześnie dominującą wizją społeczeństwa obywatelskiego jest ta zawierająca się w liberalnej tradycji filozoficznej. Z tego powodu, w celu prowadzenia dalszych badań, samo pojęcie zostało zdefiniowane jako obszar działalności ludzkiej odbywającej się w sferze publicznej, którego kształt określają doświadczenia i tradycje osób w zakresie aktywności obywatelskiej a jej celem jest realizacja interesów pewnej wspólnoty ludzi.

Następnie wskazano, że podmiotem funkcjonującym w ramach sfery społeczeństwa obywatelskiego są tzw. wspólnoty obywatelskie, które tutaj zdefiniowano jako zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Ich powstanie jest efektem aktywności obywatelskiej, jakiej oddają się mieszkańcy lokalnych wspólnot samorządowych, członkowie wspólnot mieszkaniowych, czy wreszcie aktywiści w ramach organizacji pozarządowych[188].

Na wspomnianą aktywność obywatelską składają się dwa rodzaje działań podejmowanych przez ludzi w sferze publicznej. Są to partycypacja społeczna oraz polityczna. Pierwszą z nich jest aktywność jednostek, której celem jest realizacja interesów i zaspokajanie potrzeb wspólnotowych. Z kolei drugą wywieranie wpływu na sprawujących władzę, czyli udział w politycznym procesie decyzyjnym (w sposób formalny np. w ramach budżetu obywatelskiego, konsultacji społecznych, czy referendów lub nieformalny wrażając swój sprzeciw na manifestacjach i demonstracjach).

W dalszej kolejności wykazano, że społeczeństwo obywatelskie jest elementem wpływającym na rozwój demokracji w państwie. W tym kontekście szczególną rolę odgrywa kapitał społeczny jako czynnik wpływający na rozwój samej sfery społeczeństwa obywatelskiego[189]. Ponadto wykazana relacja pomiędzy rozwojem społeczeństwa obywatelskiego a demokracją w szczególności dotyczy problematyki demokracji bezpośredniej. W tym zakresie wskazano na rozmaite techniki partycypacji politycznej umożliwiające obywatelom na zwiększanie własnej podmiotowości oraz czynny udział w politycznym procesie decyzyjnym na poziomie lokalnym.

---

[188] Zob. E. S. Lieberman, *Building Community Social Capital*, [w:] *Social Pathways to Health Vulnerability: Implications for Health Professionals*, (red.) Pacquiao Dula F., Marilyn, Springer International Publishing 2019, s. 225.

[189] Zob. J. Musso, Ch. Weare, *Social capital and community representation: How multiform networks promote local democracy in Los Angeles*, „Urban Studies" 2017, vol. 54(1), s. 2524.

Rozdział 2 Koncepcja kapitału społecznego

Kwestią poruszaną w niniejszym rozdziale jest wyjaśnienie koncepcji kapitału społecznego oraz jego zastosowanie w badaniach nad sferą społeczeństwa obywatelskiego. W ogólnym rozumieniu wskazuje ona na istnienie pewnego zasobu człowieka, który może zostać przez niego wykorzystany do realizacji własnych interesów i osiągania celów. Zdaniem Rymszy jego „kariera" „wydaje się mieć źródło w powszechnym przekonaniu, że jak kapitał finansowy (to, co się posiada) w czasach przednowoczesnych, kapitał ludzki (to, co się wie i potrafi) w epoce nowoczesnej, tak właśnie kapitał społeczny (to, kogo się zna, z kim się jest związanym) przesądza obecnie (w erze postnowoczesnej) zarówno o sukcesie jednostki, jak i grup społecznych"[190]. Wynika z tego, że kapitał społeczny może być wykorzystywany przez wymienione podmioty w sferze prywatnej oraz publicznej. Ze względu na temat niniejszej pracy szczególnie istotnym będzie ten drugi, gdyż odnosi się on do funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

Zawarta w tym rozdziale analiza dotyczy czterech kwestii. Pierwszą z nich jest zdefiniowanie kapitału społecznego oraz przedstawienie jego znaczenia w kontekście funkcjonowania ludzi w sferze publicznej oraz prywatnej. Drugą jest analiza komponentów składowych kapitału społecznego oraz prezentacja wyników wybranych badań, dotyczących ich wpływu na sferę społeczeństwa obywatelskiego w kontekście kształtowania się partycypacji politycznej jednostek. Trzecią poruszaną tu kwestią jest przedstawienie relacji pomiędzy kapitałem społecznym a społeczeństwem obywatelskim. Z kolei ostatnia z nich dotyczy krytycznych poglądów na temat koncepcji kapitału społecznego, które odnoszą się do jej wymiaru metodologicznego i zostaną zweryfikowane za pomocą uprzednio zoperacjonalizowanego pojęcia kapitału społecznego.

W niniejszej pracy **kapitał społeczny** został zdefiniowany jako zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów. Jego komponentami są: poziom **zaufania**, zakres **norm i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Budowę kapitału społecznego prezentuje schemat 2. Pierwszy z komponentów składa się z dwóch zmiennych, którymi

[190] Zob. A. Rymsza, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, (red.) T. Kaźmierczak, M. Rymsza Warszawa 2007, ss. 23–40.

są: **zaufania horyzontalne –** zaufanie jednostki do innych członków społeczeństwa oraz **zaufanie wertykalne** – zaufanie jednostki do instytucji funkcjonujących w sferze publicznej np.: administracji publicznej, przedsiębiorstw, organizacji pozarządowych. Drugi z kolei zawiera: **normy** – zakres zasad współżycia społecznego znajdujący się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo np. norma przestrzegania prawa oraz **wartości** – istnienie w świadomości jednostki określonych dóbr społecznie cenionych np. prawo, rodzina, wspólnota, społeczeństwo. Ostatni komponent kapitału społecznego został zdefiniowany jako sieć kontaktów, tworząca się poprzez uczestnictwo człowieka w rozmaitych organizacji o charakterze nieformalnym lub formalnym (np. fora lokatorskie, grupy zrzeszające osoby o podobnych zainteresowaniach, wspólnoty mieszkaniowe, organizacje pozarządowe, związki zawodowe, partie polityczne).

Schemat 2 Budowa kapitału społecznego

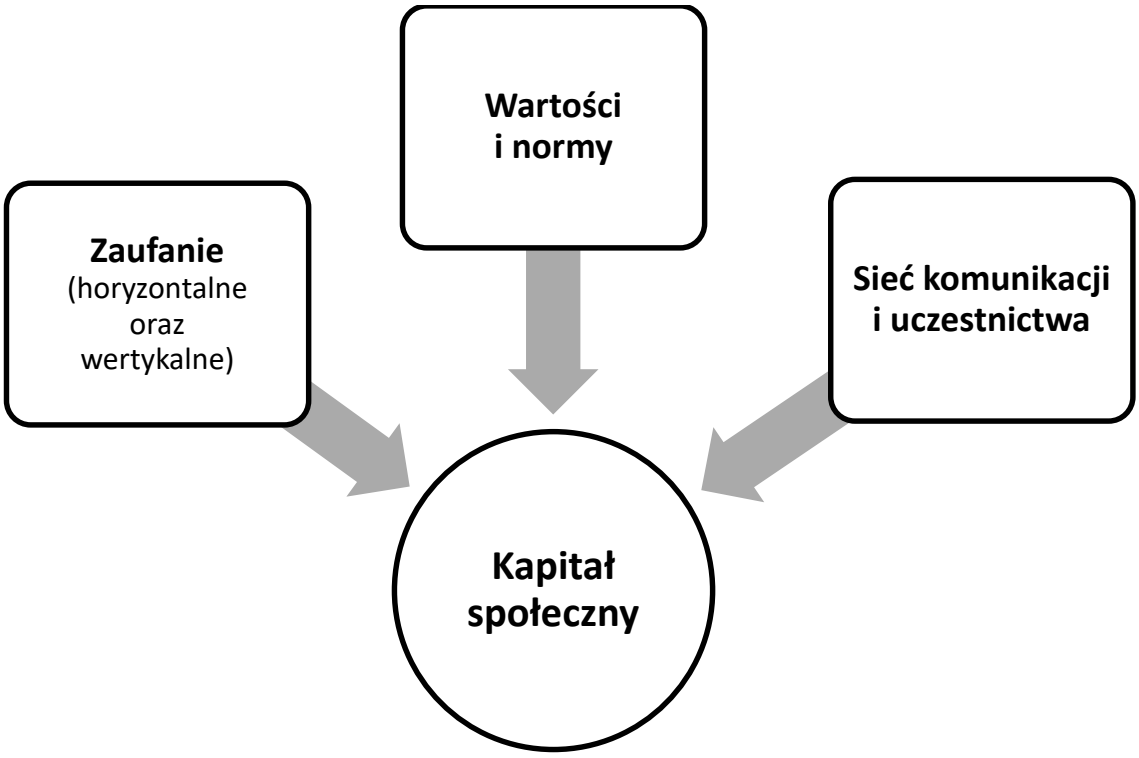

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008 oraz M. Mularska-Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013.

2.1 Analiza koncepcji kapitału społecznego

Celem niniejszych rozważań jest konceptualizacja kapitału społecznego. Jego analiza została przeprowadzona w ramach następujących wymiarów: wyjaśnienie samego pojęcia oraz wykazanie jego znaczenia w kontekście funkcjonowania sfery prywatnej oraz publicznej, czyli jego wpływu na sferę społeczeństwa obywatelskiego. Ważną kwestią niniejszych rozważań jest w pierwszej kolejności określenie ogólnego znaczenia kapitału społecznego oraz wskazanie komponentów decydujących o jego wielkości. Jest to istotne, gdyż jak wskazują przykłady zaczerpnięte z literatury przedmiotu jego analiza może dotyczyć różnych aspektów aktywności człowieka. Jest ona rozpatrywana z punktu widzenia relacji: jednostka a grupa społeczna, jednostka a otoczenie zewnętrzne oraz grupa społeczna a otoczenie zewnętrzne. Z tego powodu w analizie przyjęto ogólną definicję kapitału społecznego. Został on określony jako zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów a jego komponentami są: zaufanie, normy i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa.

2.1.1 Przybliżenie pojęcia kapitał społeczny

W dyskursie naukowym kapitał społeczny pojawił się na początku XX wieku za sprawą Hanifana, który w 1916 roku badał wiejskie ośrodki edukacyjne. Jego zdaniem stanowi ono zestaw niematerialnych wartości wspólnotowych, na który składają się: życzliwość, koleżeństwo, solidarność oraz relacje pomiędzy członkami społeczności lokalnej i ich rodzinami[191]. Z kolei Bourdieu określa kapitał społeczny jako zakres „rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie związane są z posiadaniem trwałej sieci (…) zinstytucjonalizowanych związków wspartych na wzajemnej znajomości i uznaniu". Dzięki tej relacji każda z osób ją tworząca ma możliwość korzystania z zasobów innych jej uczestników, w ramach tzw. „dostępu do kredytu w najszerszym sensie tego słowa"[192]. Coleman również podejmuje się analizy kapitału społecznego w odniesieniu do interakcji międzyludzkich. Jego zdaniem jest on „naturalnym zasobem" znajdującym się w relacjach społecznych wewnątrz danej

[191] L. J. Hanifan, *The Rural School Community Center*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science" 1916, vol. 67, *New Possibilities in Education*, ss. 130–138.
[192] P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (red.) J. Richardson, New York 1986, s. 51.

społeczności i tworzy się on „między ludźmi i wśród ludzi”[193]. Ponadto zwraca on uwagę na jego podobieństwo do innych kapitałów posiadanych przez ludzi: „Tak jak inne postaci kapitału (finansowy oraz ludzki), kapitał społeczny jest produktywny, umożliwia bowiem osiągnięcie pewnych celów, których nie dałoby się osiągnąć gdyby go zabrakło. (…) Na przykład grupa, której członkowie wykazują, że są godni zaufania i ufają innym będzie w stanie osiągnąć znacznie więcej niż porównywalna grupa, w której brak jest zaufania. (…) We wspólnocie rolników (…), w której rolnikowi inni pomagają ułożyć w stogach siano i gdzie narzędzia są powszechnie pożyczane, kapitał społeczny pozwala każdemu z farmerów na wykonanie swojej pracy z mniejszym nakładem kapitału fizycznego w formie narzędzi i wyposażenia”[194]. Wynika z tego, że zdaniem Colemana zasób kapitału społecznego odgrywa istotną rolę w: **relacjach społecznych**, którymi należy nazwać ogół interakcji zachodzących między jednostkami; **działalności gospodarczej** człowieka stając się substytutem dla kapitału finansowego (np. wzajemna nieodpłatna pomoc między rolnikami)[195]. Ze względu na ten drugi obszar, według Mcleana i Page’a, może on być poddany wycenie, gdyż odnosi się do sieci relacji między ludźmi, która generuje pewne **zasoby** (będące w posiadaniu innych ludzi) oraz **atuty** (możliwość ich wykorzystania)[196].

To wszystko oznacza, że kapitał społeczny ma szczególne znaczenie w ramach kooperacji między ludźmi, gdyż jak zauważa Lin, każda osoba wykorzystując swój własny zasób, traktuje to działanie jako pewną inwestycję, z której spodziewa się określonej stopy zwrotu[197]. Tym samym oczekuje ona, że jej zaangażowanie nie zostanie w sposób instrumentalny wykorzystane przez inne osoby, lecz przyniesie określone efekty, z których będzie mogła ona korzystać, czy wręcz czerpać dalsze zyski. Wynika z tego, że kapitał społeczny posiada dwie kluczowe cechy. Pierwszą z nich jest to, że jego wielkość określają niematerialne wartości wspólnoty oraz to, że odnoszą się one do relacji między ludźmi, którą w ogólny sposób określić można jako kooperację w określonym celu.

[193] J. Coleman, *Fundations of Social Theory,* Cambridge, Massachusetts and London 1990, s. 302.
[194] J. Coleman, *op. cit.*, ss. 302–304.
[195] *Idem*, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „The American Journal of Sociology” 1988, vol. 94, s. 118.
[196] M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia…,* s. 10.
[197] N. Lin, *Building a Network Theory of Social* Capital, „Connections” 1999, vol. 22, s. 30.

Analiza kapitału społecznego jednostek może mieć miejsce na różnych poziomach struktury społecznej. W literaturze wskazuje się na trzy główne sposoby definiowania tego pojęcia. Pierwszym z nich jest podejście **integracyjne**. W tym kontekście kapitał społeczny określany jest jako zasób tworzących się w ramach sieci relacji między obywatelami w grupach społecznych, integrujących swoich członków w celu realizacji wewnątrzgrupowych interesów[198]. Druga koncepcja wskazuje na jego charakter **pomostowy** i dotyczy relacji między jednostkami a otoczeniem zewnętrznym oraz pomiędzy różnymi grupami społecznymi[199]. Ostatnia łączy obie koncepcje w jeden zestaw cech **kapitału społecznego uogólnionego**. Przykłady definicji zaliczających się do poszczególnych koncepcji prezentuje tabela 1.

Tabela 1 Przegląd definicji kapitału społecznego

Relacje	Definicja	Autor i publikacja
Kapitał społeczny integracyjny (*bonding*)	„Zdolność ludzi do pracy dla wspólnych celów w grupach i organizacjach”	F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York 1995.
	„Kultura zaufania i tolerancji, w której pojawiają się rozległe sieci dobrowolnych stowarzyszeń”	R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton 1997.
	“Dobrowolne środki i procesy opracowane w ramach społeczeństwa obywatelskiego, które wspierają rozwój całego zbiorowego przedsięwzięcia”	C. Y. Thomas, *Capital Markets, Financial Markets and Social Capital,* "Social and Economic Studies” 1996, vol. 45.
Kapitał społeczny pomostowy (*bridging*)	“Zdolność podmiotów do zapewnienia korzyści z członkostwa w sieciach społecznych lub innych strukturach społecznych”	A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology” 1998, vol. 24.
	“Proces, w którym aktorzy społeczni tworzą i mobilizują swoje sieci kontaktów wewnętrznych organizacji i poza nimi, aby uzyskać dostęp do zasobów społecznych innych aktorów”	D. Knoke, *Organizational Networks and Corporate Social Capital*, [w:] *Corporate Social Capital and Liability*, (red.) S.M. Gabbay, Boston 1999.

[198] *Ibidem*, s. 14 i ss. 40–41.
[199] R.D. Putnam, *Samotna gra…*, s. 14.

	„Kapitał społeczny to zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków wspartych na wzajemnej znajomości i uznaniu(…)”	P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (red.) J. Richardson, New York 1986.
Kapitał społeczny uogólniony	„Informacje, zaufanie i normy wzajemności stanowiące część jakiejś sieci społecznej”	M. Woolcock, *Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework*, „Theory and Society” 1998, vol. 27, no. 2.
	“Sieć relacji społecznych, która wpływa na zachowania jednostek i tym samym na wzrost gospodarczy”	K. Pennar i T. Mueller, *The Ties That Lead to Prosperity*, „Business Week” 1997, no. 15.
	“Zestawy elementów struktury społecznej, które mają wpływ na stosunki między osobami i są nakładami lub argumentami funkcji produkcji i/lub funkcji użytkowych”	M. Shiff, *Social Capital, Labor Mobility and Welfare*. „Rationality and Society” 1992, no. 4.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013 oraz E. Stankiewicz, *Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Kwartalnik Prawo-Społeczeństwo-Ekonomia” 2016, nr 4, s. 50.

Kapitał społeczny jest zasobem będącym wykorzystywanym przez jednostki w relacjach dotyczących współpracy z innymi osobami[200]. Zważywszy na fakt, iż podejmowana jest ona na gruncie różnych sieci powiązań (np. rodzinnych, koleżeńskich, sąsiedzkich), dotyczy ona rozmaitych aktywności ludzi, z których można wymienić w sferze prywatnej: prowadzenie rodzinnej firmy, wspólne przygotowywanie się do egzaminu szkolnych kolegów, samopomoc sąsiedzką. W kontekście sfery publicznej: udział w konsultacjach społecznych, promowanie własnych projektów w budżecie obywatelskim, czy udział w pikietach i demonstracjach. Tego rodzaju działania wymuszają na ich uczestnikach określone zaangażowanie, które można w tym miejscu uznać za pewien sposób wykorzystania własnego kapitału społecznego. Z tego względu ważnym jest, odwołując się do literatury przedmiotu, wskazanie na zmienne wpływające na wymienione aktywności, będące jednocześnie składowymi kapitału społecznego.

[200] M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny…*, s. 14.

Zdaniem Bourdieu jedną ze składowych kapitału społecznego jest „wiarygodność". Z kolei Putnam określa ją jako wzajemne zaufanie do siebie osób tworzących daną zbiorowość[201]. Wskazuje na nie również Fukuyama twierdząc, iż jest to swego rodzaju „smar, zwiększający wydajność funkcjonowania każdej grupy lub instytucji"[202]. Ponadto Putnam dokonuje w tym kontekście podziału na **zaufanie zagęszczone** (ang. *thick*), będące wyznacznikiem w relacjach prywatnych oraz **zaufanie uogólnione/rozproszone** (ang. *thin*) dotyczące relacji z innymi, obcymi ludźmi[203].

Kolejną zmienną wpływającą na wielkość kapitału społecznego jest zdaniem Putnama zakres wartości wyznawanych przez członków danej wspólnoty[204]. Podobnie uważa Fukuyama wskazując, że „zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy" umożliwia im podejmowanie się współpracy[205]. W swoich rozważaniach wskazują oni, na takie wartości jak: rodzina, wspólnota lokalna, prawo, uczciwość, prawdomówność, wzajemność, podmiotowość każdej jednostki. Z kolei w zakresie norm, będących realizacją powyższych wartości można wskazać na: troskę o rodzinę, pracę na rzecz swojej wspólnoty lokalnej, przestrzeganie prawa, uczciwość w relacjach z innymi członkami społeczeństwa. Putnam określa je jako normy wzajemności, czyli takie, z których wynika wzajemna kooperacja będąca instrumentem w realizacji celów wspólnotowych[206].

Własny zestaw zmiennych określających wielkość kapitału społecznego prezentuje Coleman. Jego zdaniem są to:

- zobowiązania i oczekiwania – określające wzajemną relację osób, spośród których jedna wyświadczyła przysługę drugiej wytwarzając tzw. „dług wdzięczności";
- potencjał informacyjny – osoby, które są w posiadaniu informacji istotnych społecznie wytwarzają silne relacje z pozostałymi członkami społeczności;

[201] P. Bourdieu, *The Forms of Capital…*, s. 50. R. Putnam, *Bowling Alone: America's Declining Social Capital,* „Journal of Democracy" 1995, vol. 6, no. 1, ss. 65–78.
[202] *Ibidem*, s. 169.
[203] *Idem*, *Samotna gra…,* s. 14.
[204] *Idem*, *Bowling Alone…,* s. 65–78.
[205] F. Fukuyama, *Kapitał społeczny,* [w:] *Kultura ma znaczenie*, (red.) L.E. Harrison, S.P. Huntington, Kraków 2003, s. 169.
[206] R. Putnam, *Samotna gra w kręgle…*, s. 284.

- normy i skuteczne sankcje – zasady, których złamanie grozi społecznymi sankcjami[207];
- relacja oparta na autorytecie – podporządkowanie się woli drugiej osoby, cieszącej się zaufaniem i autorytetem w określonej społeczności;
- organizacje społeczne – motywujące członków do wchodzenia w relacje społeczne;
- organizacje integrujące – nastawione na rozwój kapitału społecznego[208].

Oprócz dotychczas rozpatrywanego zaufania oraz norm i wartości, amerykański badacz wskazuje na nowy czynnik, który określić należy jako sieć społeczną[209]. Odnosi się ona do **potencjału informacyjnego** osób uczestniczących w danej relacji, która umożliwia jednostce pozyskiwanie informacji od innych jej uczestników oraz **organizacji społecznych i integrujących**, będących przykładem struktur, umożliwiających kooperację oraz komunikację między jednostkami. Tak rozumiana sieć społeczna wpływa na postawy i zachowania jednostki, tym samym kształtując jej wielkość kapitału społecznego[210].

Podsumowaniem dla powyższych rozważań jest definicja kapitału społecznego autorstwa Mularskiej–Kucharek, która łączy wszystkie dotychczasowe rozważania wskazując na jego ogólny charakter oraz zestaw trzech zmiennych. Jej zdaniem jest to zasób, dzięki któremu jednostki dążą do jak najlepszej egzystencji, składający się z trzech komponentów. Są to: **sieci relacji**, zakresu **norm i wartości** oraz poziomu **zaufania**[211].

2.1.2 Znaczenie kapitału społecznego w sferze prywatnej oraz publicznej

Ludzie korzystają ze swojego kapitału społecznego na różnych polach. Dotychczas zaprezentowane rozważania wskazują, że może on być użyteczny zarówno na płaszczyźnie społecznej, politycznej oraz gospodarczej. Aktywność ta może odbywać się w ramach realizacji określonych interesów, które przybierają charakter prywatny albo publiczny. Pierwszy rodzaj odnosi się do działalności na własną korzyść.

[207] J. Coleman, *op. cit.*, s. 312.
[208] *Ibidem*, s. 313.
[209] *Ibidem*, ss. 301–303. Zob. R. Goodspeed, *op. cit.*, s. 79.
[210] Zob.: B. J. Jones, *Social Capital in American Life*, Cham 2019, s. 141.
[211] M. Mularska–Kucharek, *op. cit.*, ss. 1–25.

Drugi dotyczy aktywności na rzecz większej zbiorowości, w ramach sfery społeczeństwa obywatelskiego[212]. W obu przypadkach badacze wskazują, że efektem podejmowania się przez jednostki kooperacji może być wzmacnianie dotychczasowych więzi między ludźmi lub nawiązywanie nowych znajomości, co zdaniem Kima i Aldricha oznacza, że „przyjaciele naszych przyjaciół stają się już naszymi przyjaciółmi, a nie obcymi"[213].

Według Putnama, posiadany przez każdego człowieka zasób kapitału społecznego może być wykorzystywany zarówno dobrze w aktywności obywatelskiej (w sferze publicznej), jak i w sferze prywatnej. Przykładem dla pierwszego jest współpraca na rzecz lokalnej społeczności, a dla drugiego znalezienie pracy dzięki temu, kogo się znają a nie ze względu na swoją wiedzę[214]. Podobnego zdania jest Granovetter. Uważa on, że "wcześniej istniejące sieci społeczne są nierównomiernie rozdzielone pomiędzy jednostki, niezależnie od procesów społecznych, które doprowadziły do ich powstania". W związku z tym będą one tworzyły nierówne pola gry w obrębie rynku pracy, niezależnie od tego, czy aktorzy chcieli tego, czy nie". Dzieje się tak, gdyż zarówno w sferze prywatnej oraz publicznej „jednostki wykorzystują kontakty społeczne w miejscu, w którym się znajdują i nie muszą ponosić dodatkowych inwestycji na ich wytworzenie"[215]. Wynika z tego, że w kontekście sfery publicznej sposobem, w jaki można zrobić użytek ze swojego kapitału społecznego jest np. wykorzystanie prywatnych kontaktów z politykami samorządowymi lub mobilizacja lokalnej społeczność w celu wywarcia presji na władzach samorządowych, czego efektem ma być remont lokalnej drogi.

Należy tu jednak podkreślić, że korzystanie z kapitału społecznego w ramach **sfery prywatnej** nie oznacza działalności amoralnej, czy niezgodnej z prawem. Taką sytuację przedstawia Coleman prezentując swoje badania, w których obserwował on przedsiębiorców na jednym z targów w Kairze. Większość z nich specjalizuje się w wyrobach ze skóry. To jednak nie przeszkadza w handlu innymi towarami oraz gdy klient będzie tego oczekiwał lub też, gdy ów poszukuje innego asortymentu, w skierowaniu go bezpośrednio do znajomego handlarza, który oferuje dany towar.

[212] C. Offe, S. Fuchs, *A decline of Social Capital? The German Case*, [w:] *Democracies in Flux…*, s. 193.
[213] P. H. Kim, H. E. Aldrich, *Social Capital and Entrepreneurship*, „Foundations and Trends(r) in Entrepreneurship" 2005, vol. 1, no. 2, s. 5.
[214] R. Putnam, *op. cit.*, s. 35.
[215] M. Granovetter, *The Impact of Social Structure on Economic Outcomes*, „Journal of Economic Perspective" 2005, vol. 19(1), ss. 36–37.

Zdaniem Colemana jest to dowód na to, że kapitał społeczny może być środkiem do uzyskania kapitału finansowego i zbudowania relacji partnersko-biznesowej[216].

W badaniach podkreśla się również znaczenie kapitału społecznego jako czynnika wpływającego na funkcjonowanie **sfery publicznej**. Przykładem tego są wydawane przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (ang. *Organisation for Economic Cooperation and Development* – OECD) raporty pod tytułem *The Well-being of Nations. The Role of Human and Social Capital. Education and Skills*, w których wyraźnie zostało zaznaczone, że ma on wpływ na poziom ludzkiego dobrostanu. Wskazuje się również na zależność pomiędzy rozwojem kapitału społecznego a funkcjonowaniem społeczeństwa obywatelskiego[217]. Przykładem tego może być wzrost aktywności obywateli w ramach dostępnych instrumentów partycypacji politycznej (konsultacji społecznych, budżetów obywatelskich). Zależność ta analizowana jest również na przykładzie rozwoju samoorganizacji między ludźmi np. poprzez wzrost lub spadek liczby organizacji pozarządowych oraz liczbę ich członków w relacji do całej populacji. Wskazuje się również na kapitał społeczny jako na czynnik determinujący obywateli do kooperacji między sobą oraz współpracy z instytucjami administracji publicznej w ramach: polityki społecznej, procesu decyzyjnego, rozwoju służby zdrowia oraz wykorzystania nowych technologii w komunikacji między społeczeństwem a rządzącymi[218].

Podsumowując, kapitał społeczny stanowi zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów. Jego komponentami są: poziom **zaufania**, zakres **norm i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Należy również wspomnieć, że wskazane relacje zawierają się w obszarze współpracy. Tego rodzaju działalność może mieć na celu realizację w sferze prywatnej interesów prywatnych, a w sferze publicznej wspólnych np. w ramach wspólnoty lokatorskiej, czy lokalnej społeczności wiejskiej. Z kolei ich efektem może być nie tylko wykonanie określonego przedsięwzięcia, ale również zmiana w zakresie postaw i świadomości jej uczestników, która rodzi również określone konsekwencje w ramach posiadanego przez nich zasobu kapitału społecznego. W szczególności zmiana

[216] *Ibidem*, s. 303.
[217] *The Well-being of Nations, The Role of Human and Social Capital*, Centre for Educational Research and Innovation, OECD 2001, http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf (11.04.2019).
[218] *Ibidem*, s. 69.

ta dotyczyć może poszczególnych jego komponentów. Kwestia ta zostanie poddana pogłębionej analizę w dalszej części pracy w kontekście sfery społeczeństwa obywatelskiego.

Na podstawie powyższych rozważań należy dokonać pewnego założenia metodologicznego. Mianowicie, wskazując na istotne znaczenie poszczególnych komponentów kapitału społecznego oraz na ich zmienność w zakresie podejmowanej przez jednostki aktywności, omawiane tu pojęcie nie będzie traktowane w postaci jednolitego parametru. W efekcie, w ramach badań kapitał społeczny został ujęty jako zestaw następujących zmiennych: poziom **zaufania**, wykaz **norm i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Z tego powodu w dalszej kolejności analizie zostaną poddane poszczególne komponenty kapitału społecznego w kontekście badań nad sferą publiczną oraz wpływu omawianego tu zasobu na społeczeństwo obywatelskie.

2.2 Teoretyczne ujęcie składowych kapitału społecznego

Ludzie wykorzystują swój kapitał społeczny w celu realizacji prywatnych lub wspólnotowych interesów. W tym kontekście istotnym jest określenie znaczenia poszczególnych jego komponentów. W ramach dotychczas prowadzonych rozważań zostało określone, że są nimi: **zaufanie**, **normy i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Ich dalsza analiza została przeprowadzona w ramach dwóch etapów. Pierwszym z nich jest konceptualizacja każdego ze wskazanych komponentów. Drugim, prezentacja stanu badań na temat tego, jaką odgrywają one rolę w wymiarze partycypacji politycznej każdej z osób. Powodem tak przeprowadzonej analizy jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jak kapitał społecznych jednostek wpływa na ich działalność obywatelską a w konsekwencji na funkcjonowanie sfery społeczeństwa obywatelskiego.

2.2.1 Zaufanie

Pierwszym analizowanym komponentem kapitału społecznego jest **zaufanie**. W potocznym rozumieniu oznacza ono przekonanie, że jakiejś osobie lub instytucji można ufać. Zaufanie to odnosi się do czynów, słów i umiejętności. Wyrażając takie przekonanie zakładamy, że osoba lub instytucja jest wiarygodna. Tym samym uznajemy, iż wykonywane przez nią czynności będą np. prowadzić do realizacji założonych celów, przekazywane informacje będą zgodne z prawdą a przypisane im zadania należycie

wypełniane, zgodnie z obowiązującymi regułami. Zaufanie z punktu widzenia kapitału społecznego posiada jedną niezwykle istotną cechę a mianowicie sprawdzalność. Oznacza to, że zarówno w relacjach interpersonalnych oraz pomiędzy obywatelami a instytucjami administracji publicznej, prędzej czy później dochodzi do sytuacji, w której zostaje ono poddane weryfikacji. W efekcie ma miejsce spadek lub wzrost zaufania do partnerów lub podmiotów danej interakcji. Zjawisko to zachodzi nie tylko ze względu na prywatne doświadczenia jednostki ale również może odnosić się do jej obserwacji lub informacji pozyskanych od innych osób.

Analiza poziomu zaufania może odbywać się na trzech poziomach. Pierwszym z nich jest zaufanie uogólnione, które np. ankietowani w ramach badań społecznych mogą określić na podstawie poziomu zaufania do innych osób lub wskazania, czy w relacjach z innymi ludźmi należy się nim kierować, czy lepiej być ostrożnym. Drugim poziomem badania tego komponentu jest jego **wymiar horyzontalny (poziomy)**. Odnosi się on do wzajemnego zaufania jednostek będących równymi sobie. Tym samym dotoczy on takich osób jak np. członów własnej rodziny, sąsiadów, przyjaciół, kolegów i koleżanek ze szkoły, współpracowników, mieszkańców jednego osiedla, osób tworzących lokalną wspólnotę samorządową (np. wieś lub miasto). Trzeci wymiar, w którym można dokonać pomiaru poziomu zaufania jest określany jako **wertykalny (pionowy)** i odnosi się on do relacji między ludźmi i takimi podmiotami jak: instytucje państwowe (parlament, rząd, prezydent, władze samorządowe, urzędy administracji publicznej); instytucje prywatne (banki, sklepy, przedsiębiorstwa); organizacje pozarządowe (związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, fundacje, partie polityczne, organizacje proekologiczne). Jedną z najistotniejszych różnic pomiędzy zaufanie horyzontalnym a wertykalnym jest to, że w tym drugim przypadku wymienione podmioty mają charakter zbiorowy i to do nich jednostka wyraża swoje zaufanie a nie do poszczególnych osób je tworzących[219].

Wyniki badań przeprowadzonych przez Erdogana na Florydzie wskazują, że zaufanie należy uznać za komponent kapitału społecznego wpływający na intensywność politycznej partycypacji ludzi[220]. W szczególności dotyczy to takich

[219] Wyjątkiem w tym przypadku mogą być osoby prowadzące jednoosobową działalność gospodarczą lub artyści, którzy często działają pod własnym nazwiskiem.

[220] M. Erdogan, *Social Capital and Civic Participation*, "International Journal of Social Sciences and Humanity Studies" 2010, vol. 2, no 2, s. 81.

aktywności jak: uczestnictwo w wyborach, udział w spotkania z politykami, partycypacji w protestach oraz w bojkotach. Ponadto badacz stwierdził, że wysoki poziom zgeneralizowanego poziomu zaufania, powstały w wyniku połączenia zaufania horyzontalnego i wertykalnego, jest czynnikiem wpływającym na koordynację działań w zakresie całej społeczności lokalnej, ze względu na jego wpływ na wielkość kapitału społecznego poszczególnych jego członków[221]. Wynika z tego, że wraz ze wzrostem tego komponentu, zwiększa się między ludźmi poziom kooperacji.

Wnioski z badania przeprowadzonego na podstawie danych z 6 rundy Światowego Sondażu Społecznego (*World Values Survey – WVS*), również wskazują na znaczenie zaufania w kontekście partycypacji politycznej ludzi[222]. Analiza danych sondażowych z USA wykazała, że wraz ze wzrostem wśród ankietowanych poziomu zaufania zgeneralizowanego, rośnie ich aktywność w ramach: wyborów samorządowych oraz wyborów krajowych. Dodatkowo zależność ta została wykazana w ramach: podpisywania petycji, udziału respondentów w bojkotach, demonstracjach i strajkach[223]. W przypadku polskich respondentów, zależność ta została dostrzeżona jedynie w przypadku ich uczestnictwa wy wyborach na szczeblu samorządowym oraz krajowych[224].

Podsumowując, zaufanie ma znaczenie w kontekście rozwoju aktywności obywateli w wymiarze politycznym[225]. Odwołując się do przedstawionych wyników badań należy stwierdzić, że zależność ta jest dodatnia. Oznacza to, że czym większy poziom zgeneralizowanego zaufania wykazują jednostki, tym chętnej partycypują one w rozmaitych aktywnościach politycznych.

---

[221] *Ibidem*, s. 86.

[222] World Values Survey, Wave 6 2010-2014 OFFICIAL AGGREGATE v.20150418. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN. Badanie sondażowe zostało przeprowadzone przez Centrum Badań Opinii Publicznej (CBOS) w Polsce w 2012 roku, a w USA przez Knowledge Networks – Government & Academic Research w 2011 roku. Zob. http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp (24.04.2019).

[223] M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2), s. 130.

[224] *Ibidem*, s. 129.

[225] Zob.: B. J. Jones, *Social Capital in American Life*, Cham 2019, s.73.

2.2.2 Normy i wartości

Drugim analizowanym komponentem kapitału społecznego są **normy i wartości**. Stanowią one zmienne wpływające na zachowania i postawy ludzi. W ramach norm, które zostały określone jako zakres zasad współżycia społecznego znajdujący się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo, wskazać można na te o charakterze: formalnym i nieformalnym, prawnym, religijnym, moralnym oraz zwyczajowym. Ich przykładami są: przestrzeganie prawa, wzajemność odnoszącą się do współpracy i udzielania sobie pomocy między ludźmi, płacenie podatków, reagowanie na akty wandalizmu, niepozostawanie obojętnym na przejawy agresji fizycznej i słownej wobec innych osób[226]. Normy społeczne obowiązujące w społeczeństwie nie zawsze muszą odnosić się do troski o dobro wspólne np. państwo, czy lokalną wspólnotę. Niekiedy są one przejawem indywidualnych dążeń do zapewnienia sobie jak najlepszego poziomu życia. Wśród nich można wymienić te pozytywne dotyczące troski o członków własnej rodziny ale również i negatywne z punktu widzenia pozostałej części społeczeństwa. Wymienić tu można: przedmiotowe traktowanie innych ludzi, akceptację dla popełniania przestępstw i łamania prawa, wrogość wobec innych osób.

Normy wynikają z wartości, czyli istniejących w świadomości jednostek określonych dóbr społecznie cenionych lub ważnych w ich życiu podmiotów. Wyróżnić tu należy: rodzinę, wspólnotę lokalną, swoje miasto, prawo, bezpieczeństwo, podmiotowość, wolność słowa, religię, wspólnotę religijną. Czynnikiem wpływającym na ich zakres są kultura i tradycja[227]. Zdaniem Ingleharta biorą one czynny udział w procesie kształtowania się politycznego, ekonomicznego i społecznego rozwoju państwa[228]. Narayan i Cassidy uważają, że normy i wartości są charakterystycznymi cechami zbiorowości i relacji, jakie w niej występują[229]. Potwierdzają to badania prowadzone przez Ingleharta. Wynika z nich, że na przełomie XX i XXI wieku miała miejsce przemiana w zakresie wartości, jakimi kierują się ludzie[230]. Jego zdaniem

[226] Zob. J. Musso, Ch. Weare, *op. cit.*, s. 2525.
[227] Zob. P. Łukasik, *Kapitał społeczny w kontekście różnic międzykulturowych*, „Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy" 2018, nr 54, ss. 254–259.
[228] Zob. R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton 1997.
[229] D. Narayan, M. F. Cassidy, *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital*, „Current Sociology" 2001, 49, s. 75.
[230] R. Inglehart, *Modernization, Cultural Changes and The persistence of traditional* values, „American Sociological Review" 2000, no. 65(1), s. 49.

po etapie industrializacji, której przejawem były działania ludzi ukierunkowane na zapewnienie wysokiej jakości życia własnego oraz swoich najbliższych i osiągnięciu tego stanu, znacznie szybciej w państwach demokratycznych niż dawnego bloku sowieckiego, na znaczeniu zaczęły zyskiwać wartości postmaterialistyczne. Odnoszą się one do pozaekonomicznych praw jednostek dotyczących swobody działania w wymiarze politycznym, wyrażania własnych poglądów oraz ochrony praw mniejszości[231]. W efekcie wpływają one na wzrost aktywności ludzi w sferze społeczeństwa obywatelskiego[232].

Dodatkowo badania przeprowadzone przez Guiso, Pinottiego na podstawie danych z lat 1974-1995 dotyczących frekwencji w referendach ogólnokrajowych we Włoszech, pozwoliły stwierdzić, że różnice w zakresie aktywności obywatelskiej wynikają z doświadczeń i tradycji funkcjonujących w świadomości członków społeczeństwa[233]. Te z kolei wpływają na ludzi w ramach ich postaw, norm i percepcji tego, że partycypacja polityczna jest ważna. W efekcie powstaje tzw. kultura obywatelska, która ich zdaniem jest ważniejsza, niż zmiany legislacyjne, np. ułatwiające udziału obywateli w wyborach[234].

Dalton podjął się zbadania norm społecznych kształtujących zaangażowanie obywatelskie Amerykanów[235]. Pierwszą z nich określił jako tzw. „wypełnianie obywatelskiego obowiązku". W tym zakresie wskazał na następujące aktywności: zgłaszanie przestępstw, przestrzeganie prawa, służbę w armii, udział w pracach sądów (ława przysięgłych), udział w wyborach[236]. Z kolei w ramach normy społecznej określonej jako „dobrowolne obywatelskie zaangażowanie", kluczowymi jego zdaniem działaniami były: aktywność w ramach wolontariatu, aktywność polityczna, wsparcie osób żyjących w biedzie, formułowanie własnych opinii[237]. Tym samym Dalton sformułował tezę, że zakres aktywności skupiony w ramach wypełniania obywatelskiego obowiązku jest przejawem reaktywnej działalności obywatelskiej i stanowi zestaw

[231] Zob. Z Bokszański, *Zmiana społeczna i jednostka we współczesności,* „Przegląd Socjologiczny" 2016, LXV (65), s. 13.
[232] R. Inglehart, *Modernization, Cultural…*, ss. 45–49.
[233] L. Guiso, P. Pinotti, *Democratization and Civic Capital*, Oxford 2011, s. 28.
[234] *Ibidem*, s. 27.
[235] R. J. Dalton, *Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation*, „Political Studies" 2008, vol. 56, s. 77.
[236] *Ibidem*, s. 80.
[237] *Ibidem*, s. 81.

rutynowo wykonywanych czynności, jakie oczekuje od człowieka ogół społeczeństwa. Z kolei drugi przykład świadczy o aktywnym udziale jednostek w sferze społeczeństwa obywatelskiego, gdyż te podejmują się dobrowolnej kooperacji, będącej efektem ich zaangażowania.

Podsumowując, normy i wartości stanowią komponent kapitału społecznego wpływający na zachowania i postawy jednostek w społeczeństwie[238]. Ze względu na fakt, że obie tworzące go zmienne są ze sobą silnie związane, ich badanie może opierać się na analizie poszczególnych przykładów łamania lub przestrzegania norm. Tymi najbardziej uniwersalnymi, w kontekście rozważań nad sferą społeczeństwa obywatelskiego oraz partycypacją polityczną jednostek są np.: przestrzeganie prawa, wzajemność oraz postawy jednostek wobec aktów nepotyzmu i łapówkarstwa.

2.2.3 Sieć komunikacji i uczestnictwa

Ostatnim komponentem kapitału społecznego jest **sieć komunikacji i uczestnictwa**. W ramach niniejszej pracy został on definiowany w postaci sieci interakcji tworzącej się poprzez aktywność jednostek w ramach rozmaitych organizacji o charakterze formalnym lub nieformalnym. Tego rodzaju zaangażowanie umożliwia wymianę informacji, opinii a co za tym idzie wpływa na kształtowanie się poglądów ludzi. Dodatkowo sieć komunikacji i uczestnictwa stwarza możliwość do kooperacji w wymiarze społecznym i politycznym, co wskazuje na istotne znaczenie tego komponentu kapitału społecznego z perspektywy funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego[239].

Badanie sieci komunikacji i uczestnictwa może opierać się na danych jakościowych i ilościowych. Pierwszy ich rodzaj dotyczy nie tyle samej aktywności a jej intensywności. Odnosi się on nie do faktu przynależności np. do organizacji pozarządowej, lecz do uczestnictwa jednostki w prowadzonych przez nią działaniach. Tego rodzaju analizy narażone są jednak na brak precyzji w zakresie tego co stanowi czynnik wpływający na partycypację jednostki oraz co stanowi samą aktywność. W związku z tym drugie podejście, czyli ilościowe, ogranicza się jedynie do wykazania sieci, w której jednostka funkcjonuje. Przykładowo, członkostwo w ramach organizacji

[238] Zob. C. T. Uğurlu, *The Social Capital of Schools: Logistic Prediction Between Variables*, „Education and Science" 2017, vol. 42, no. 192, s. 435.
[239] E. S. Lieberman, *op. cit.*, s. 221.

pozarządowych stwarza możliwość do wykorzystania sieci kontaktów w przyszłości w ramach np.: popularyzacji idei, promocji własnych propozycji w zakresie rozwoju społeczności samorządowej, wspólnej aktywności w ramach kampanii wyborczej, mobilizacji ludzi w ramach wspólnego projektu do budżetu obywatelskiego[240]. Dlatego na etapie badań empirycznych analiza sieci komunikacji i uczestnictwa została przeprowadzona z wykorzystaniem danych o charakterze ilościowym.

Podmioty, które określają zakres sieci komunikacji i uczestnictwa każdej osoby mogą mieć charakter formalny lub nieformalny. Wśród tych pierwszych należy wymienić: fundacje, stowarzyszenia, wspólnoty mieszkaniowe, związki wyznaniowe i kościoły, związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, partie polityczne, organizacje proekologiczne, koła naukowe, jednostki ochotniczej straży pożarnej. W ramach nieformalnych podmiotów można wskazać na: spotkania lokatorskie, koła zainteresowań, ruchy miejskie (nieposiadające osobowości prawnej), ruchy społeczne, lokalne grupy inicjatywne, rozumiane jako wyraz dobrowolnej współpracy jednostek, wykonywanej z wykorzystaniem własnych środków.

Sieć komunikacji i uczestnictwa może być przypisana do człowieka (np. organizacje religijne) oraz taka, w którą wchodzi on dobrowolnie (np. partie polityczne). Coleman uważa, że każda organizacja, czy instytucja, która stwarza okazje do podejmowania się przez ludzi działań zbiorowych, ma wielką siłę sprawczą w zakresie rozwoju kapitału społecznego jej członków[241]. Z kolei na podstawie badań przeprowadzonych przez Halla można stwierdzić, że wielkość kapitału społecznego poszczególnych osób zależy od tego jak funkcjonuje społeczna sieć, w której się one znajdują. Jego zdaniem czynnikami określającymi jej charakter jest poziom swobody w zakresie przekazywania informacji oraz intensywność kooperacji między jednostkami[242].

Badania przeprowadzone na grupie respondentów w USA i Polsce wskazują, że sieć komunikacji i uczestnictwa ma kluczowe znaczenie w przypadku aktywności ludzi w ramach: strajków, demonstracji, bojkotów i podpisywania petycji. Dodatkowo w przypadku pierwszej grupy ankietowanych, analiza wykonana za pomocą modelu regresji logistycznej wskazuje na dodatnią zależność badanego komponentu

[240] Zob. J. Mohan, M. R. Bennett, *Community-level impacts…*, s. 951.
[241] J. Coleman*, Fundations of Social Theory…,* s. 303.
[242] P. Hall, *Great Britain: The Role of Government…*, s. 55.

a uczestnictwem jednostek w wyborach na szczeblu krajowym i samorządowym[243]. Z kolei odpowiedzi udzielone przez respondentów w Polsce pokazują, że sieć komunikacji i uczestnictwa wpływa na aktywność jednostek w zakresie: podpisywania petycji oraz udziału w demonstracjach i strajkach[244]. Oznaczać to może, że badany komponent ma znaczenie w perspektywie nawiązywania nowych relacji i budowania własnego kapitału społecznego przez ludzi.

Podsumowując, analiza komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa pozwala dostrzec strukturę interakcji zachodzących między ludźmi, które dotyczą ich kooperacji w wymiarze społecznym oraz ich uczestnictwa w działaniach zbiorowych na płaszczyźnie politycznej. Można zatem sądzić, że jako czynnik kształtujący wielkość kapitału społecznego odgrywa on również rolę w wymiarze funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego na poziomie lokalnym. Argumentem za tą tezą może być fakt, iż jest to obszar działalności rozmaitych stowarzyszeń lokatorskich, spółdzielni mieszkaniowych oraz organizacji pozarządowych określanych jako ruchy miejskie lub lokalne grupy inicjatywne. Inną interesującą kwestią może być również znaczenie sieci komunikacji i uczestnictwa jednostek w ramach ich partycypacji w politycznym procesie decyzyjnym, czego przykładem jest budżet obywatelski. Kwestia ta zostanie poddana analizie na etapie autorskich badań w dalszej części pracy.

2.2.4 Podsumowanie analizy komponentów kapitału społecznego

Analiza poszczególnych komponentów kapitału społecznego wykazała, że mają one wpływ na kształtowanie się aktywności politycznej jednostek. Badania zgeneralizowanego poziomu zaufania (obejmującego wymiar wertykalny i horyzontalny) pokazują dodatnią zależność pomiędzy jego poziomem a uczestnictwem obywateli w tego rodzaju działaniach o charakterze formalnym (wyborach) oraz nieformalnym (demonstracjach). Należy wspomnieć, że poziom zgeneralizowanego zaufania jednostek ma pozytywny wpływ na koordynację działań zbiorowych. W przypadku zakresu norm i wartości analiza pozwoliła wykazać, że komponent ten ma znaczenie w przypadku kształtowania się postaw i zachowań ludzi. Dodatkowo przedstawione wyniki badań świadczą o występowaniu różnych typów norm społecznych, które określają aktywność polityczną jednostek. Innym ważnym wnioskiem płynącym z analizy jest to, że normy

[243] M. Radziszewski, *op. cit.*, s. 130.
[244] *Ibidem*, s. 129.

i wartości mają niekiedy większe znaczenie z perspektywy kształtowania się zaangażowania ludzi w sferze polityki, niż zmiany legislacyjne. Wynika to z faktu, iż to nie ułatwienia w zakresie korzystania z instrumentów demokracji a przeświadczenie obywateli o tym, że warto w nich uczestniczyć, w większym stopniu wpływają na poziom ich partycypacji. Z kolei w ramach analizy trzeciego komponentu kapitału społecznego (sieci komunikacji i uczestnictwa) wykazano, że wraz ze wzrostem sieci relacji jednostki wzrasta jej aktywność polityczna. Przyczyną tego może być wytworzenie się pewnego potencjału do kooperacji, który wynika z uczestnictwa ludzi w wielu podmiotach o charakterze formalnym albo nieformalny. Tego rodzaju zaangażowanie pozwala korzystać z wypracowanych kontaktów w celu realizacji rozmaitych przedsięwzięć w przyszłości.

W dalszej kolejności warto odwołać się do przykładów całościowych badań prezentujących analizę zależności pomiędzy komponentami kapitału społecznego a rozwojem partycypacji politycznej jednostek. Badania przeprowadzone przez Hildebrandt–Wypych wskazuje na następujące jego składowe: **poziom zaufania** (zaufanie horyzontalne i wertykalne); **wskaźnik uczestnictwa społecznego**; **wartości społecznych i norm współpracy**[245]. Badaczka stawia tezę o wpływie kapitału społecznego na przekonania oraz postawy polityczne młodych ludzi w Niemczech[246]. Dodatkowo wskazuje, że jego zasób stanowi współczynnik różnicujący badaną populację pod względem poziomu aktywności politycznej[247]. Z kolei Milner i Ersson badający wielkość kapitału społecznego mieszkańców poszczególnych regionów w Szwecji, wskazują na następujące czynniki określające jego zasób: **aktywność obywatelska** (np. aktywność w partiach politycznych, aktywność w stowarzyszeniach sportowych) oraz **zaufanie** (np. częstotliwość kontaktów z sąsiadami). Wskazują oni na fakt większego kapitału społecznego w społecznościach bardziej konserwatywnych, niż w liberalnych miastach a co za tym idzie większej aktywności politycznej tych pierwszych, co może wynikać z ich silniejszego przywiązania do miejsca zamieszkania[248]. Podsumowując, pomimo różnych sposobów konceptualizacji

[245] D. Hildebrandt–Wypych, *op. cit.*, s.263.
[246] *Ibidem*, s. 278.
[247] *Ibidem*, s. 278.
[248] H. Milner, S. Ersson, *Social Capital, Civic Engagement…,* s. 16. Zdaniem Bowlesa i Gintisa wysoki kapitał społeczny członków lokalnej społeczności odgrywa ważną rolę w procesie zarządzania samorządem, gdyż dzięki niemu ludzie w większym stopniu angażują się w sprawy publiczne. S. Bowles, H. Gintis, *Social Capital and Community Governance*, „The Economic Journal" 2002, vol. 112, ss. 419–436.

komponentów kapitału społecznego, przedstawione wyniki badań potwierdzają tezę, że ich poziom wpływa na aktywność polityczną jednostek[249]. Wynika z tego, że istnieje zależność pomiędzy poziomem kapitału społecznego a rozwojem zaangażowania obywatelskiego wśród ludzi. W związku z tym, kolejnym obszarem analizy jest wykorzystanie kapitału społecznego w badaniach nad sferą społeczeństwa obywatelskiego.

2.3 Kapitał społeczny w badaniach nad społeczeństwem obywatelskim

Dotychczasowe rozważania pozwoliły stwierdzić, że istnieje zależność pomiędzy poziomem komponentów kapitału społecznego a rozwojem aktywności politycznej jednostek. Zważywszy, iż stanowi ona jeden z kluczowych aspektów zaangażowania obywatelskiego, w niniejszej części pracy analizie została poddana kwestia relacji pomiędzy poziomem kapitału społecznego a funkcjonowaniem sfery społeczeństwa obywatelskiego. Została ona przeprowadzona w dwóch etapach, z których pierwszym jest przedstawienie problematyki **kształtowania się kapitału społecznego jednostek i jego wykorzystywania** a drugim jego **wpływ na społeczeństwo obywatelskie**. W tym celu użyte zostały samodzielnie stworzone modele przestrzenne oraz przedstawiono obecny stan badań w tym zakresie. W ramach niniejszych rozważań kapitał społeczny został ujęty jako jeden współczynnik składający się z uprzednio zoperacjonalizowanych trzech komponentów: zaufania, nom i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa. Przyjęcie takiego schematu analizy pozwoliło w sposób przejrzysty wyjaśnić jego znaczenie w kontekście funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego.

2.3.1 Rozwój kapitału społecznego jednostek

Kapitał społeczny to zasób, który może być kumulowany i wykorzystywany do realizacji rozmaitych celów. Tak jak inne rodzaje kapitału (finansowy i ludzki) jego użyteczność zależy od dwóch aspektów. Pierwszym z nich jest jego wielkość (aspekt ilościowy) a drugim sposób wykorzystania (jakościowy)[250]. W przypadku kapitału społecznego należy wskazać na: poziom zaufania, zakres norm i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa jako na zestaw zmiennych decydujących

[249] D. Narayan, M. F. Cassidy, *op. cit.*, s. 90.
[250] Zob. M. Cebula, *Społeczny wymiar konsumpcji. Wspólne posiłki a kapitał społeczny i sieci relacji*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 501, s. 80.

o jego wielkości. Innymi słowy, określają one pewnego rodzaju potencjał lub zdolność jednostek do podejmowania się działań zbiorowych. W ramach aspektu jakościowego można wskazać na różne sposoby jego wykorzystania, które odnoszą się do sfery prywatnej oraz publicznej[251]. W pierwszym przypadku jest to działalność ludzi w celu realizacji prywatnych interesów a w drugim publicznych. W kontekście sfery publicznej należy wymienić działania o charakterze politycznym: aktywność członków partii politycznych, zaangażowanie aktywistów organizacji pozarządowych, udział członków lokalnej społeczności w budżecie obywatelskim oraz społecznym: współpraca i samopomoc sąsiedzka.

Kwestię wielkości kapitału społecznego prezentuje schemat 3. Jak można zauważyć jego poziom lokuje się pomiędzy ekstremami, to jest sytuacjami, kiedy dana osoba nie posiada żadnego zasobu lub cieszy się największym możliwym kapitałem. Pierwszy przypadek można określić jako przejaw pustelniczego życia na odludziu, np. na bezludnej wyspie, na której nie zachodzą żadne relacje społeczne. Drugi to odwzorowanie potencjalnej sytuacji, w której jednostka odznacza się pełnym zaufanie horyzontalnym i wertykalnym, kieruje się najwyższymi normami wzajemności, a także posiada niemal nieograniczoną sieć komunikacji i uczestnictwa. Oczywiście przedstawione sytuacje są typami idealnymi i trudno odnaleźć ich przykłady w rzeczywistości. Uświadamiają one jednak, że kapitał społeczny każdego człowieka mieści się gdzieś na osi pomiędzy nimi. Można uznać, że korzystnym z punktu widzenia każdego obywatela jest dążyć do zmaksymalizowania tego zasobu, mając jednocześnie świadomość, że osiągnięcie maksimum jest niemal niemożliwe.

Schemat 3 Oś kształtowania się kapitału społecznego

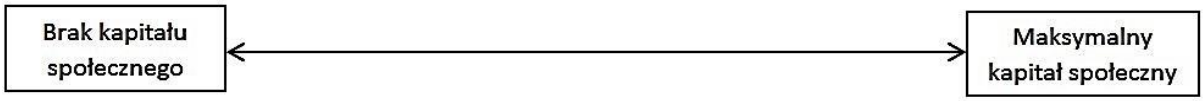

Źródło: Opracowanie własne.

Oprócz aspektu ilościowego kapitału społecznego, warto również wskazać na jego wymiar jakościowy. Zależność ta wynika z tego, w jakim celu zostanie on wykorzystany przez daną jednostkę. Schemat czwarty obrazuje zależność pomiędzy

[251] Zob. Zheng, Li, Chao, Yu, *TMT social capital, network position and innovation: the nature of micro-macro links*, „Frontiers of Business Research in China" 2019, vol. 13(3), s. 3.

posiadanym przez ludzi kapitałem społecznym a sferą, w jakiej może on zostać użyty. Osoby, które wykorzystują swój kapitał w celu realizacji interesów zbiorowych, a zatem ich aktywność mieści się w obszarze społeczeństwa obywatelskiego, znajdą się tu w pierwszej oraz drugiej ćwiartce układu współrzędnych. W pierwszym przypadku będą to ludzie o wysokim poziomie tego zasobu a w drugim o nieco niższym. W kontekście partycypacji politycznej mogą to być z jednej strony członkowie organizacji pozarządowych zbierający podpisy pod projektem do budżetu obywatelskiego a z drugiej jednostki, które niezależnie biorą udział w sferze polityki np. oddając swój głos w wyborach. W wymiarze partycypacji społecznej mogą to być ludzie podejmujący się działań na rzecz lokalnej społeczności np. w ramach wspólnot lub stowarzyszeń mieszkaniowych, której celem jest podłączenie osiedla domów jednorodzinnych do miejskiej sieci mediów (systemu kanalizacji, wody i prądu). Z drugiej strony mamy jednostki, które wykorzystują swój kapitał społeczny do realizacji interesów o charakterze prywatnym (trzecia i czwarta ćwiartka). W tym kontekście mogą one posiadać duży jego zasób, który umożliwi im realizację celów za pomocą posiadanych kontaktów z innymi ludźmi. W sytuacji braku takowych sieci społecznych są oni zmuszeni do wykorzystania np. prywatnych środków finansowych. Przykładami takiej działalności może być budowa domu, poszukiwanie pracy lub rozpoczęcie własnej działalności gospodarczej oraz kwestia opieki nad dziećmi.

Schemat 4 Zasób kapitału społecznego w kontekście sfery publicznej i prywatnej

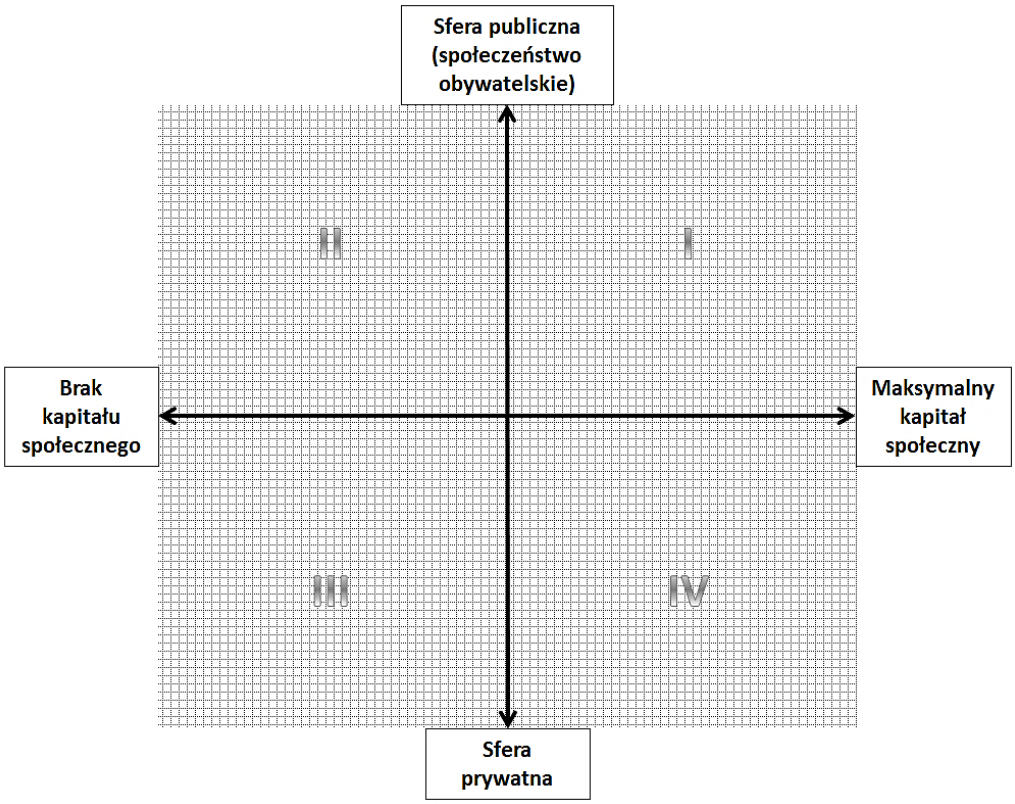

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowując, kapitał społeczny może być wykorzystywany przez ludzi na wiele sposobów. Ma on swoje zastosowanie w wymiarze społecznym, politycznym i gospodarczym[252]. Istotniejszą kwestia jest to, w jakim celu jest on wykorzystywany. W tym kontekście można wskazać takie, które mają charakter publiczny lub prywatny. Z punktu widzenia funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego korzystnym jest, aby aktywność ludzi w sferze publicznej była jak największa. Dzięki niej jednostki działają na rzecz lokalnej społeczności oraz zwiększają sieć własnych kontaktów.

2.3.2 Wpływ kapitału społecznego na społeczeństwo obywatelskie

Kolejnym elementem analiz jest wpływ kapitału społecznego ludzi na kształtowanie się sfery społeczeństwa obywatelskiego. Proces ten przedstawia schemat 5. Pierwszym jego etapem jest **socjalizacja** jednostek. Dotyczy ona nabywania przez nich doświadczenia w zakresie współpracy z innymi członkami społeczeństwa oraz tworzenia

[252] Zob. V. Montalto, C. J. T. Moura, S. Langedijk, M. Saisana, *Culture counts: An empirical approach to measure the cultural and creative vitality of European cities*, „Cities" 2019, vol. 89, ss. 167–185.

się wzorców kooperacji i zaangażowania obowiązujących w społeczeństwie, które zostały tu zdefiniowane jako tradycja. Proces ten towarzyszy ludziom przez całe życie a jego efektem jest rozwój posiadanego przez nich **kapitału społecznego**. Z kolei ten rozumiany jako pewien zasób wykorzystywany do realizacji celów o charakterze publicznym kształtuje aktywność jednostek, tym samy oddziałując na **sferę społeczeństwa obywatelskiego**. W dalszej kolejności zaangażowanie ludzi, w dłuższym okresie czasu, wpływa na ich doświadczenia kształtując tradycję w zakresie aktywności obywatelskiej członków społeczeństwa.

Schemat 5 Źródła kapitału społecznego oraz jego wpływ na społeczeństwo obywatelskie

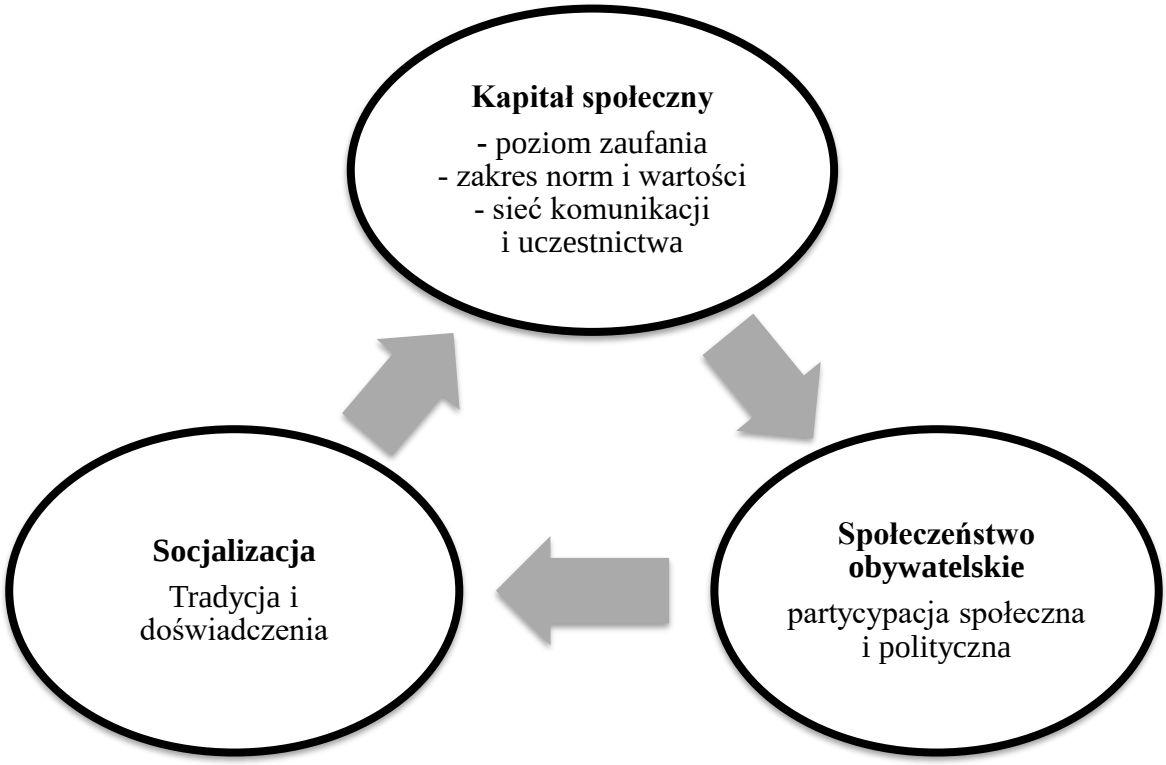

Źródło: Opracowanie własne.

Przedstawiony proces ma charakter ciągły i dotoczy wszelkej aktywności ludzi podejmownej przez nich w sferze społeczeństwa obywatelskiego. W ramach niego jednostki, na podstawie własnego doświadczenia wynikającego ze współpracy z innymi osobami, kształtują swój kapitał społeczny, który w dalszej kolejności oddziałuje na ich atywność obywatelską. Ta z kolei kształtuje sferę społeczeństwa obywatelskiego, czyli ogół działań podejmowanych przez członków społeczeństwa i w konsekwencji

wpływa na doświadczenia ludzi oraz z punktu widzenia całej zbiorowości kształtuje wzorce zachowań będące swego rodzaju tradycją obywatelską.

Na znaczenie relacji pomiędzy kapitałem społecznym a sferą społeczeństwa obywatelskiego wskazują również liczne badania. Offe i Fuchs wymieniają jej trzy wymiary. W ramach pierwszego, osoby posiadające kapitał społeczny podejmują się kooperacji z innymi ludźmi, wykorzystując posiadany zasób. W drugim, ich aktywność w dłużej perspektywie ma na celu zwiększenie posiadanego przez nich kapitału. Trzecim wymiarem są efekty jego wykorzystania w postaci zrealizowania konkretnych przedsięwzięć lub zmian legislacyjnych. Zdaniem badaczy ten ostatni aspekt stanowi jeden z wskaźników rozwoju demokracji w państwie[253].

Badania opinii publicznej przeprowadzone przez CBOS dowodzą, że ludzie wyrażają chęć do kooperacji z innymi osobami, jednakże nie mają do nich wystarczającego zaufania ze względu na fakt, że ci zbyt często są nieuczciwi i nie przestrzegają ogólnie przyjętych norm[254]. W tym przypadku doświadczenia jednostek działają negatywnie na wielkość ich kapitału społecznego i zniechęcają ich do podejmowania się kooperacji w przyszłości. Z kolei badania dotyczące procesu tworzenia się społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii wskazują, że w obliczu kryzysu politycznego lub ekonomicznego kapitał społeczny stanowi czynnik pozwalający lokalnym społecznościom na kooperację w celu zapewnienia własnego bezpieczeństwa[255]. Na podstawie analizy procesu demokratyzacji Hiszpanii w latach 80. XX wieku Perez–Diaz wskazuje, że kapitał ten ma również znaczenie w kontekście rozwoju państwa i ustroju demokratycznego[256]. Przykładem tego jest okres tuż po śmieci generała Franco, kiedy to miał miejsce znaczący wzrost współpracy między obywatelami, który wynikał z powstaniach nowych możliwości podejmowania się aktywności obywatelskiej, co zdaniem badacza miało wpływ na wzrost kapitału społecznego

[253] C. Offe, S. Fuchs, *op. cit.*, s. 199. Zob.: B. J. Jones, *Social Capital in American Life*, Cham 2019.
[254] Por. *Zaufanie społeczne*, CBOS, komunikat z badań nr 18/2016, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_018_16.PDF (27.04.2019) oraz *O przestrzeganiu prawa i funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, CBOS, komunikat z badań nr BS/5/2013, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_005_13.PDF (27.04.2019).
[255] V. Perez-Diaz, *From Civil War to Civil society: Social capital in Spain form the 1930s to the 1990s,* [w:] *Democracies in Flux…*, s. 284.
[256] *Ibidem*, s. 284.

obywateli i zintensyfikowało proces rozwoju państwa w wymiarze gospodarczym oraz politycznym[257].

Badania przeprowadzone w Szwecji przez Rothsteina wskazują, że kapitał społeczny stanowi czynnik rozwoju aktywności obywatelskiej członków społeczeństwa i ma on wpływ na proces kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w państwie[258]. Do podobnej konstatacji prowadzą analizy przeprowadzone wśród przedstawicieli różnych grup mniejszościowych w USA[259]. Z kolei Cox uważa, że kapitał społeczny wpływa na zachowania i postawy obywateli w sferze publicznej, co również ma znaczenie dla funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego[260]. W tym kontekście wskazuje ona na działalność grup, których celem jest obrona interesów mniejszości oraz lokalnych społeczności, co rodzi określone konsekwencje dla całego systemu politycznego[261]. Jej zdaniem kapitał społeczny pełni ważną funkcję społeczną. Dzięki niemu ludzi podejmują się kooperacji, w celu rozwiązywania problemów oraz pracy na rzecz wspólnego dobra. Jednocześnie zdaniem Cox, zaangażowanie ludzi w sferę polityki pozwala im zacieśniać wzajemne relacje i kumulować własny kapitał. Dzięki temu wypracowują oni umiejętności do podejmowania działań kolektywnych, które pozwalają im na wywarcie presji na instytucjach administracji publicznej, która nie byłaby możliwa w sytuacji indywidualnej aktywności każdego człowiek[262].

Podsumowując, kapitał społeczny ludzi odgrywa istotną rolę w kontekście podejmowania się przez nich rozmaitych aktywności o charakterze obywatelskim. Zależność ta jest wyraźna zarówno w przypadku partycypacji społecznej oraz politycznej. Dla funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego znaczenie ma również wielkość kapitału społecznego osób w nim uczestniczących. Ten aspekt badań dotyczy wymiaru ilościowego, który stanowi podstawę dla jakościowego aspektu jego wykorzystywania przez poszczególne osoby lub grupy społeczne kumulujące kapitał swoich członków.

[257] *Ibidem*, s. 285.
[258] Zob. B. Rothstein, *Sweden: Social Capital in the Social Democratic State*, [w:] *Democracies in Flux….*, ss. 207–214.
[259] J. Albarracin, A. Valeva, *Political Participation and Social Capital Among Mexicans and Mexican Americans in Central Illinois*, „Hispanic Journal of Behavioral Sciences" 2011, 33(4), s. 515.
[260] E. Cox, *Australia: Making the Lucky Country*, [w:] *Democracies in Flux….*, ss. 334–335.
[261] *Ibidem*, s. 336.
[262] *Ibidem*, s. 337.

2.4 Krytyczna analiza koncepcji kapitału społecznego

W rozważaniach nad koncepcją kapitału społecznego nie można pominąć głosów krytyki dotyczących wątpliwości związanych z jego konceptualizacją i sposobem prowadzenia badań. Odnoszą się one do kwestii zdefiniowania samego pojęcia oraz doboru zmiennych określających jego wielkość. Następnie wskazuje się na rozbieżności w zakresie tego, czy należy prowadzić badania w oparciu o syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego, czy o analizę poszczególnych jego komponentów. Stąd celem tego podrozdziału jest skonfrontowanie powyższych kwestii z przedstawioną w niniejszym rozdziale koncepcją kapitału społecznego. Pojęcie to zostało tu zdefiniowane jako zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, określany za pomocą następujących komponentów: zaufania, norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów.

2.4.1 Konceptualizacja kapitału społecznego

Istnieje kilka sposobów definiowania kapitału społecznego[263]. Spośród nich wymienić można trzy określające go jako: kapitał integrujący członków grupy, kapitał pomostowy działający m.in. między grupami społecznymi oraz kapitał uogólniony łączący oba te podejścia. Fakt ten sprawia, że zdaniem Fulkersona i Thompsona trudno mówić o jednym kapitale, skoro brak jednoznacznego wyjaśnienia tego pojęcia[264]. Z kolei w opinii Portesa, definicja kapitału społecznego wymaga metodologicznego uporządkowania[265]. Według niego w pierwszej kolejności należy ”oddzielić definicję pojęcia, w teorii i w empirii, od jego oczekiwanych skutków”, a następnie „ustanowić kontrolę kierunkowości tak, by istnienie kapitału społecznego było znane wcześniej niż rezultaty, jakie ma on przynosić”[266]. Wniosek ten Portes oparł o własne obserwacje, z których wynika, że wielokrotne próby opisania funkcjonowania kapitału społecznego skupiały się zarówno na zjawiskach stanowiących jego determinanty, jak i konsekwencje,

[263] Zob. M. Wosiek, *Kapitał społeczny i jego relacje z czynnikami wytwórczymi*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2017, nr 52, ss. 81–84.
[264] Zob. G.M. Fulkerson, G.H. Thompson, *The evolution of a Contested Concept: a Meta-Analysis of Social Capital Definitions and Trends (1988–2006)*, „Sociological Inquiry” 2008, t. 78, no. 4, ss. 536–557.
[265] A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology” 1998, t. 24, ss. 1–24.
[266] *Ibidem*, ss. 20–21.

tym samym zaciemniając obraz, na którym trudno dostrzec czytelny proces przyczynowo-skutkowy[267].

Zaproponowana w niniejszej pracy definicja kapitału społecznego dotyczy relacji między ludźmi opartej na współpracy. Jej zakres określany jest poprzez zmienną zgeneralizowanego poziomu zaufania, odnoszącego się do ludzi i instytucji. Kolejną z nich jest zakres norm i wartości, które stanowią dla człowieka punkt odniesienia w kontekście współpracy z innymi osobami. Ostatnim komponentem jest sieć komunikacji i uczestnictwa, będąca swego rodzaju strukturą kontaktów umożliwiającą jednostce kooperację z innymi ludźmi w ramach konkretnego działania. Tym samym, odnosząc się do twierdzenia Fulkersona i Thompsona, przedstawiona konceptualizacja kapitału społecznego wydaje się być kompleksowym ujęciem wszystkich uprzednio wykazanych podejść w zakresie jego definicji. Dodatkowo odnosi się ona do omawianej koncepcji w kontekście jednostki a nie całej zbiorowości co sprawia, że definicja ta w sposób indywidualny wskazuje na jego zasób w przypadku każdego człowieka biorącego udział w badaniu. Ponadto odnosząc się do kwestii metodologicznych, które wskazał Portes, analiza w oparciu o schematy przestrzenne, zawarte we wcześniejszym podrozdziale potwierdziła, że zmiennymi niezależnymi w bezpośredni sposób od aktywności obywatelskiej ludzi są komponenty kapitału społecznego. Z kolei czynnikami wpływającymi na ich poziom są tradycja i doświadczenia jednostek. W efekcie oczekiwanymi skutkami wykorzystywania przez ludzi własnego kapitału społecznego jest ich aktywność (w sferze publicznej lub prywatnej). Na koniec warto dodać, że zaangażowanie to w długiej perspektywie czasu wpływa na kształtowanie się doświadczeń ludzi oraz tradycji w zakresie wzorów partycypacji obowiązujących w danym społeczeństwie.

Podsumowując, zaproponowana koncepcja kapitału społecznego należy zaliczyć do ogólnego sposobu definiowania omawianego pojęcia. Odnosi się ona do indywidualnego zaangażowania jednostki, które kształtowane jest w oparciu o jej kapitał, określany za pomocą trzech zmiennych (zaufania, norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa). W efekcie jego wielkość stanowi jeden z elementów procesu przyczynowo skutkowego, zawierającego się w następującym schemacie: **kształtowanie się doświadczeń i tradycji** (socjalizacja) → **rozwój komponentów kapitału**

[267] J. Działek, *Kapitał społeczny – ujęcie teoretyczne i praktyka badawcza*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 3(45), s. 104.

społecznego (wielkość kapitału społecznego) → **aktywność obywatelska** (społeczeństwo obywatelskie).

2.4.2 Dobór zmiennych kapitału społecznego i ich analiza

W dalszej kolejności Portes zauważa potrzebę wskazania na główne czynniki warunkujące wielkość kapitału społecznego oraz czynniki kontrolne, które mogą działać zarówno wstępnie – jako warunkujące jego istnienie oraz zstępnie – określające oczekiwane skutki jego działania. Zdaniem badacza do zrozumienia sedna tego kapitału konieczne jest poznanie tradycji i doświadczeń badanej zbiorowości[268]. Teza ta zgodna jest z zaproponowaną tu definicją kapitału społecznego. Dodatkowo oprócz wspomnianych czynników wstępnych, zstępnymi są w tej koncepcji konkretne działania podejmowane przez jednostki. Innym obszarem badań mogą być także efekty tego rodzaju zaangażowania. Przykładem może być udział lokalnej społeczności w budżecie obywatelskim oraz jego efekt w postaci realizacji konkretnych projektów.

Z kolei Wuthon twierdzi, że jednym z problemów w badaniach nad kapitałem społecznym jest zmienne oddziaływanie poszczególnych jego komponentów na aktywność ludzi. Podaje on przykład, w którym poziom zaufania w zależności od roku i miejsca wykazuje lub nie statystyczną zależność z takimi zmiennymi jak ilość organizacji pozarządowych, czy aktywność obywatelska[269]. Przyczyn tego zjawiska można upatrywać w dużej zmienności postaw i zachowań ludzi. Ponadto odwołując się do stworzonej w niniejszej pracy definicji kapitału społecznego należy stwierdzić, że nie tylko zaufane może wpływać na aktywność ludzi w organizacjach pozarządowych. Dodatkowo w różnym czasie i w różnych miejscach, poszczególne komponenty kapitału społecznego odgrywają inną rolę w procesie kształtowania się aktywności jednostek i wykazują niekiedy silniejszą zależność statystyczną od pozostałych, co wynika z tradycji i doświadczenia badanej społeczności.

Kolejną kwestią poruszaną w zakresie doboru zmiennych określających wielkość kapitału społecznego jest ich charakter. Pierwszy problem stanowi to, czy mają one być pozyskiwane w ramach badań sondażowych, czy może powinny zostać uzupełnione

[268] *Ibidem*, s. 21.
[269] R. Wuthon, *The United States: Bridging the Privileged and the Marginalized?*, [w:] *Democracies in Flux…,* s. 86.

o inne informacje[270]. Należy stwierdzić, że kapitał społeczny odnosi się do relacji opartych na współpracy między jednostkami. Z tego powodu najlepszym sposobem jego analizy jest wykorzystanie w niej danych pozyskanych bezpośrednio od osób, których kapitał społeczny podlega badaniu. Argumentem za tym jest to, że dane statystyczne dotyczące np. ilości zarejestrowanych organizacji pozarządowych lub analiza ich działalności nie daje możliwości zweryfikowania informacji na temat kapitału społecznego członków danej społeczności. Spowodowane jest to m.in. zmiennym natężeniem aktywności ludzi w organizacjach pozarządowych oraz faktem, iż niektóre tego rodzaju podmioty w praktyce nie prowadzą żadnej działalności lub jest ona epizodyczna. Wiąże się to również z tym, że braki w zakresie źródeł danych zmuszają badacza do pewnych kompromisów[271]. Portes daje temu przykład odwołując się do pracy Putnama, który w swych badaniach kapitału społecznego wykorzystał takie dane jak: frekwencja wyborcza oraz czytelnictwo gazet[272]. Według krytyków nie mogą one być brane pod uwagę w tym kontekście, gdyż nie są one czynnikami wpływającymi na zaangażowanie ludzi a jedynie mogą być rozpatrywane w kategorii przykładów tego rodzaju aktywności[273]. Zdaniem krytyków Putnam popełnił również błąd biorąc pod uwagę ilość organizacji pozarządowych, w ramach jakich zrzeszają się Włosi jako wskaźnik rozwoju ich kapitału społecznego[274]. Według nich tego rodzaju aktywność może być jedynie efektem posiadania przez ludzi określonej wielkości kapitału społecznego. W tym kontekście przedstawiona w niniejszej pracy definicja kapitału społecznego nie odnosi się bezpośrednio do aktywności jednostek w organizacjach pozarządowych. Dotyczy ona jedynie wskazania na sieć kontaktów, które mogą stanowić czynnik wpływający na aktywizację osób.

Drugą kwestią jest to, czy zmienne określające wielkość kapitału społecznego mają mieć charakter ilościowy, czy jakościowy[275]. W tym zakresie należy stwierdzić, że część z nich ma charakter ilościowy a część jakościowy. Zaufanie oraz normy i wartości stanowią dane jakościowe, ponieważ dotyczą przekonań wyrażanych przez jednostkę. Z kolei sieć komunikacji i uczestnictwa stanowi zmienną ilościową,

[270] I. Skrodzka, *Social Capital and Smart Growth of the EU countries*, „Economic and Environmental Studies" 2018, vol. 18, no 2, ss. 843–844.
[271] J. Działek, *op. cit.,* s. 108.
[272] *Ibidem,* s. 109.
[273] Zob. A. Portes, *op. cit.*, s. 1–24.
[274] *Ibidem*, s. 14.
[275] Por. M. Wosiek, *op. cit.*, s. 90.

gdyż dotyczy posiadanej przez nią sieci kontaktów. Fakt ten wskazuje, że analiza wielkości kapitału społecznego powinna być przeprowadzona w ramach badania jego komponentów a nie jednego parametru.

Ostatnią kwestią dotyczącą badań nad kapitałem społecznym jest to, czy jego analiza winna opierać się o jednolity parametr, czy o zestaw komponentów[276]. Odwołując się do przedstawionych w niniejszym rozdziale badań należy stwierdzić, że analiza jednolitego parametru kapitału społecznego uniemożliwia dostrzeżenie zmienności zachowań i postaw ludzi. Ze względu na fakt, iż poszczególne jego komponenty w różny sposób oddziałują na aktywność jednostek, sprowadzenie ich do jednej zmiennej stanowi zabieg o tyle sztuczny co dodatkowo sprawia, że ich rola może ulec zmniejszeniu. Tak jak zostało wcześniej wspomniane, komponenty kapitału społecznego w różnym czasie i miejscu odgrywają inną rolę i niekiedy w odmienny sposób wpływają na zaangażowanie ludzi. Czasem to zaufanie stanowi kluczowy czynnik wpływający na aktywność ludzi. W innym przypadku mogą to być normy i wartości lub sieć komunikacji i uczestnictwa. Zjawisko to wynika z faktu, iż źródłem kapitału społecznego są tradycje i doświadczenia, które nie są jednolite dla wszystkich. W związku z tym w niniejszej pracy przyjęto założenie, że badanie wielkości kapitału społecznego zostanie przeprowadzona w ramach trzech jego komponentów, których analiza zostanie dokonana za pomocą statystycznego modelu regresji logistycznej.

Podsumowując, krytyczna analiza koncepcji kapitału społecznego pozwoliła stwierdzić, że skonceptualizowane w ramach niniejszych badań pojęcie może być uznane za adekwatny instrument do analizy aktywności i zaangażowania osób w sferze publicznej. Następnie analiza wątpliwości dotyczących doboru i charakteru zmiennych określających badany kapitał wykazała, że zoperacjonalizowane w niniejszej pracy komponenty kapitału społecznego, w skład których wchodzą: zaufanie, normy i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa mogą być uznane za wystarczające w kontekście analizy aktywności jednostek w sferze publicznej. Na koniec należy stwierdzić, że został tu wykazany proces przyczynowo skutkowy zawierający zmienne wpływające na wielkość kapitału społecznego, w postaci tradycji i doświadczenia ludzi, zmienne stanowiące o kapitale społecznym oraz zmienne stanowiące konsekwencję

[276] Zob. E. Stankiewicz, *Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Kwartalnik Prawo-Społeczeństwo-Ekonomia" 2016, nr 4, s. 61.

jego oddziaływania, które w kontekście funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego określono jako aktywności obywatelskie.

2.5 Podsumowanie

W niniejszym rozdziale dokonano zoperacjonalizowania definicji kapitału społecznego oraz jego zmiennych składowych. Określono go jako zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, z którego może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów. Komponentami wpływającymi na jego wielkość są: **zaufanie**, **normy i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Pierwszy z nich składa się z: **zaufania horyzontalnego** – zaufanie jednostki do innych członków społeczeństwa oraz **wertykalnego** – zaufanie jednostki do instytucji i organizacji funkcjonujących w sferze publicznej. Drugi komponent zawiera: **normy** – zakres zasad współżycia społecznego znajdujący się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo, które wynikają z **wartości** – istnienie w świadomości jednostki określonych dóbr lub podmiotów społecznie cenionych np. prawo, rodzina. Ostatni komponent został zdefiniowany jako sieć kontaktów, tworząca się poprzez uczestnictwo człowieka w rozmaitych organizacjach o charakterze nieformalnym lub formalnym.

Następnie analizie zostały poddane poszczególne komponenty kapitału społecznego. Dokonano przeglądu obecnego stanu badań dotyczącego ich wpływu na proces partycypacji politycznej jednostek. Analiza potwierdziła, że zmienne te odgrywają rolę w procesie kooperacji między ludźmi w sferze publicznej a w szczególności w ramach podejmowanej się przez nich partycypacji politycznej.

W dalszej kolejności na podstawie teoretycznych schematów przestrzennych oraz przeglądu stanu badań dokonano analizy kapitału społecznego oraz relacji pomiędzy jego wielkością a sferą społeczeństwa obywatelskiego. Dodatkowo stworzony został schemat prezentujący proces przyczynowo skutkowy, w którym źródłem kapitału są tradycja i doświadczanie jednostek w zakresie współpracy z innymi ludźmi. Z kolei te wpływają na poziom poszczególnych jego składowych. W dalszej kolejności kapitał społeczny wpływa na aktywność obywatelską jednostek (partycypację społeczną i polityczną) w sferze społeczeństwa obywatelskiego.

Następnie krytycznej analizie została poddana: definicja kapitału społecznego, doboru określających ją zmiennych oraz sposób prowadzenia w tym zakresie badań. Wykazano, że zoperacjonalizowana definicja oraz jej zmienne składowe należy uznać za adekwatne w kontekście analizy aktywności jednostek w sferze publicznej a analizę czynnikową kapitału za zasadną z perspektywy wpływu poszczególnych zmiennych na aktywność obywatelską jednostek w sferze społeczeństwa obywatelskiego.

Część II Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce

Druga część pracy została poświęcona problematyce funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz rozwoju kapitału społecznego w oparciu o historyczne oraz współczesne przykłady aktywności obywatelskiej polskiego społeczeństwa w wymiarze lokalnym oraz ponadlokalnym. Składa się ona z trzech rozdziałów. Pierwszy dotyczy aspektów historycznych oraz instytucjonalno-prawnych funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego w Polsce na poziomie ogólnokrajowym i lokalnym. Drugi został poświęcony badaniom empirycznym na temat wielkości komponentów kapitału społecznego Polaków oraz mieszkańców Łodzi. W tym zakresie analizie zostały poddane dane pochodzące z badań przeprowadzonych wśród Polaków oraz wśród mieszkańców Łodzi. Trzeci rozdział został poświęconym analizie autorskich badań dotyczących kształtowania się kapitału społecznego osób zaangażowanych w „Budżet obywatelski dla Łodzi" w roli projektodawców oraz wpływu jego komponentów na ich aktywność polityczną.

W ramach trzeciego rozdziału niniejszej pracy przedstawiono historyczne przykłady funkcjonowania na ziemiach polskich podczas zaborów lub już w wolnej Polsce wspólnot obywatelskich, które w niniejszej pracy zostały zdefiniowane jako zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Następnie analizie poddano współczesne uwarunkowania prawne umożliwiające obywatelom partycypację polityczną i społeczną a tym samym funkcjonowanie sfery społeczeństwa obywatelskiego.

Kolejnym elementem analizy stała się Łódź jako przykład funkcjonowania lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego. W tym zakresie przedstawione zostały również uwarunkowania instytucjonalno-prawne, które umożliwiają partycypację polityczną. Na tej podstawie dokonano analizy procesu kształtowania się lokalnych wspólnot obywatelskich. Kolejnym elementem rozważań stał się budżet obywatelski. Jest on jedną z technik partycypacji, która umożliwia lokalnej społeczności udział w politycznym procesie decyzyjnym. Przeprowadzona analiza pozwoliła sformułowanie hipotezy, że wielkość kapitału społecznego posiadanego przez osoby w niego zaangażowane, ma wpływ na jego funkcjonowania.

W ramach czwartego rozdziału tej pracy, na podstawie raportów przygotowanych przez Centrum Badań Opinii Społecznej oraz danych pozyskanych w ramach badań lokalnych przeprowadzonych przez zespół naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem Moniki Mularskiej–Kucharek, dokonano analizy poszczególnych komponentów kapitału społecznego Polaków oraz łodzian. W pierwszej kolejności był to uogólniony poziom zaufania ankietowanych a następnie ich wymiar horyzontalny i wertykalny. W dalszej kolejności analizie poddane zostały normy i wartości, które wskazali ankietowani jako ważne w ich życiu. Kolejnym aspektem było określenie wielkości komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa wśród ankietowanych w obu populacjach. W tym zakresie analizą zostało objęte ich uczestnictwo w formalnych oraz nieformalnych organizacjach o charakterze pozarządowym, w wymiarze lokalnym lub ponadlokalnym, które tutaj zostało potraktowane jako zasób kontaktów umożliwiający jednostce podjęcie się aktywności obywatelskiej w przyszłości. Ostatnim aspektem analizy było porównanie danych pochodzących z badań ogólnopolskich z tymi pozyskanymi w wymiarze lokalnym. Miało to na celu sprawdzenia, czy występują różnice pomiędzy wielkością poszczególnych komponentów kapitału społecznego między ankietowanym w obu populacjach oraz czy są one znaczące.

W piątym i ostatnim rozdziale przedstawione zostały autorskie badania przeprowadzone wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. Ich celem było zbadanie wielkości posiadanego przez nich kapitału społecznego. Kolejnym elementem analizy było porównanie zebranych danych z wynikami badań zespołu Mularskiej–Kucharek, w celu zweryfikowania, w jakim stopniu różnią się od siebie obie populacje pod względem wielkości poszczególnych komponentów kapitału społecznego ich członków. Ostatnim elementem badania było zweryfikowanie prawdziwości postawionych hipotez badawczych oraz udzielenie odpowiedzi na pytania badawcze. Było to ważne ze względu na wskazanie relacji pomiędzy wielkością poszczególnych komponentów kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim a ich aktywnością polityczną oraz sukcesem, w ramach samego budżetu obywatelskiego, w postaci wyboru przez łodzian zgłoszonych przez nich projektów.

Rozdział 3 Znaczenie wspólnot obywatelskich dla funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce

Trzeci rozdział obejmuje zagadnienia dotyczące uwarunkowań funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. W pierwszej kolejności zawarte w nim treści odnoszą się do aspektów historycznych oraz prawnych. W drugiej natomiast poruszone kwestie dotyczą poziomu lokalnego i są przedstawione z perspektywy funkcjonowania wspólnoty samorządowej jaką jest Łódź.

W pierwszym podrozdziale przestawiono historyczne uwarunkowania sfery społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. W tym celu przeanalizowano wybrane przykłady wspólnot obywatelskich funkcjonujących wśród Polaków na przestrzeni XIX i XX wieku. W drugim podrozdziale przedstawiono prawne uwarunkowania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Rozważaniom poddany został obecny stan prawny, który umożliwia ludziom udział w politycznym procesie decyzyjnym.

Trzeci podrozdział prezentuje informacje na temat rozwoju Łodzi w kontekście historycznym oraz demograficznym. W dalszej kolejności, odwołując się do badań dotyczących tożsamości mieszkańców miasta oraz ich więzi z nim, analizie poddany został proces tworzenia się lokalnej (samorządowej) wspólnoty obywatelskiej. Następnie przedstawiono uwarunkowania instytucjonalno-prawne wpływające na lokalną sferę społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi. W dalszej kolejności zaprezentowano rozmaite techniki partycypacji politycznej, z których dotychczas korzystali mieszkańcy miasta.

Rozważania te mają na celu przedstawienie zakresu aktywności politycznej mieszkańców miasta, w ramach którego ważne miejsce zajmuje budżet obywatelski. Nie ulega wątpliwości, że oprócz cyklicznych wyborów samorządowych jest on kluczowym instrumentem bieżącego wpływu mieszkańców na politykę lokalną i działania władz miasta. Stąd w dalszej kolejności dokonano analizy efektów jego funkcjonowania w postaci konkretnych inwestycji oraz problemów, które pojawiły się ze względu na sposobu jego przeprowadzenia.

3.1 Historyczne uwarunkowania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego

Istnienie sfery społeczeństwa obywatelskiego zależy od tego, czy obywatele są aktywni w sferze publicznej podejmując się współpracy w celu realizacji wspólnych interesów, czy nie. Efektem takiego zaangażowania jest powstawanie wspólnot obywatelskich. W niniejszej pracy zostały one zdefiniowane jako zbiorowości ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich. Z uwagi na powyższe, celem niniejszego podrozdziału jest przedstawienie wybranych przykładów aktywności obywatelskich Polaków, które spowodowały wytworzenie się wspólnot obywatelskich oraz wpłynęły na ukształtowanie się tradycji i doświadczeń polskiego społeczeństwa w wymiarze działalności obywatelskiej w sferze społeczeństwa obywatelskiego.

Przykładami miejscowości, w których powstała wspólnota obywatelska jest wieś Kadłub Wolny na Opolszczyźnie oraz Witowie na Podhalu. Historia pierwszej sięga 1605 roku, kiedy to tamtejsi chłopi wykupili od właściciela ziemię, lasy, samą miejscowość oraz zwolnienie od poddaństwa dla siebie i przyszłych pokoleń[277]. W drugim przypadku w 1821 roku 83 górali z kilku podtatrzańskich wsi wykupiło tereny stanowiące własność państwową Austrii, tworząc Wspólnotę Leśną Uprawianych Ośmiu Wsi z siedzibą w Witowie na Podhalu. Powstałe wspólnoty działają do dzisiaj[278]. Przykłady Kadłuba Wolnego oraz Wspólnoty Leśnej Uprawianych Ośmiu Wsi w Witowie pokazują, że lokalna społeczność kooperuje ze sobą w wymiarze społecznym np. prowadząc samopomoc sąsiedzką oraz politycznym organizując zebrania współudziałowców, zarządzające całym przedsięwzięciem. Działania te prowadzą do wytworzenia się tradycji obywatelskich i pozyskania doświadczeń w tym zakresie przez lokalną społeczność, tym samy wypracowując wspólną tożsamość, budując swój własny kapitał społeczny i kształtując sferę społeczeństwa obywatelskiego.

Innym przykładem rozwoju wspólnot obywatelskich na ziemiach polskich jest samorząd rolniczy powstały w XIX wieku w Wielkopolsce[279]. Początkowo polscy

[277] A. Piechowski, *Gospodarka społeczna w Polsce przed zmianą ustrojową 1989 r. Część I: Pierwotne formy gospodarki społecznej i spółdzielnie od wieków średnich do początku XX wieku*, „Społeczeństwo Obywatelskie. Badania – Praktyka – Polityka" 2015, nr 1 i 2, s. 13.
[278] *Ibidem*, s. 14.
[279] *Ibidem*, s. 16.

właściciele ziemscy i gospodarze chłopscy niechętnie angażowali się w jego struktury. Spowodowane było to tym, że inicjatorem utworzenia tych związków publicznoprawnych, mających na celu reprezentację interesów przedsiębiorców, były niemieckie władze administracyjne[280]. Ostatecznie jednak tego rodzaju forma kooperacji przyjęła się i z czasem na terenie całej Wielkopolski powstawały rozmaite koła rolnicze, które umożliwiły zdobycie Polakom dominującej roli na gospodarczej mapie regionu[281]. Było to możliwe, ponieważ lokalna społeczność wykorzystała najlepsze gospodarcze atuty swojego miejsca zamieszkania[282]. Przykładami tego rodzaju działalności są rozmaite towarzystwa i kółka rolnicze. W 1851 roku swoje Towarzystwo Rolnicze Średzko-Gnieźnieńsko-Wrzesińskie założyli Edward Poniński, Włodzimierz Wolniewicz, Teodor Mańkowski i Maksymilian Jackowski. W tym samym czasie Wojciech Lipski założył Towarzystwo Rolnicze Odolanowsko-Ostrzeszowsko-Pleszewskie a 10 lat później powstało Centralne Towarzystwo Gospodarcze[283]. Działalność tzw. przedsiębiorstw społecznych dotyczyła zarówno kooperacji na płaszczyźnie gospodarczej oraz społeczno-politycznej, tym samym będąc obszarem krzewienia polskiej kultury i tradycji oraz współpracy między Polakami.

Ponadto w związku z nowymi możliwościami kooperacji, popularnością zaczęły się cieszyć towarzystwa, których celem było udzielanie kredytów i pożyczek przedsiębiorcom i rolnikom na rozwój własnej działalności. Przykładami tego były: Towarzystwo Pożyczkowe dla Przemysłowców miasta Poznania, Prywatna Kasa Oszczędności i Pożyczek Wekslowych (Pleszew), Spółka Kujawska (Inowrocław, Spółka Pożyczkowa (Kostrzyń)[284]. Podobne przedsięwzięcia miały również miejsce w pozostałych dwóch zaborach. Po Rewolucji 1905 roku w Rosji powołano do życia Generalny Urząd ds. Stowarzyszeń, który miał na celu rejestrację rozmaitych organizacji obywatelskich i spółdzielni. Przykładem tego jest Towarzystwo Kredytowe Miasta Warszawy. Z kolei w drugiej połowie XIX wieku, analogicznie od działań podejmowanych w Wielkopolsce, w Galicji zaczęły powstawać spółdzielnie i towarzystwa, których celem była samopomoc i wsparcie dla lokalnej działalności

[280] R. Kmieciak, *Geneza wielkopolskiego samorządu rolniczego,* [w:] *Decentralizacja jako fundament demokracji obywatelskiej*, (red.) R. Kmieciak, Poznań 2016, s. 49.
[281] *Ibidem*, s. 49.
[282] W 1895 roku dla 60,1% mieszkańców Wielkopolski uprawa roli była jedynym źródłem utrzymania. *Ibidem*, s. 50.
[283] *Ibidem*, s. 53.
[284] *Ibidem*, s. 17.

gospodarczej. Przykładem tego były Towarzystwa Zaliczkowe (Lwów), Kasy Oszczędności i Pożyczek (Kraków) oraz tzw. „Kasy Stefczyka”[285]. Te ostatnie swoją nazwę zawdzięczały ich twórcy Franciszkowi Stefczykowi. Działały one na następujących zasadach: lokalność (funkcjonowanie na terenie tylko jednej wsi), niskie udziały i wpisowe, społeczne pełnienie obowiązków przez zarząd, prowadzenie transakcji wyłącznie z członkami, nieograniczona odpowiedzialność członków za zobowiązania spółdzielni (w przypadku spółdzielni rolniczo-handlowych odpowiedzialność była ograniczona np. do podwójnej wysokości udziałów), jednakowe oprocentowanie wszystkich udzielanych pożyczek, przeznaczanie nadwyżek na niepodzielny fundusz zasobowy, obowiązek edukowania członków[286]. Początek XX wieku to również czas powstania na ziemiach polskich stowarzyszeń i towarzystw, których celem była kooperacja społeczeństwa w zakresie spraw społeczno-politycznych. W 1906 roku w Warszawie z inicjatywy Edwarda Abramowskiego powstało Towarzystwo Kooperatystów. Jego zadaniem była integracja intelektualistów polskich ze wszystkich trzech zaborów. Z kolei w czasach II Rzeczpospolitej Polskiej powstała Liga Kooperatystek (1935 roku), mająca na celu propagowanie idei spółdzielczości (współpracy) wśród kobiet. Z kolei w 1933 roku z inicjatywy Jana Wolskiego powstało Towarzystwo Popierania Kooperacji Pracy, mające na celu wsparcie dla kooperacji wśród przedsiębiorców[287]. Przedstawione przykłady stanowią dowodów na to, że w historii Polski istnieje tradycja aktywności obywatelskiej zawierająca się we współpracy na zasadach partnerstwa i wzajemności. Tym samym zasadnym jest twierdzić, że efektem przedstawionych tu inicjatyw było wytworzenie się wśród ludzi wspólnot obywatelskich będących podmiotami, których działalność wpływa na powstanie sfery społeczeństwa obywatelskiego.

Wraz z powstaniem II Rzeczpospolitej Polskiej miał miejsce rozwój wolności obywatelskich, dzięki którym znaczne grupy społeczne mogły nie tylko wyrażać swoje poglądy na forum publicznym, ale również brać udział w życiu politycznym państwa. Przykładami mogącymi świadczyć o istnieniu wspólnot obywatelskich są zakładane w tym czasie liczne stronnictwa polityczne[288]. Zrzeszeni w nich ludzie określali

[285] *Ibidem*, s. 17
[286] *Ibidem*, s. 30.
[287] *Ibidem*, s. 18.
[288] S. Rudnicki, *Polska mozaika społeczna*, [w:] *Polski wiek XX: Dwudziestolecie*, (red.) K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2009, s. 314.

swoją przynależność nie tylko za sprawą poglądów politycznych, ale również przynależności etnicznej (żydowskie partie polityczne: Bund, Poalej Syjon, Ferajnigte), czy ze względu na wykonywany zawód (partie robotnicze: Polska Partia Socjalistyczna oraz chłopskie: Związek Ludowo-Narodowy, Chłopski Stronnictwo Radykalne)[289]. W efekcie ich działalność wpływała na proces socjalizacji jej członków, co należy uznać za istotny aspekt budowania więzi społecznych w kontekście rozwoju ich kapitału społecznego a następnie zaangażowania obywatelskiego. Sprzyjał temu dynamiczny rozwój mediów pisanych. Prasa stała się wiodącym narzędziem komunikacji dla partii politycznych, mniejszości narodowych oraz związków zawodowych[290].

W dalszej kolejności należy wskazać na czasy Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, które były trudnym okresem dla rozwoju wspólnot obywatelskich. Trudność ta była spowodowana ingerencją władz politycznych w wiele dziedzin życia obywateli. Zdaniem Osiatyńskiego: „komunizm stał się pańszczyźnianą formą uprzemysłowienia. Zmienił się jedynie pan. (...) Panował niepodzielnie nad warunkami życia poddanych, kontrolując płace oraz ceny". Według niego komunizm nie działa na rzecz rozwoju podmiotowości ludzi a wręcz przeciwnie, pielęgnując „folwarczną mentalność". Warto zaznaczyć, że w tym czasie funkcjonowały w państwie dwie antagonistyczne wspólnoty[291]. Pierwsza z nich oparta była na głównych instytucjach i ideologii komunizmu, realizująca socjalistyczną wizję państwa. Druga funkcjonująca w ramach ruchu opozycyjnego do władz politycznych działająca na rzecz wolności słowa, odkłamywania historii i obrony praw obywateli. Jej celem była poprawa jakości życia społeczeństwa oraz rozwój demokracji w Polsce[292].

Powstające w latach 80. XX wieku związki zawodowe, stowarzyszenia oraz wydawnictwa i prasa stanowiły nie tylko realną alternatywę dla komunistyczne władzy ale były również tzw. oknem na świat zachodni, dzięki któremu ludzie mogli dowiedzieć się, jak żyje się za żelazną kurtyną[293]. Odegrały one również role w procesie

[289]Zob. M. Przeniosło, *Partie polityczne II Rzeczpospolitej wobec komunistów polskich 1918-1921*, „Czasy Nowożytne" 1999, 7, ss. 87–100.
[290] Zob. W. Kolasa, *Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918–1939*, Rocznik Historii Prasy Polskiej 2012, t. XV, zeszyt 2 (30).
[291] W. Osiatyński, *Rzeczpospolita obywateli*, Warszawa 2004, s. 24
[292] I. Słodkowska, *Społeczeństwo obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980–1989*, Warszawa 2006, s. 114.
[293] A. Łoś–Tomiak, *Społeczeństwo obywatelskie w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia polskiej i europejskiej demokracji*, (red.) S. Wróbel, Toruń 2008, s. 115.

samoorganizacji społeczeństwa. Jak pisał Krzemiński, w latach 80. polskie społeczeństwo przeszło znaczącą metamorfozę „od społeczeństwa „etycznego" poprzez „rewolucyjne" społeczeństwo obywatelskie do jego postaci „funkcjonalnej", czyli silnej i zinstytucjonalizowanej „Solidarności"[294]. Jego zdaniem wyjaśnieniem sytuacji, jaka sformułowana została w ostatnich dniach sierpnia 1980 roku, była idea społeczeństwa obywatelskiego i obywatelskości, która stała się głównym czynnikiem motywującym ludzi do działania. Idea ta dotyczyła odbudowania w Polsce obywatelskiego układu społecznego i stanowiła centralny punkt, wokół którego organizowali się Polacy. Zdaniem Krzemińskiego była ona zarówno ideałem oraz najogólniejszym celem pożądanego działania społecznego[295]. Z kolei zdaniem Słodkowskiej społeczeństwo obywatelskie lat 80. XX wieku należy zdefiniować jako „prodemokratyczne społeczeństwo obywatelskie" będące niejako typem rewolucyjnym oraz nośnikiem wartości demokratycznych[296].

Powstanie ruchów opozycyjnych wobec władzy komunistycznej przyczyniło się do stworzenia wśród polskiego społeczeństwa wspólnoty obywatelskiej, zjednoczonej w ramach prodemokratycznego ruchu „Solidarność"[297]. Miało to miejsce za sprawą szeregu wspólnych aktywności jakie wykonywali Polacy, narażając się na represje ze strony aparatu państwa. Wśród nich należy wymienić: wspólne uczestniczenie w demonstracjach, kolportaż ulotek oraz książek poza oficjalnym obiegiem, czy wreszcie wspólne słuchanie Radia Wolna Europa i Radia Luksemburg, będących jednymi z niewielu kanałów informacyjnych niepodlegających ingerencji władz komunistycznych. To wszystko wpłynęło na powstanie wśród ludzi więzi i wspólnej tożsamości, kształtując jednocześnie ich doświadczenia oraz tradycje w zakresie działań obywatelskich[298].

Po 1989 roku rozpoczął się nowy etap w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce[299]. Zdaniem Wnuk–Lipińskiego „upadek systemu komunistycznego otworzył

[294] *Ibidem*, s. 116.
[295] I. Krzemiński, *Religia i „Solidarność"*, „Aneks" 1987, nr 48, za I. Słodkowska, *op. cit.*, s. 117.
[296] I. Słodkowska, *op. cit.*, s. 298.
[297] A. Łoś–Tomiak, *op. cit.*, s. 145.
[298] Zob. M. Bielska, Społeczeństwo obywatelskie – na przykładzie działań NSZZ „Solidarność" w Uniwersytecie Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie w latach 1980–1989, „Studia Politologica" 2011, nr 6, ss. 170–180.
[299] G. Ekiert, J. Kubik, M. Wenzel, *Civil Society and Three Dimensions of Inequality in Post-1989 Poland*, „Comparative Politics" 2017, vol. 49, no. 3, special issue: *Civil Society and Democracy in an Era of Inequality* (April 2017), s. 334.

przestrzeń dla budowy społeczeństwa obywatelskiego"[300]. Kluczową rolę odgrywają tu organizacje pozarządowe. Według danych z 2018 roku liczba zarejestrowanych tego rodzaju podmiotów w Polsce wyniosła 117 tys. stowarzyszeń i 26 tys. fundacji[301]. Jedną z dziedzin ich działalności jest aktywizacja lokalnych społeczności na wsi. Wskazuje się na rozmaite oddolne inicjatywy obywatelskie, których celem jest np.: wspólne sprzątanie dróg, chodników, skwerów, czy kapliczek; samopomoc sąsiedzka w zakresie wzajemnego pożyczania sobie maszyn rolniczych; organizowanie świetlic środowiskowych, czy różnego rodzaju festynów i imprez okolicznościowych np. Święto Truskawki w gminie Buczek, Święto Ziemniaka w gminie Czarnożyły, czy Dni Miodu w gminie Barcin[302]. Przykładem tego rodzaju aktywności jest podkarpacka miejscowość Handzlówka. Działa tu *Zagroda Handzlowianka*: Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. Jest to przedsiębiorstwo społeczne założone przez organizację pozarządową, której członkami są mieszkańcy wsi. Jej celem jest wypracowanie zysku z przeznaczeniem na realizacje wspólnych celów rozwijających lokalną społeczność[303]. Z kolei Stowarzyszenie Rozwoju i Promocji Wsi Łykoszyn zajmuje się prowadzeniem szkoły. W ramach różnych projektów organizacja ta dotychczas była beneficjentem m.in. mikrodotacji z Ministerstwa Edukacji Narodowej i z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa[304]. Warto również wspomnieć o współpracy między instytucjami samorządowymi. Przykładem tego jest „Dolina Strugu". Powołana do życia w 1991 roku przy współpracy czterech gmin: Błażowej, Chmielnika, Hyżnego i Tyczyna. Pierwszą ich inicjatywą było stworzenie nowoczesnej Okręgowej Spółdzielni Telefonicznej[305]. Kolejnymi, stworzenie Towarzystwa Rolno – Przemysłowego „Dolina Strugu" oraz przedsiębiorstwa społecznego zajmującego się produkcją i dystrybucją wody Chmielnik-Zdrój SA. Działania te autorzy określają jako wspólnotową kooperację samopomocową przy wykorzystaniu instrumentów

[300] E. Wnuk–Lipiński, *Demokracja rekonstrukcyjna. Z socjologii radykalne zmiany społecznej*, Warszawa 1996, s. 94, za A. Łoś–Tomiak, *op. cit.*, s. 145.
[301] *Kondycja organizacji pozarządowych*. Raport z badania, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2018. https://api.ngo.pl/media/get/108904 (1.05.2019).
[302] *Ibidem*, s. 28.
[303] A. Włodarczyk, *Handzlowka – tam, gdzie przedsiębiorczość ma lokalny smak*, [w:] *Społeczność lokalna w działaniu. Kapitał społeczny. Potencjał społeczny. Lokalne governance*, (red.) K. Hernik, T. Kaźmierczak, Warszawa 2008, s. 85.
[304] *Ibidem*, s. 91.
[305] A. Dobrowolska, J. Leszczyńska, *„Dolina Strugu" – w laboratorium współpracy partnerskiej*, [w:] *Społeczność lokalna…*, s. 113. Zob. Strona internetowa Spółdzielni Telekomunikacyjnej OST http://ostnet.pl/ (05.01.2015).

politycznych[306]. Wynika z tego, że ich efektem jest wytworzenie się wspólnot obywatelskich.

W polskich miastach również organizacje pozarządowe stały się wiodącymi podmiotami wpływającymi na rozwoju lokalnych wspólnot obywatelskich. Niekiedy określa się je jako ruchy miejskie. Mobilizują one ludzi do działania w ramach tematów związanych z realizacją przez instytucje samorządu lokalnego zadań własnych. Są to m.in. pomoc społeczna, zagospodarowanie przestrzenne, transport i komunikacja oraz kultura i sztuka[307]. W 2011 roku miał miejsce pierwszy w Polsce Kongres Ruchów Miejskich. Jego efektem było stworzenie tzw. „tez miejskich", które stanowią wyznacznik działalności całego ruchu oraz wskazują pożądany przez jego członków kierunek rozwoju miast w Polsce. Wśród nich znalazły się następujące stwierdzenia: *mieszkańcy mają niezbywalne prawo do miasta* (współdziałanie władz samorządowych z mieszkańcami); *budżet partycypacyjny to tworzenie przez mieszkańców całego budżetu miasta*; *rewitalizacja historycznych obszarów podtrzymuje tożsamość miast i jest warunkiem ich rozwoju*; *demokracja to nie tylko wybory* (mieszkańcy mają prawo do realnego, opartego na wzajemnym szacunku, udziału w podejmowaniu decyzji o mieście); *miasta i obszary metropolitalne powinny być zarządzane zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju*[308]. Przykładami organizacji działających w ramach tego ruchu są: Stowarzyszenie Koalicja TAK (Łódź), Stowarzyszenie Lepszy Gdańsk, Stowarzyszenie Mieszkańcy dla Sopotu, Stowarzyszenia Świdnickie Forum Rozwoju, Stowarzyszenie Ulepsz Poznań, Stowarzyszenie Towarzystwo Upiększania Miasta Wrocławia, Stowarzyszenie Warszawski Alarm Smogowy[309]. Jednym z instrumentów, jaki wykorzystują te organizacje do w swojej działalności są konsultacje społeczne. Należy jednak stwierdzić, że ich działania stanowią interesujący przejaw tworzenia się wspólnot obywatelskich wśród osób aktywnych i zaangażowanych w proces zarządzania swoim miastem.

W kontekście rozwoju wspólnot obywatelskich warto wskazać również na dwie ważne dla Polaków organizacje. Są nimi: Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP)

[306] *Ibidem*, s. 117.
[307] Zob. J. Sanetra–Szeliga, *Kultura jako element ekonomii społecznej*, „Ekonomia Społeczna" 2018, nr 2, s. 54.
[308] Zob. Tezy Miejskie, Kongres Ruchów Miejskich, https://kongresruchowmiejskich.pl/tezy-miejskie/ (3.05.2019).
[309] Członkowie Kongresu Ruchów Miejskich, https://kongresruchowmiejskich.pl/o-nas/czlonkowie-krm/ (3.05.2019).

oraz Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy (WOŚP)[310]. Ich działalność ma charakter społeczny a osoby zaangażowane w nie reprezentują różne pokolenia Polaków. Zgodnie z informacjami zamieszczonymi na oficjalnej stronie internetowej ZHP w 2018 roku liczyło ono ponad 100 000 członków[311]. Jej początek datuje się na 1918 roku, kiedy to organizacja została założona pod nazwą Naczelna Komenda Skautowa w Warszawie[312]. Warto podkreślić, że ma ona na kartach swojej historii działalność na rzecz kraju w czasie II Wojny Światowej. Obecnie jej członkowie angażują się w rozmaite wydarzenia i święta państwowe. Najbardziej jest ona jednak znana z organizacji obozów i różnego rodzaju wyjazdów wakacyjnych dla dzieci i młodzieży w całej Polsce a także z mobilizacji do pomocy mieszkańcom kraju w sytuacjach takiej potrzeby.

Z kolei WOŚP znany jest z corocznych zbiórek pieniędzy na sprzęt medyczny. Każdej zimy bierze w nich udział ok. 120 tys. wolontariuszy, czyli osób zgłaszających się do różnych sztabów zorganizowanych w Polsce oraz w innych krajach na świecie[313]. Dodatkowo fundacja prowadzi szereg programów edukacyjnych i pomocowych np.: Wczesnej Diagnostyki Onkologicznej Dzieci; Powszechnych Przesiewowych Badań Słuchu u Noworodków, Program Nieinwazyjnego Wspomagania Oddechu u Noworodków, Leczenia Osobistymi Pompami Insulinowymi Kobiet Ciężarnych z Cukrzycą, Program Edukacyjny "Ratujemy i Uczymy Ratować"[314]. Posiada ona również grono własnych wolontariuszy, którzy biorą udział w styczniowych zbiórkach i noszą nazwę „Pokojowy Patrol”[315]. W efekcie możemy mówić o wytworzeniu się trzech wspólnot. Pierwszą jest grupa członków „Pokojowego Patrolu”, drugą osoby zbierające pieniądze do puszek a trzecią są ludzie wspierający akcję finansowo i utożsamiający się z całym przedsięwzięciem. O ile należy uznać, że działalność WOŚP ma charakter społeczny, to w przypadku zbiórek na sprzęt medyczny, który to później kierowany jest do placówek publicznych, ilość środków oraz popularność tej organizacji

[310] Zob. A. Basińska, P. Matczak, *Wolontariat jako narzędzie budowy kapitału społecznego w świetle badań nad wolontariatem akcyjnym w trzech polskich miasta*, „Przegląd Socjologiczny” 2010, vol. 59, ss. 83–102. Aktywność społeczna harcerzy, Harcerski Instytut Badawczy, Komunikat z badań nr 1/2019.

[311] ZHP w liczbach, oficjalna strona Harcerskiego Instytutu Badawczego, http://hib.zhp.pl/zhp-w-liczbach/ (3.05.2019).

[312] Historia ZHP, https://zhp.pl/ozhp/historia-harcerstwa/ (3.05.2019).

[313] Historia 25. Finałów WOŚP, oficjalna strona Fundacji Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy, https://www.wosp.org.pl/final/historia-finalow (3.05.2019).

[314] Programy prowadzone obecnie przez WOŚP, https://www.wosp.org.pl/medycyna/programy (3.05.2019).

[315] Pokojowy Patrol, https://www.wosp.org.pl/pokojowy-patrol, (3.05.2019).

oraz jej prezesa Jerzego Owsiaka spowodowały, że całe przedsięwzięcie nabrało wymiaru politycznego, czego dowodem była decyzja Telewizji Publicznej o nietransmitowaniu przebiegu zbiórki w 2017 roku[316].

Podsumowując, w historii Polski znaleźć można liczne przykłady kooperacji między Polakami, której efektem stało się wytworzenie wspólnej tożsamości oraz więzi w ramach wspólnot obywatelskich. Ich aktywność przybierała lub przybiera charakter społeczny, polityczny lub społeczno-polityczny. Każda z nich, poprzez zbiorowy charakter działań wpływa na postawy i zachowania swoich członków, kształtując ich doświadczenia, wpływając na wielkość ich kapitału społecznego oraz tworząc sferę społeczeństwa obywatelskiego.

3.2 Prawne uwarunkowania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego

Kwestią poruszaną w niniejszym podrozdziale jest wymiar prawno-instytucjonalny, określający sposób funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Jest on ważny z dwóch powodów. Po pierwsze, określa z jakich instrumentów mogą korzystać obywatele, aby wziąć udział w politycznym procesie decyzyjnym na poziomie lokalnym oraz państwowym. Po drugie, wskazuje na uprawnienia obywateli a mianowicie, czy mają oni głos doradczy, czy może ich zdanie ma decydujące znaczenie dla efektów całego procesu.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na uregulowania międzynarodowe, które Polska zobowiązała się przestrzegać ratyfikując w 1993 roku Europejską Kartę Samorządu Lokalnego (EKSL)[317]. Zgodnie z jej zapisami konsultacje społeczne są procedurą wymaganą przy każdej zmianie admiracyjnych granic wspólnoty samorządowej (art. 5)[318]. Następnie należy wskazać na zapis w art. 4 ust. 6, który mówi o tym, że konsultacje powinny obejmować społeczności lokalne we właściwym czasie i trybie, w ramach opracowywania planów oraz podejmowania decyzji, w sprawach bezpośrednio ich dotyczących[319]. W dalszej kolejności w EKSL widnieje zapis mówiący o tym, iż społeczności lokalne powinny być konsultowane w odpowiednim trybie,

[316] Ostatecznie transmisję przeprowadziła stacja TVN a WOŚP zebrał rekordową ilość środków w kwocie ok. 105 mln zł co oznaczało, że wynik ten jest lepszy od poprzedniego o rekordową kwotę 28 mln zł, https://www.wosp.org.pl/final/historia-finalow#sectionHead135 (3.05.2019).
[317] W Polsce niniejszy dokument nosi nazwę Europejska Karta Samorządu Terytorialnego.
[318] *Europejska Karta Samorządu Terytorialnego* (Dz.U. 1994 nr 124 poz. 607).
[319] *Ibidem*.

w zakresie form przyznania im zasobów pochodzących z redystrybucji dochodów (art.9, ust.6)[320].

Kolejnym dokumentem, w którym odnajdziemy zapisy dotyczące partycypacji politycznej jest ustawa zasadnicza z 2 kwietnia 1997 roku. W preambule czytamy, że ustanawianie prawa w państwie powinno odbywać się w ramach współdziałania władz ze społeczeństwem, poprzez prowadzenie dialogu społecznego oraz na zasadzie pomocniczości, umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot[321]. Następnie warto wskazać, iż w artykule 1 Konstytucji RP zapisano, że Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli. W dalszej kolejności zapisy artykułu 2 dowodzą, iż jest ona demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej, co determinuje udział obywateli, poprzez rozwiązania instytucjonalne i proceduralne, w procesie podejmowania decyzji na poziomie władz publicznych[322]. Wskazuje on na artykuł 12 Konstytucji RP stwierdzając, że „Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych zrzeszeń oraz fundacji". W dalszej kolejności, zapisem mówiącym również o procesie współdziałania jest artykuł 20, który głosi, że zasada społecznej gospodarki rynkowej stanowi podstawę systemu ekonomicznego Rzeczpospolitej Polskiej. Tym samym ochronie prawnej podlega wolność działalności gospodarczej oraz własność prywatna. Mówiąc inaczej, podstawą systemu gospodarczego państwa ma być, w myśl tego artykułu, solidarność, dialog i współpraca partnerów społecznych[323].

Z przedstawionych refleksji wynika, że cały proces funkcjonowania państwa powinien opierać się na współpracy władz publicznych z obywatelami. Innym ważnym zapisem potwierdzającym ową tezę jest ten, widniejący w rozdziale VII Konstytucji RP, który głosi, że członkowie wspólnoty samorządowej mogą decydować, w drodze referendum, o sprawach dotyczących tej wspólnoty, w tym o odwołaniu pochodzącego z wyborów bezpośrednich organu samorządu terytorialnego. Zasady i tryb przeprowadzania referendum lokalnego określa ustawa

[320] *Ibidem*.
[321] *Ibidem*.
[322] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483).
[323] *Ibidem*.

(art. 170)[324]. Zapis ten wskazuje na kilka istotnych elementów. Pierwszym z nich jest to, że jednostki samorządu terytorialnego to wspólnoty samorządowe zamieszkujących je obywateli. Drugim z nich jest fakt, że mają oni prawo podejmować decyzje w drodze referendum na temat ważnych spraw dotyczących ich miejsca zamieszkania, na czele z odwołaniem uprzednio wybranych przez siebie władz.

Zapisy precyzujące zasady widniejące w Konstytucji RP znajdują się w zestawie aktów prawnych nazywanych potocznie „ustawami samorządowymi". Pierwsza z nich, ustawa o samorządzie gminnym z 8 marca 1990 roku głosi, że na terenie gminy mogą zostać przeprowadzone konsultacje z mieszkańcami w sprawach ważnych lub takich, które precyzyjniej określają poszczególne ustawy (art. 5a)[325]. Podobny zapis widnieje w ustawie o samorządzie powiatowym i ustawie o samorządzie województwa z 5 czerwca 1998 roku[326]. Należy jednak podkreślić aspekt proceduralny niniejszego procesu komunikacji, gdyż w każdej z trzech ustaw widnieje zapis wskazujący, że zasady i tryb przeprowadzania konsultacji z mieszkańcami określa uchwała władz prawodawczych (rada gminy/powiatu lub sejmik wojewódzki)[327].

Instytucja konsultacji społecznych w polskim prawodawstwie przybiera dwojaką formułę. Jest ona realizowana w ramach procedury obligatoryjnej dla władz, czyli takiej, która wymusza na administracji publicznej ich przeprowadzenie jako warunek konieczny dalszego procedowania sprawy. Może się ona także odbywać w ramach procedury fakultatywnej, czyli takiej, która nie nakłada na władze obowiązku ich przeprowadzenia, jeśli ta nie widzi potrzeby konsultowania danej kwestii z obywatelami. Dla przykładu, ustawa o samorządzie gminnym przewiduje następujące sytuacje, w których konsultacje są obowiązkowe:

- tworzenia, łączenia, dzielenia i znoszenia gmin oraz ustalania ich granic,
- nadawania gminie lub miejscowości statusu miasta i ustalania jego granic,
- ustalania i zmiany nazwy gmin oraz siedziby ich władz,
- tworzenia jednostki pomocniczej.

[324] *Ibidem*.
[325] *Ustawa o samorządzie terytorialnym (Dz.U.2016.446)*.
[326] *Ustawa o samorządzie powiatowym (Dz.U.2015.1445)* oraz *Ustawa o samorządzie województwa (Dz.U.2016.486).*
[327] Zob. S. Pawłowski, *Konsultacje obligatoryjne i fakultatywne w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym a zakres uspołecznienia procesów planowania przestrzennego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2015, zeszyt 1.

W przypadku ustawy o samorządzie powiatowym są to następujące okoliczności:

- tworzenia, łączenia, podziału i znoszenia powiatów oraz ustalania ich granic,
- ustalania i zmieniania nazwy powiatów oraz siedzib ich władz.

Szczególną formą konsultacji jest budżet obywatelski[328].W związku z nowelizacją ustawy o samorządzie gminnym, zgodnie z art. 4 „w ramach budżetu obywatelskiego mieszkańcy w bezpośrednim głosowaniu decydują corocznie o części wydatków budżetu gminy. Zadania wybrane w ramach budżetu obywatelskiego zostają uwzględnione w uchwale budżetowej gminy[329]. Rada gminy w toku prac nad projektem uchwały budżetowej nie może usuwać lub zmieniać w stopniu istotnym zadań wybranych w ramach budżetu obywatelskiego"[330]. Z kolei w art. 5 określono zasady, na jakich budżet obywatelski musi być procedowany. Ustawa w tym zakresie głosi, że: „w gminach będących miastami na prawach powiatu utworzenie budżetu obywatelskiego jest obowiązkowe z tym, że wysokość budżetu obywatelskiego wynosi, co najmniej 0,5% wydatków gminy zawartych w ostatnim przedłożonym sprawozdaniu z wykonania budżetu"[331].

W polskim dorobku prawnym istnieje szereg ustaw określających udział obywateli w procesie decyzyjnym w obszarze np.: ochrony środowiska, zdrowia społecznego, gospodarki. Brak jednak spójnego aktu prawnego, w którym można odczytać zestaw regulacji odnoszących się do organizowania np. konsultacji społecznych. Do kwestii partycypacji politycznej obywateli odnoszą się następujące ustawy mające:

- *Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* – konsultacje projektów aktów prawa miejscowego, rady działalności pożytku publicznego[332];
- *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*[333];
- *Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko w zakresie obowiązku organów administracji publicznej konsultowania ze społeczeństwem dokumentów planistycznych oraz decyzji*

[328] Tak głosi zapis znajdujący się w art. 5. ust. 3 ustawy o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2018 r. poz. 994, 1000, 1349).
[329] A. Rzeńca, A. Sobol, *Budżet obywatelski jako instrument kształtowania przestrzeni Miasta – przykład Łodzi i Katowic*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, zeszyt 272, s. 209.
[330] *Ibidem.*
[331] *Ibidem*.
[332] *Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U.2016.239).*
[333] *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U.2016.778).*

o uwarunkowaniach środowiskowych zgody na realizację przedsięwzięcia – np. konsultacje w zakresie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy)[334];

- *Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych* – rady ds. osób niepełnosprawnych[335];
- *Ustawa o sporcie* – rady sportu[336];
- *Ustawa o pomocy społecznej* – w zakresie obowiązku opracowywania i realizacji powiatowych i wojewódzkich strategii rozwiązywania problemów społecznych w oparciu o wyniki konsultacji przeprowadzonych odpowiednio z gminami z obszaru danego powiatu oraz powiatami z obszaru danego województwa (art. 19 pkt 1 i art. 21 pkt 1)[337];
- *Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* – w zakresie obowiązku prowadzenia przez władze publiczne polityki rynku pracy we współpracy i na podstawie dialogu z partnerami społecznymi (art. 21)[338];
- *Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju* – w zakresie obowiązku konsultowania przez organy administracji rządowej z jednostkami samorządu terytorialnego, partnerami społecznymi i gospodarczymi projekty programów rozwoju (art. 19a)[339].

Przedstawione regulacje prawne w bardzo szczegółowy sposób określają funkcjonowanie administracji lokalnej, odnosząc się do poszczególnych jej aspektów. Oprócz nich do grona obszarów wymagających przeprowadzania konsultacji społecznych, należy zaliczyć: procedurę powstawania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz konsultowanie projektów aktów prawa miejscowego z organizacjami pozarządowymi. Oprócz tego w ramach samorządu terytorialnego mogą funkcjonować różnego rodzaju organy opiniodawczo – doradcze,

[334] *Ustawa o zmianie ustawy o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko oraz ustawy o szczególnych zasadach przygotowania i realizacji inwestycji w zakresie dróg publicznych (Dz.U.15.1211).*
[335] *Ustawa o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U.15.1886).*
[336] *Ustawa o zmianie ustawy o sporcie (Dz.U.16.1171).*
[337] *Ustawa o pomocy społecznej (Dz.U.2016.930).*
[338] *Ustawa o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, ustawy o Państwowej Inspekcji Pracy* oraz *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (Dz.U.16.691).*
[339] *Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz.U.17.1376).*

które również wpisują się w mechanizm prowadzenia partycypacji społecznej. Przykładami tego są Rady Seniorów oraz Rady Młodzieżowe[340].

Specjaliści zajmujących się problematyką partycypacji politycznej wskazują na następujące powody znikomego udziału obywateli w politycznym procesie decyzyjnym. Pierwszym z nich jest traktowanie konsultacji społecznych „czysto formalnie" jako obowiązek prawny a nie sposób na prowadzenie dialogu z obywatelami. Następnie podmioty uczestniczące w nich (obywatele, organizacje pozarządowe, przedsiębiorstwa) mają zbyt małą wiedzę, aby efektywnie móc się wypowiedzieć lub nie mają wystarczająco czasu na wyrażenie swoich opinii[341]. Oprócz tego w ramach prowadzonego dialogu, wielokrotnie krąg podmiotów biorących w nim udział jest niewielki, a wręcz ekskluzywny. Spowodowane jest to tym, że administracja publiczna, w celu dotarcia do mieszkańców, czerpie informacje z wcześniej pozyskanych źródeł na temat zainteresowanych grup społecznych, bez analizy stanu społeczeństwa. O zdanie pytane są te same podmioty, nawet jeśli nie są odpowiednią reprezentacją obywateli i na tej podstawie formułowane jest zdanie strony społecznej. Poza tym, zauważalny jest wysoki poziom niechęci do alternatywnych punktów widzenia i poszukiwania konsensualnego rozwiązania sporu. W administracji publicznej panuje przekonanie, że kontakt z obywatelami jedynie utrudnia proces decyzyjny, a niżeli usprawnia całą procedurę[342].

Postulat podniesienia jakości partycypacji społecznej znalazł również swój wyraz w postaci przyjętego przez Radę Ministrów dokumentu pod tytułem *Zasady dialogu społecznego: dokument programowy rządu przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 22 października 2002 r.*[343]. Określone w nim zostały reguły współdziałania z partnerami społecznym w wymiarze wewnętrznych zasad obowiązujących urzędników. Na uwagę zasługuje również zawarte w tym dokumencie wyjaśnienie czym jest dialog społeczny. Zgodnie z nim należy go rozumieć w ramach trzech wymiarów[344]:

---

[340] *Ustawa o zmianie ustawy o samorządzie gminnym (Dz.U.2013.1318), Ustawa o samorządzie gminnym (Dz.U. 2016 poz. 446)*.
[341] D. Długosz, J. Wygnański, *Obywatele współdecydują, Przewodnik po partycypacji społecznej*, Warszawa 2005, s. 10.
[342] *Ibidem*, s. 10.
[343] Zasady dialogu społecznego: dokument programowy rządu przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 22 października 2002 r., Rada Ministrów, Warszawa 2002.
[344] *Ibidem*, s. 2.

- Dialog w obszarze zbiorowych stosunków pracy i polityki społeczno-gospodarczej (tradycyjny dialog społeczny z udziałem związków zawodowych i organizacji pracodawców oraz władz publicznych);
- Dialog obywatelski (dotyczy głównie organizacji obywatelskich: stowarzyszeń i fundacji działających na rzecz istotnych interesów społecznych oraz interesu publicznego);
- Dialog z udziałem przedstawicieli samorządów (dotyczy reprezentacji wspólnot terytorialnych, zawodowych i gospodarczych i ich kompetencji w zakresie wykonywania zadań publicznych).

Odwołując się bezpośrednio do celów partycypacji społecznej, zawartych w dokumencie programowym Rady Ministrów należy wskazać, że podkreśla on znaczenie uspołecznienia mechanizmów podejmowania decyzji oraz równego traktowania partnerów publicznych. Wskazuje on również, że zadaniem władz jest przeciwdziałanie eliminacji społecznych interesów oraz zapobieganie wykluczeniu różnych grup społecznych z debaty publicznej[345]. W dalszej części wskazuje on na fakt, że owe współdziałanie władz publicznych i obywateli powinno przebiegać w oparciu o proces edukacji społeczeństwa, której celem ma być zachęcenie obywateli do brania odpowiedzialności za wzajemnie uzgadniane programy i podejmowane działania.

W ramach analizy problematyki udziału obywateli w politycznym procesie decyzyjnym należy wskazać również na istniejące organy, które w swej istocie mają spełniać postulat dobrej współpracy między społeczeństwem a administracją publiczną. Są nimi:

- Trójstronna komisja ds. społeczno-gospodarczych, którą w 2015 roku zastąpiła Rada Dialogu Społecznego: składa się ona z przedstawicieli pracowników, pracodawców oraz strony rządowej. Jej zadaniem jest opiniowanie projektów ustaw, wyrażanie opinii i zajmowanie stanowiska w sprawach bieżących oraz inicjowanie zmian w ramach regulacji prawnych[346].
- Wojewódzkie Rady Dialogu Społecznego składające się z marszałka województwa, przedstawicieli reprezentatywnych organizacji związkowych, przedstawicieli reprezentatywnych organizacji pracodawców oraz wojewody.

[345] Zasady dialogu społecznego: dokument programowy, *op. cit.*, s. 6.
[346] *Ustawa o Radzie Dialogu Społecznego i innych instytucjach dialogu społecznego (Dz.U. 2015 poz. 1240*).

Do ich kompetencji należy m.in. opiniowanie projektów strategii rozwoju województwa; rozpatrywanie spraw społecznych lub gospodarczych powodujących konflikty między pracodawcami a pracownikami; rozpatrywanie spraw o zasięgu wojewódzkim, które zostały przekazane przez Radę Dialogu Społecznego[347].

Z kolei podmiotami mogącymi uczestniczyć w praca powyższych organów są[348]:

- Związki zawodowe – kwestie związane z prawem pracy, zasadami bezpieczeństwa
  i higieny pracy, a także ustalaniem polityki społeczno-gospodarczej, w tym w zakresie wynagrodzeń i świadczeń socjalnych, w szczególności w ramach Trójstronnej Komisji ds. Społeczno-Gospodarczych i poprzez ustawowo określony tryb konsultacji społecznych;
- Organizacje pracodawców – podobnie jak związki zawodowe współuczestniczą w ustalaniu polityki społeczno-gospodarczej;
- Społeczno-zawodowe organizacje rolników, a także samorząd gospodarczy współpracują z administracją publiczną na rzecz tworzenia warunków rozwoju gospodarczego,
- Samorząd terytorialny realizujący zadania z zakresu programów publicznych;
- Korporacje zawodowe wykonują istotną część zadań publicznych w ramach m.in. działań na rzecz bezpieczeństwa i porządku publicznego, obrotu prawnego, zdrowia publicznego itp.;
- Organizacje pozarządowe;
- Przedstawiciele środowisk zawodowych i twórczych kształtujący rozwój społeczny, naukowy i kulturalny kraju.

Podsumowując, przedstawione regulacje prawne stanowią matrycę, na podstawie, której odbywa się w Polsce udział obywateli w politycznym procesie decyzyjnym.

[347] Powołane na podstawie ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. o Radzie Dialogu Społecznego. Zob. http://www.dialog.gov.pl/dialog-krajowy/wojewodzkie-rady-dialogu-spolecznego/ (1.05.2019).

[348] Zob. D. Długosz, J. Wygnański, *Obywatele współdecydują, Przewodnik po partycypacji społecznej*, Warszawa 2005, s. 34; Zasady dialogu społecznego: dokument programowy rządu przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 22 października 2002 r., Rada Ministrów, Warszawa 2002, ss. 3–4; G. Makowski, *Przegląd prawno-instytucjonalnych ram konsultacji społecznych na poziomie samorządu terytorialnego*, [w:] *Cele, granice, metody i koszty lokalnych konsultacji* społecznych, Forum Debaty Publicznej, Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012, ss. 36–62.

Z przedstawionej analizy płynie wniosek, że nie gwarantują one, iż udział społeczeństwa w tego rodzaju przedsięwzięciach spowoduje, że ich zdanie zostanie wysłuchane i uwzględnione w ostatecznej decyzji przez instytucje administracji publicznej. Dodatkowo w polskim prawie brak zapisów najwyższej rangi regulujących sposób przeprowadzania konsultacji społecznych poza tzw. Komisją Trójstronną. Aktywność obywatelska w tym wymiarze jawi się bardzo ogólnikowo a głos obywateli w debacie publicznej opiera się jedynie na zasadach udzielania informacji oraz pozyskiwania opinii ze strony przedstawicieli społeczeństwa[349]. Z tego powodu jest on z góry skazany na marginalizację w politycznym procesie decyzyjnym[350].

W ramach inicjowania działań obywatelskich, kluczową rolę odgrywa samorząd terytorialny. Jest on z jednej strony elementem administracji publicznej a z drugiej emanacją woli politycznej lokalnej społeczności. Jest on tym bardziej szczególnym miejscem, iż to właśnie tutaj obywatele, często po raz pierwszy, mają do czynienia z procesem politycznym. To od tych lokalnych relacji zależeć może ich dalsza partycypacja w życiu publicznym oraz wola współpracy z innymi. Z powyższych powodów należy stwierdzić, że samorząd terytorialny stanowi obszar, w którym może zachodzić proces tworzenia się sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego i z tego powodu zostanie on poddany analizie w dalszej części pracy na przykładzie Łodzi.

3.3 Łódź jako przykład samorządnej wspólnoty obywatelskiej

Kwestią poruszaną w kolejnym podrozdziale jest przedstawienie Łodzi jako wspólnoty samorządowej, w ramach której funkcjonuję lokalne społeczeństwo obywatelskie. W tym kontekście ważne jest wskazanie na proces kształtowania się miasta oraz przemiany społeczne jakie miały w nim miejsce na przestrzeni XIX i XX wieku. W dalszej kolejności analizie zostanie poddana sfera społeczeństwa obywatelskiego w obszarze działalności administracji publicznej na poziomie samorządowym, stosowania w ramach niej rozmaitych instrumentów demokracji bezpośredniej oraz partycypacji w nich łodzian. Ma ona na celu uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy mieszkańcy Łodzi stanowią lokalną wspólnotę obywatelską. Zgodnie ze stworzoną w niniejszej pracy definicją oznacza ona zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich.

[349] *Ibidem*, s. 9.
[350] *Ibidem*, s. 27.

3.3.1 Historia Łodzi oraz tożsamość jej mieszkańców

Łódź posiada długą historię, sięgającą roku 1423, kiedy to król Władysław Jagiełło nadał jej prawa miejskie[351]. Jednakże dopiero XIX wiek przyniósł jej wyraźny rozwój. Sprowadzenie do niewielkiej miejscowości nad rzeką Łódką przedstawicieli przemysłu lekkiego pozwoliło na dynamiczny rozwój miasta. Było to związane ze stworzeniem okręgu przemysłowego w województwie kaliskim i mazowieckim Królestwa Polskiego, za sprawą Rajmunda Rembielińskiego, który jako prezes Komisji Województwa Mazowieckiego, na podstawie planu uprzemysłowienia województwa, utworzył osady sukiennicze, m.in. w Zgierzu, Łęczycy, Rawie i Skierniewicach oraz Łodzi, która wbrew oczekiwaniom pomysłodawców, stała się głównym ośrodkiem w regionie[352].

W XIX wieku nastąpił niespotykany wzrost liczby ludności Łodzi. Jeszcze w 1815 roku miasto liczyło 331 osób, 15 lat później było to już 4343 osób, a w 1872 roku liczba mieszkańców wynosiła 100 000. Punktem kulminacyjnym była jednak druga połowa XX wieku, kiedy to w 1988 roku Łódź zamieszkiwało aż 854 003 osób[353]. Obecnie jednak odnotowuje się ciągły spadek liczby ludności. Na podstawie danych z raportów Głównego Urzędu Statystycznego z 2018 roku, współczesna Łódź liczy 690 422 mieszkańców, co plasuje ją na trzecim miejscu w kraju zaraz za Krakowem (767 348 mieszkańców) i Warszawą (1 764 615 mieszkańców) oraz przed Wrocławiem (638 586 mieszkańców)[354].

Kolejnym ważnym dla istnienia miasta elementem był jego skład etniczny. Łódź, nie bez powodu uznawana była za miasto czterech kultur: polskiej, rosyjskiej, niemieckiej oraz żydowskiej. Na podstawie spisu powszechnego przeprowadzonego w 1897 roku na terenie całego Cesarstwa Rosyjskiego ustalono, że jej mieszkańcy to: w 46,6% Polacy (145,6 tys.), w 29,4% Żydzi (92,4 tys.), w 21,4% Niemcy (67,3 tys.),

---

[351] A. Sieroń, *Przyczyny rozwoju gospodarczego dziewiętnastowiecznej Łodzi – zapomniana rola wolności gospodarczej*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Historica" 2017, nr 98, ss. 71–84.

[352] K. P. Woźniak, *Doktryner Czy Pragmatyk? Rajmund Rembieliński jako Prezes Komisji Województwa Mazowieckiego (1816–1832)*, „Studia Podlaskie" 2015, t. XXIII, ss. 101–117.

[353] Zob. P. Szukalski, *Sytuacja demograficzna Łodzi*, Łódź 2012, http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/3445/Sytuacja%20demograficzna%20%C5%81odzi.pdf?sequence=1&isAllowed=y (21.03.2019).

[354] *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2018 roku*, publikacja w dniu 18.07.2018, Główny Urząd Statystyczny, https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2018-roku,7,15.html (1.05.2019).

w 2,4% Rosjanie, a także w 0,4% przedstawiciele innych narodowości (ok. 1,3 tys.). Dane ze spisu przeprowadzonego w 1921 roku, czyli kilka lat po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wykazały, że Polacy stanowili aż 61,9% mieszkańców Łodzi. Za nimi uplasowali się: Żydzi 30,7%, Niemcy 7% oraz Rosjanie 0,3%[355]. Niestety przez działania nazistów podczas II Wojny Światowej liczba mieszkańców miasta znacząco zmalała. Przyczyniły się do tego: masowa eksterminacja ludności żydowskiej, a także tuż po wojnie ucieczka mniejszości niemieckiej w obawie przed wkraczającą do Łodzi Armią Czerwoną oraz Polakami, którzy przeżyli czasy rządów okupanta[356]. Od tego momentu mniejszości narodowe zamieszkujące Łódź stanowią zaledwie 0,1% mieszkańców, a samo miasto pod względem etnicznym stało się niemal jednolite. Fakt ten oznaczał również znaczące wyludnienie miasta (z 692 tys. z 1939 do 496 tys. w 1945 roku) a co za tym idzie szeroki napływ ludności z pobliskich wsi i miasteczek, która stanowiła jedyną szansę dla Łodzi na odtworzenie lub rozwój przemysłu w mieście[357].

W ciągu kolejnych 20 lat ludność Łodzi zwiększyła się o ponad 200 tys. mieszkańców i w 1960 roku liczyła już ok. 720 tys. mieszkańców. Fakt ten wymusił na włodarzach miasta rozwój Łodzi pod względem urbanistycznym. Efektem tego był rozwój przestrzenny miasta, gdzie na nowych terenach ulokowano nowoczesne, jak na tamte czasy, bloki mieszkalne. Przykładem tego mogą: dzielnica Widzew, osiedle Retkinia, a także w późniejszym czasie osiedle Radogoszcz[358]. Dynamiczny rozwój miasta oraz fakt założenia w 1945 roku silnego ośrodka akademickiego w postaci m.in. Uniwersytetu Łódzkiego oraz Politechniki Łódzkiej spowodował, iż Łódź ponownie stała się kluczowym ośrodkiem przemysłu lekkiego oraz nauki w kraju. Niestety, przemiany gospodarcze początku lat 90., ujawniły niską jakość oraz wysokie koszty produkcji łódzkich fabryk, a w konsekwencji bankructwo i postawienie ich w stan upadłości. Brak środków na modernizację spowodował ostateczny upadek wielkiego przemysłu w Łodzi. Efektem tego był nagły wzrost liczby osób znajdujących się bez pracy. W 1993 roku poziom bezrobocia w Łodzi osiągnął

[355] A. Rzepkowski, *Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności Łodzi w Drugiej Rzeczpospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych" 2008, nr VIII, nr 1, ss. 89–90.
[356] J. Jakóbczyk–Gryszkiewicz, *Łódź u progu XXI wieku,* „Studia Miejskie" 2011, t. 4, s. 132.
[357] A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1950 r.*, „Dokumentacja Geograficzna" 1967, z. 3–4.
[358] Zob. M. Koter, *Geneza układu Łodzi przemysłowej,* „Prace Geograficzne" 1969, nr 79.

23%[359]. Z drugiej jednak strony coraz prężniej rozwijający się ośrodek akademicki, co roku dostarczał liczną grupę wykwalifikowanych osób, które w latach 90., upatrując możliwości zysku w dynamicznym rozwoju wolnego rynku, decydowały się na założenie własnej działalności gospodarczej. Dodatkowo wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku spowodowało napływ inwestorów zagranicznych oraz możliwość pozyskiwania funduszy na własny biznes[360].

Łódź jest przykładem miasta przechodzącego dynamiczny okres rozwoju na przełomie ostatnich dwóch stuleci. Historycy wskazują, że w tym czasie jego skład ludnościowy zmieniał się w znaczącym stopniu i to kilkukrotnie. Ponadto okres powojenny oraz wytyczony przez ówczesne władze kierunek rozwoju miasta (ośrodek przemysłu lekkiego), zdeterminował kolejny napływ ludności. W konsekwencji, dopiero pod koniec XX wieku można upatrywać stabilizacji, w zakresie liczby mieszkańców Łodzi, która obecnie, pomimo iż ulega stałej redukcji, ciągle liczy powyżej 600 tys. osób. Mieszkańcy Łodzi wielokrotnie w historii wykazywali się postawą przedsiębiorczą, pokonując wiele trudności zarówno społecznych, ekonomicznych, a także politycznych. Dowodem na to może być fakt, iż silny napływ ludności z ościennych miejscowości, mający swój początek po II Wojnie Światowej i sięgając drugiej połowy lat 80., za sprawą kryzysu gospodarczego okresu transformacji, nie przerodził się w masowy odpływ ludności z miasta[361]. Wynika z tego, że osoby decydujące się na przyjazd do Łodzi postanowiły osiąść w niej na stałe.

Ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój relacji między mieszkańcami miasta oraz poczucie ich tożsamości i więzi z Łodzią jest aktywność lokalnej społeczności w zakresie: organizacji pozarządowych oraz wspólnot mieszkaniowych. Dla tych pierwszych, kluczowym obszarem działalności jest kwestia polityki przestrzennej oraz podnoszenie funkcjonalności układu urbanistycznego miasta. Wskazuje się w tym zakresie również na takie kwestie jak: ochrona zabytków, rewitalizacja kamienic, współtworzenie polityk rozwoju przestrzennego miasta[362]. Innymi dziedzinami, w których są one aktywne jest: pomoc społeczna, sport i rekreacja,

[359] M. Zajdel, *Bezrobocie w Łodzi w okresie transformacji (wybrane aspekty),* „Studia Prawno-Ekonomiczne" 2009, t. LXXIX, s. 246.
[360] W. Cudny, *Model przemian miasta postsocjalistycznego – przykład Łodzi*, „Studia Miejskie" 2011, t. 4, s. 158.
[361] Zob. J. Jakóbczyk–Gryszkiewicz, *op. cit.,* s. 132
[362] P. Nowicki, *Wpływ organizacji pozarządowych i inicjatyw społecznych na kreowanie polityki przestrzennej Łodzi*, „Space-Society-Economy" 2017, no. 21, s. 104.

zieleń miejska, transport publiczny, działalność charytatywna[363]. Na swoje działania mogą one uzyskać wsparcie finansowe ze strony władz samorządowych. Przykładem tego jest organizowany od 2018 roku konkurs na dofinansowanie zadań publicznych skierowanych do mieszkańców Łodzi, realizowanych przez tego rodzaju podmioty[364]. Wśród organizacji pozarządowych funkcjonujących w Łodzi można wymienić te zrzeszone w ramach Łódzkiej Federacji Organizacji Pozarządowych[365]. Są nimi: Stowarzyszenie „Deska, Tricki Życie" (dziedzina: sport), Stowarzyszenie Kobiety.lodz.pl (prawa kobiet), Stowarzyszenie NUD-NO! (kultura), Fundacja Europejskie Centrum Ziemi (ekologia). Oprócz nich w mieście działają m.in.: OPUS – Centrum Promocji i Rozwoju Inicjatyw Obywatelskich, Fundacja Normalne Miasto "Fenomen", Spunk – Fundacja Nowoczesnej Edukacji, Fundacja Urban Forms, Fundacja Gajusz (hospicjum), Łódzkie Stowarzyszenie Inicjatyw Miejskich „Topografie".

W Łodzi działają również wspólnoty mieszkaniowe, które swoją aktywność koncentrują na kwestiach mieszkaniowych. Zazwyczaj funkcjonują one za pomocą profesjonalnych zarządów oraz walnego zgromadzenia udziałowców, na których mieszkańcy, posiadający własnościowe mieszkania, podejmują decyzje w zakresie najważniejszych aspektów funkcjonowania organizacji oraz przyjęcia sprawozdania i udzielenia absolutorium zarządowi za ubiegły rok[366]. Ich działalność w szczególności dotyczy kwestii remontów i modernizacji swoich obiektów oraz organizacji różnego rodzaju imprez okolicznościowych[367]. W Łodzi istnieje wiele tego rodzaju podmiotów, z których wymienić można m.in.: Spółdzielnia Mieszkaniowa (SM) Czerwony Rynek, Robotnicza SM Bawełna, SM Hetman, SM Retkinia – Północ, SM Retkinia Południe, SM Górna, SM Pojezierska w Łodzi, SM Radogoszcz – Zachód, SM Radogoszcz – Wschód, SM Polesie.

[363] Zgodnie z informacjami udzielanymi przez Urząd Miasta Łodzi w mieście funkcjonuje ponad 3000 organizacji pozarządowych, https://bip.uml.lodz.pl/miasto/organizacje-pozarzadowe/ (2.05.2019).
[364] W 2018 roku dofinansowane zostały 24 projekty na łączną sumę 218 tys. zł. W 2019 pula środków do przeznaczenia na ten cel, podobnie jak w roku poprzednim wyniesie 300 tys. zł, https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/ngo/fundusz-wkladow-wlasnych/ (2.05.2019).
[365] Łódzka Federacji Organizacji Pozarządowych, Członkowie, http://lfop.org.pl/o-nas/czlonkowie.html (2.05.2019).
[366] Zob. A. Bujwicka, *Typy wielkomiejskiego sąsiedztwa wyobrażone a praktykowane stosunki sąsiedzkie mieszkańców Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2011, nr 36, ss. 101–119.
[367] Zob. M. Szczepańska, *Wspólnota mieszkaniowa jako przedmiot zainteresowania socjologii*, „Przegląd Socjologiczny" 2014, 63 (LXIII), ss. 197–216.

Dodatkowo władze samorządowe starają się wpływać na lokalną społeczność poprzez różnego rodzaju działania lub ich wsparcie finansowe, które mają na celu zmobilizować ludzi do kooperacji oraz wzmocnić ich poczucie więzi z Łodzią. Przykładami tego są: Łódzkie Juwenalia, organizowane przez Urząd Miasta Łodzi od 2013 roku Łódzkie Senioralia, Uniwersytet Trzeciego Wieku (mający na celu aktywizację osób starszych), funkcjonowanie Młodzieżowej Rady Miejskiej w Łodzi, funkcjonowanie Łódzkiej Rady Działalności Pożytku Publicznego (współpraca administracji publicznej z organizacjami pozarządowymi)[368].

Warto w tym miejscu zadać pytanie o przywiązanie oraz poczucie tożsamości mieszkańców z Łodzią. Autoidentyfikacja oraz wyrażanie pewnego zadowolenia, czy wręcz dumy z życia w określonym miejscu, stanowi jeden z istotnych czynników rozwoju lokalnej wspólnoty obywatelskiej. Z badań, jakie przeprowadziła Agnieszka Michalska–Żyła wynika, że pomimo trudnej historii miasta oraz pojawienia się znaczącej liczby ludności napływowej w Łodzi, jej mieszkańcy identyfikują się z miastem. W badaniu przeprowadzonych na przełomie 2001 i 2002 roku, na pytanie „Jak często w rozmowach z nieznajomymi określasz siebie jako łodzianina?" aż 64,7% respondentów odpowiedziało zawsze[369]. Z kolei na pytani „W jakim stopniu jesteś zadowolony, że mieszkasz w Łodzi?", 57% osób wyraziło zadowolenie, a przeciwnego zdania było 11,9% ankietowanych. Warto również zaznaczyć, iż 30,9% respondentów uznało, że ani nie są zadowoleni, ani niezadowoleni z życia w tym mieście[370]. Przedstawione dane pokazują również, że mieszkańcy Łodzi na przełomie XX i XXI wieku wyrażali wyraźne przywiązanie do miejsca, w którym żyją. Ponadto wielu z nich nie planowało w danym okresie czasu opuścić jej z własnej woli (81,3%)[371]. Podobne badanie wśród Łodzian zostało przeprowadzone na przełomie 2010 i 2011 roku. Wzięli w nim udział studenci łódzkich uczelni. Analiza przeprowadzona przez Mariusza Sokołowicza i Ewę Boryczkę wskazała, iż młodzi ludzie mają raczej

[368] Juwenalia 2018 https://uml.lodz.pl/aktualnosci/artykul/juwenalia-2018-id20370/2018/5/16/ (2.05.2019); Łódzkie Senioralna https://uml.lodz.pl/seniorzy/projekty/lodzkie-senioralia/ (2.05.2019); Uniwersytet Trzeciego Wieku https://uml.lodz.pl/seniorzy/informator-60/uniwersytety-trzeciego-wieku/ (2.05.2019); Młodzieżowa Rada Miejska, https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/urzad-miasta-lodzi/prezydent-miasta/organy-doradcze-prezydenta/mlodziezowa-rada-miejska/ (2.05.2019); Łódzka Rada Działalności Pożytku Publicznego, https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/ngo/lodzka-rada-dzialalnosci-pozytku-publicznego/ (2.05.2019).

[369] A. Michalska–Żyła, *Więzi z Miastem – wymiary, typy i uwarunkowania. Na przykładzie Łodzi i Iwanowa,* „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2011, nr 36, s. 85.

[370] *Ibidem*, s. 86.

[371] *Ibidem*, s. 87.

dobre zdanie na temat miasta. Z ankiety przeprowadzonej w 2010 roku wynika, że 15,1% jej uczestników jest do niej bardzo przywiązanych, a ponad 54% z nich uważa, że „lubi Łódź", pomimo dostrzegania jej wad[372]. W dalszej kolejności należy wskazać, iż ponad 30% z nich uznała Łódź za „miasto rozwijające się – miasto przyszłości", a planuje w nim zostać lub osiąść (59%)[373]. W tym miejsce należy również przywołać dane zawarte w raporcie z badania pt. „Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta" stworzone w 2017 roku przez firmę Media-tor Badania Rynku, na zamówienie Urzędu Miasta Łodzi[374]. Wynika z niego, że 55% łodzian ma dobre lub bardzo dobre zdanie o swoim mieście. Jedynie 29% spośród ankietowanych wyraża wolę zamieszkania w innym mieście niż Łódź.

Na podstawie powyższych danych należy stwierdzić, że mieszkańcy Łodzi wykazują poczucie tożsamości z miastem. Dodatkowo analiza przemian historycznych mających miejsce w Łodzi pod koniec XX wieku pozwala stwierdzić, że z powodu kryzysu spowodowanego przemianami gospodarczych po 1989 roku, relacje między mieszkańcami zacieśniły się, czego efektem był wzrost aktywności ludzi na rynku pracy oraz zakładanie przez nich własnych działalności gospodarczych w kooperacji z innymi mieszkańcami miasta. Dodatkowo aktywność łodzian w zakresie organizacji pozarządowych oraz spółdzielni mieszkaniowych wskazuje, że mieszkańcy (na różny sposób) są zaangażowani w sprawy lokalnej społeczności.

3.3.2 Łódź jako przykład lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego

Na mocy ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku *o samorządzie powiatowym*, Łódź posiada status miasta na prawach powiatu. Wiąże się to z tym, iż spoczywa na niej obowiązek wykonywania zadań zarówno z poziomu gminy i powiatu, co determinuje jej specyficzny charakter, względem innych typów jednostek samorządu terytorialnego w Polsce. W ramach administracji samorządowej funkcjonującej w Łodzi, należy wskazać na Radę Miejską (obecnie w jej skład wchodzi 40 radnych) jako na organ

[372] M. Sokołowicz, E. Boryczka, *Tożsamość i wizerunek dużego miasta wobec międzynarodowej mobilności osób dobrze wykształconych. Przykład Łodzi w oczach studentów łódzkich uczelni*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej" 2011, nr 24, s. 5.
[373] *Ibidem*, s. 8.
[374] *Raport z badania – „Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta"*, lipiec 2017, https://uml.lodz.pl/files/public/Czas_Wolny/Jakosc_zycia_-_raport_2017.pdf (1.02.2019).

prawodawczy oraz Prezydenta Miasta, czyli władzę wykonawczą, który przy wsparciu administracyjnym Urzędu Miasta Łodzi oraz pozostałych jednostek organizacyjnych, prowadzi politykę miasta decydując o jego bieżącym funkcjonowaniu oraz dalszych kierunkach rozwoju. W strukturze administracyjnej Łodzi funkcjonują również rady osiedli, będące jednym z przejawów społeczeństwa obywatelskiego w mieście. Działają one na podstawie art. 5 pkt. 1 ustawy o samorządzie gminnym i w myśl jej zapisów, mają charakter pomocniczy wobec władz samorządowych. Podstawowymi organami tych instytucji są: przewodniczący oraz rada osiedla. Zadaniami stojącymi przed nimi są: wsparcie działań urzędu gminy, integracja lokalnej społeczności, samopomoc oraz promowanie aktywności obywatelskiej[375]. Działają one w ramach istniejących w mieście 36 osiedli, które to podlegają pod pięć dzielnic. Na Bałutach funkcjonuje 8 rad osiedli, na Górnej 8, na Polesiu 8, w Śródmieściu 2, a na Widzewie 10[376].

W sferze polityki lokalnej prowadzonych jest szereg konsultacji społecznych. Są one jednym ze sposobów udziału mieszkańców w politycznym procesie decyzyjnym. W ramach tej procedury cyklicznie prowadzone są konsultacje dotyczące projektu uchwały kształtującej budżet Miasta Łodzi[377]. Przykładami dokumentów, które zostały poddane debacie z udziałem mieszkańców były: *Strategia rozwoju sieci dróg rowerowych w Łodzi w latach 2015–2020+*; *Strategia rozwiązywania problemów społecznych w Mieście Łodzi na lata 2015–2020*; *Programu opieki nad zwierzętami bezdomnymi oraz zapobieganiu bezdomności zwierząt w Łodzi*[378]. W ciągu ostatni dwóch lat konsultacje społeczne dotyczące budżetu miasta zgromadziły: w 2017 roku 986 osób oraz wpłynęło 72 formularzy konsultacyjnych (konsultacje korespondencyjne), w 2018 roku 117 osób a nadesłano 94 formularze. Z kolei w zakresie konsultacji dotyczących Priorytetów do Budżetu Miasta Łodzi w 2018 roku udział w nich wzięło

[375] Zob. G. Piechota, *Jednostki pomocnicze w strukturach zarządzania polską gminą (analiza funkcjonowania jednostek pomocniczych w śląskich miastach na prawach powiatu),* „Samorząd Terytorialny" 2013, nr 3, s. 21–35); A. Ptak, *Kapitał społeczny sołtysów*, „Wieś i Rolnictwo" 2017, nr 2(175), ss. 29–48.

[375] D. Kraszewski, K. Mojkowski, *op. cit.*, s. 22.

[376] Zob. https://bip.uml.lodz.pl/samorzad/jednostki-pomocnicze-osiedla/ (1.05.2019).

[377] Szczegółowe informacje na temat prowadzonych w Łodzi konsultacji społecznych można znaleźć pod adresem:
https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/konsultacje-spoleczne/aktualne-konsultacje/ (25.04.2019).

[378] *Konsultacje społeczne*, Urząd Miasta Łodzi, zob. https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/konsultacje-spoleczne/ (25.04.2019).

47 osób oraz wpłynęło do urzędu 59 formularzy[379]. Wynika z tego, że konsultacje społecznie nie cieszą się dużą popularnością wśród mieszkańców.

Mapa 1 Podział na dzielnice i osiedla Miasta Łodzi

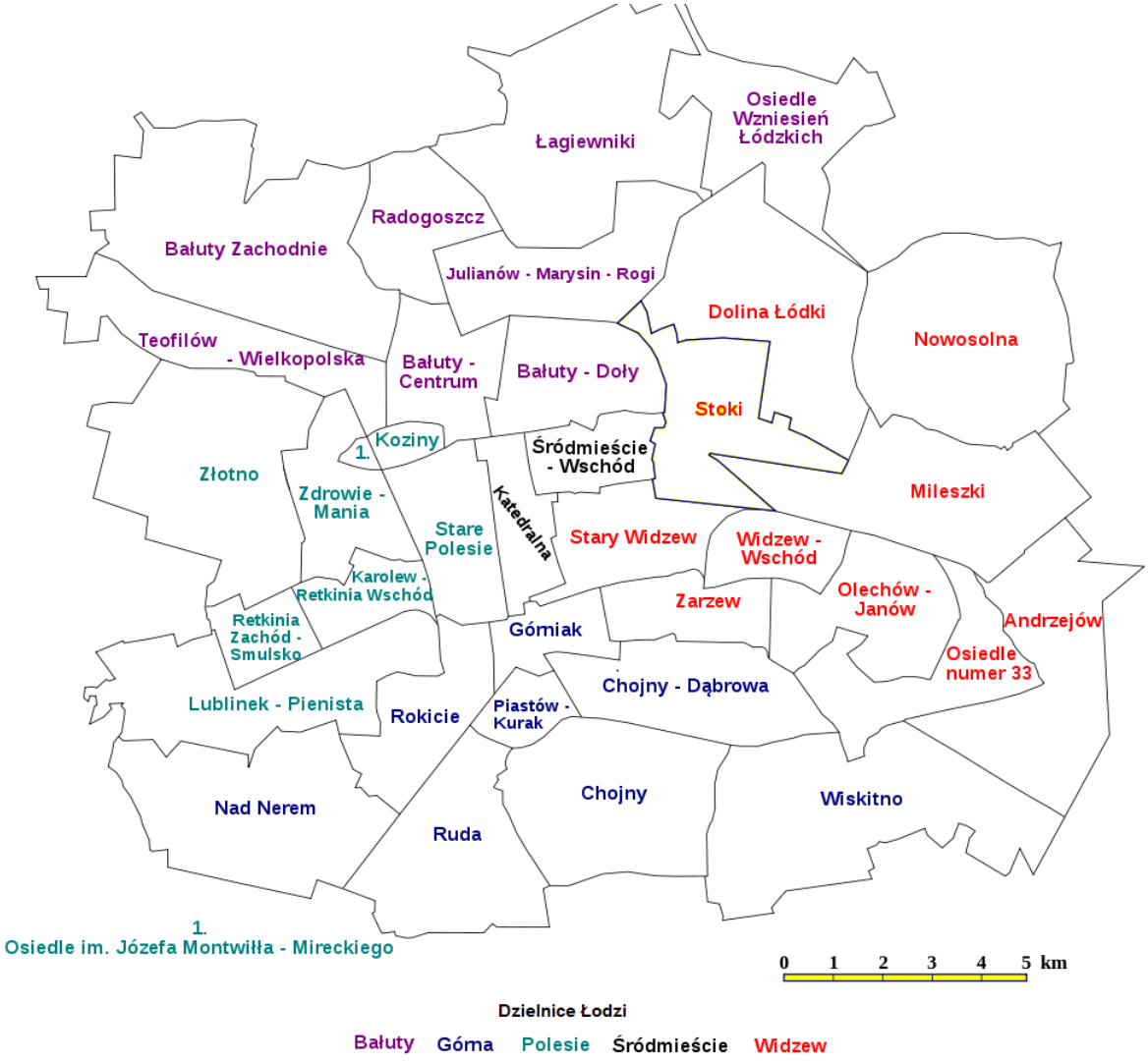

Źródło: Opracowanie własne.

Kolejnym instrumentem demokracji bezpośredniej funkcjonującym w wymiarze samorządu terytorialnego jest referendum lokalne[380]. Jego przykładami są: odwołanie Prezydenta Łodzi Jerzego Kropiwnickiego w 2010 roku oraz kilkukrotne nieudane próby rozpisania referendum odwoławczego Prezydenta Łodzi Hanny Zdanowskiej, które kończyły się na etapie zbierania podpisów pod wnioskiem[381]. W przypadku Łodzi

[379] *Ibidem.*
[380] *Ustawa z 15.09.2000 r. o referendum lokalnym* (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 706 ze zm.).
[381] W. Gnacikowska, *Sprzedali nas, czyli bez referendum w Łodzi*, „Gazeta Wyborcza", Łódź 5.04.2012, http://wyborcza.pl/1,76842,11484811,Sprzedali_nas__czyli_bez_referendum_w_Lodzi.html (25.04.2019).

referenda na inny temat nie miały nigdy miejsca. W ostatnim referendum, które miało dotyczyć odwołania Zdanowskiej nie doszło ono do skutku ze względu na za małą liczbę zebranych podpisów. Do spełnienia wymogów formalnych zabrakło 20 tys. podpisów mieszańców[382].

W ramach rozwoju aktywności obywatelskiej mieszkańców, władze Łodzi od kilku lat wykorzystują rozmaite rozwiązania z zakresu technologii informacyjnych. Przykładem tego jest *Vox Populi*, czyli pierwsza w Polsce platforma umożliwiająca przeprowadzanie referendów oraz konsultacji za pomocą Internetu[383]. Dzięki niej tanio i szybko można zapoznać mieszkańców miasta z przedmiotem konkretnej sprawy, jednocześnie dając im możliwość wyrażenie własnej opinii na jej temat[384]. Zgodnie z informacjami zamieszczonymi na oficjalnej strony projektu w poszczególnych referendach średnio bierze udział od kilkuset do kilku tysięcy ludzi[385].

Kolejnym instrumentem demokracji bezpośredniej funkcjonującym w Łodzi jest inicjatywa uchwałodawcza. Jej wprowadzenie miało na celu umożliwienie mieszkańcom przedkładania lokalnym władzom projektów uchwał. Pomysł stworzenia inicjatywy uchwałodawczej w Łodzi powstał w 2008 roku. Przez lata jej użyteczność była jednak mała, ze względu na trudne do spełnienia wymogi formalne. Mianowicie, w celu złożenia projektu uchwały, należało zebrać pod nim 6 tys. podpisów. Z tego powodu powstała inicjatywa „Łodzianie decydują", której celem było ułatwienie mieszkańcom partycypacji, poprzez zmniejszenie wymaganej liczby do tysiąca. Udało się to w 2014 roku, a zasady obecnie obowiązujące są następujące: należy zebrać tysiąc podpisów pod projektem uchwały; projekt musi zostać sprawdzony przez urzędników przed rozpoczęciem zbiórki podpisów (tym samym uniemożliwiając jego oddalenie z przyczyn formalnych); ustalono nieprzekraczalne terminy rozpatrywania projektów obywatelskich; uniemożliwiono oddalenie kilku podobnych projektów

[382] *Łódź nie odwoła prezydent Zdanowskiej. Zabrakło 20 tys. podpisów*, Wprost, 25.06.2013, https://www.wprost.pl/kraj/405672/lodz-nie-odwola-prezydent-zdanowskiej-zabraklo-20-tys-podpisow.html (3.05.2019).

[383] Zob. *Vox Populi,* strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://vox.uml.lodz.pl/o-projekcie.html (25.04.2019).

[384] *Konsultacje dotyczące projektu Budżetu Miasta Łodzi na 2019 rok*, strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://vox.uml.lodz.pl/glosowania/budzet-lodzi-na-2019-rok-konsultacje-projektu-budzetu/vid,59,v (25.04.2019).

[385] *Archiwum Vox Populi,* strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://vox.uml.lodz.pl/archiwum.html (25.04.2019).

zgłoszonych w ramach tej samej procedury, bez wcześniejszej dyskusji, co w teorii zniwelowało próby „torpedowania" inicjatyw mieszkańców; wprowadzono możliwość wycofania projektu uchwały przez mieszkańców, jeśli ta wprowadzać będzie zbyt daleko idące zmiany[386]. Nie widać jednak, aby w minionych latach mieszkańcy upatrywali realnych korzyści z istnienia tego instrumentu. Projekt złożony przez lokalną społeczność w tym trybie, po wykonaniu wszelkich niezbędnych czynności i spełnieniu ustalonych wymogów, dalej musi znaleźć poparcie wśród radnych, którzy mogą go przyjąć lub odrzucić. Reasumując, przedstawiony instrument nie spowodował wzmożonej aktywności obywatelskiej łodzian i wydaje się, że nie jest obecnie instrumentem mogącym wpłynąć znacząco na rozwój sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego.

Dodatkowo wraz ze zmianami legislacyjnymi na poziomie centralnym zauważalny jest tutaj również wzrost poziomu partycypacji politycznej w ramach instrumentów demokracji pośredniej. Przykładem może tego być frekwencja w wyborach samorządowych na przestrzeni ostatni kilku elekcji wyniosła: w 2002 roku 25,8%, w 2006 roku 36,4% (w I turze), w 2010 roku 34,9% (w I turze), w 2014 roku 38,34%, w 2018 roku 54,9%[387]. Przemiany te spowodowane są m.in. zmianami legislacyjnymi mającymi miejsce w 2002 roku, od kiedy to władza wykonawcza w gminie jest wybierana w wyborach bezpośrednich. Uprzednio, na mocy ustawy o samorządzie

[386] Pierwszą w historii miasta inicjatywą był projekt przywrócenia festiwalu Camerimage w Łodzi poprzez jego finansowanie i wybudowanie Camerimage Łódź Center. Propozycja, choć początkowo wydawało się, że spełni wymogi formalne, ostatecznie nie zebrała wymaganych 6 tys. podpisów. Kolejne inicjatywy również zakończyły się fiaskiem, jak np. likwidacja straży miejskiej – 7,7 tys. podpisów, która jednak posiadała błędy i została odrzucona, za: A. Jasińska, *Likwidacja straży miejskiej w Łodzi. Prawie 8 tys. podpisów pod projektem uchwały*, „Dziennik Łódzki" 2013, http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/1030999,likwidacja-strazy-miejskiej-w-lodzi-prawie-8-tys-podpisow-pod-projektem-uchwaly,id,t.html (25.04.2019); przywrócenie częstych i regularnych połączeń autobusowych i tramwajowych – organizatorzy zrezygnowali z kontynuowania zbiórki ze względu na nowe regulacje MPK; inicjatywa przeciwko likwidacji szkół, również nieskuteczna, oraz inicjatywa dotycząca sprzeciwu wobec prywatyzacji Zakładu Wód i Kanalizacji w Łodzi. Sama uchwała została zdjęta z porządku obrad, ale zablokowała plany miasta, za: J. Baranowska, *Prywatyzacji ZWiK nie będzie [WYWIAD]*, „Dziennik Łódzki" 2013, http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/790149,prywatyzacji-zwik-nie-bedzie-wywiad,id,t.html (25.04.2019). Przykładem inicjatywy, którą w pełni udało się przeforsować, jest propozycja polityków Sojuszu Lewicy Demokratycznej pt. „Łódź 2014 bez podwyżek miejskich opłat", zgodnie z którą zamrożono opłaty za czynsz, wodę, ścieki, ceny biletów MPK oraz podatków od nieruchomości. Inicjatywa zgromadziła 19 tys. zwolenników, *Prawie 20 tys. podpisów przeciw podwyżkom opłat miejskich w Łodzi*, „Express Ilustrowany" 2013, https://expressilustrowany.pl/prawie-20-tys-podpisow-przeciw-podwyzkom-oplat-miejskich-w-lodzi/ar/1035691 (25.04.2019).

[387] Dane zostały pozyskane ze stron internetowych Państwowej Komisji Wyborcze: Wybory samorządowe 2002, http://wybory2002.pkw.gov.pl/wojt/t1/gw1/w10/index.html (01.05.2019), Wybory samorządowe 2006, http://wybory2006.pkw.gov.pl/kbw/frekwencjab598.html?fid=0&id=100000&tura=1# (1.05.2019), Wybory samorządowe 2010, http://wybory2010.pkw.gov.pl/att/1/pl/100000.html#tabs-1 (1.05.2019), Wybory samorządowe 2014, https://samorzad2014.pkw.gov.pl/357_rady_woj/0/1061 (1.05.2019), Wybory samorządowe 2018, https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/frekwencja/2110#f1000000 (1.05.2019).

gminnym z dnia 8 marca 1990 roku, art. 18 pkt 1. ppkt 2 do kompetencji rady gminy należał „wybór i odwołanie zarządu (gminy – w tym wypadku wójt/burmistrz/prezydent wraz z zastępcami i pozostałymi członkami) oraz stanowienie o kierunkach jego działania i przyjmowanie sprawozdań z jego działalności”[388].

Podsumowując, należy stwierdzić, że mieszkańcy Łodzi stanowią wspólnotę o charakterze obywatelskim. Posiadają oni wspólną tożsamość związaną z miastem oraz zachodzą między nimi relacje o charakterze współpracy, czego przykładem była kooperacja w zakresie przedsiębiorczości oraz aktywność w ramach organizacji pozarządowych i wspólnot mieszkaniowych. Analiza partycypacji politycznej łodzian pokazuje, że takie instrumenty jak: konsultacje społeczne, referendum lokalne oraz inicjatywa uchwałodawcza nie przynoszą efektów w zakresie rozwoju sfery społeczeństwa obywatelskiego. Inaczej jest w przypadku *vox populi* oraz wyborów samorządowych, w których to poziom uczestnictwa łodzian stale rośnie. Relatywnie największym zainteresowaniem mieszkańców miasta cieszy się budżet obywatelski. Instrument ten stał się obecnie wiodącym sposobem na udział mieszkańców w politycznym procesie decyzyjnym w zakresie budżetu miasta i ujawnił wiele interesujących informacji na temat lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego. Stąd stał się on kwestią poddaną analizie w kolejnym podrozdziale.

3.4 „Budżet obywatelski dla Łodzi” jako instrument rozwoju wspólnoty obywatelskiej

Kolejnym instrumentem demokracji bezpośredniej wykorzystywanym w Łodzi jest budżet obywatelski. Stał się on zarówno obiektem podziwu ze strony innych samorządów oraz elementem rywalizacji oraz kooperacji między łodzianami. Analiza jego funkcjonowania na przestrzeni kilku lat pozwoli wskazać na jego cechy, które mogą realnie wpłynąć na rozwój sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego[389].

Budżet obywatelski w Łodzi nosi oficjalną nazwę „Budżet obywatelski dla Łodzi”, a swoją premierę miał w 2013 roku[390]. W celu jego przeprowadzenia rokrocznie jest powoływany specjalny zespół złożony z miejskich radnych i urzędników

[388] Ustawa z dnia 20 czerwca 2002 r. o bezpośrednim wyborze wójtów, burmistrza i prezydenta miasta (tekst. jedn.: Dz.U. z 2002 r. Nr 113, poz. 984).
[389] Zob. A. Rzeńca, A. Sobol, *op. cit.*, ss. 205–215.
[390] *Budżet obywatelski*, strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/budzet-obywatelski/ (20.01.2019).

Urzędu Miasta Łodzi. W ramach niego do rozdysponowania było na początku 20 mln zł, a od 2014 roku 40 mln zł, czyli ok. 1% budżetu miasta[391]. Zadania zgłaszane przez mieszkańców muszą być zgodne z kompetencjami miasta, a wcześniej wymieniony zespół sprawdza ich poprawność pod względem formalnym. W ramach jednego projektu można wskazać na maksymalnie trzy osoby będące jego pomysłodawcami. Po ich stronie leży obowiązek jego opisania, przedstawienia wstępnego kosztorysu inwestycji, a także zebrania 15 podpisów poparcia pod jego treścią. Do 2015 roku wszystkie pomysły podlegały uszeregowaniu w oparciu o dwie kategorie: zadania ogólnomiejskie i lokalne (dzielnicowe). Od IV edycji zmieniono regulamin budżetu obywatelskiego. Zgodnie z wprowadzonymi zmianami, to nie 5 dzielnic a 36 osiedli stanowi nową kategorię zadań lokalnych i w ich obrębie odbywa się nad nimi głosowanie wśród mieszkańców.

Do roku 2019 w Łodzi przeprowadzono sześć edycji „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi". W pierwszej z nich pula środków przeznaczonych na ten cel została rozdysponowana w ramach zadań o charakterze ogólnomiejskim, na które przeznaczono ok. 5 mln zł oraz o charakterze dzielnicowym ok. 15 mln zł. W kolejnych latach na projekty ogólnomiejskie wyasygnowano pulę 10 mln zł, a na dzielnicowe 30 mln zł. Od 2016 roku na zadania osiedlowe (w ramach zmienionej formuły budżetu obywatelskiego) przeznaczono środki w kwocie 30 mln zł, a na ogólnomiejskie 10 mln zł[392]. Z kolei od roku 2019 pula środków do wydania w ramach budżetu obywatelskiego ma wynieść 50 mln zł[393]. Zgodnie z danymi pozyskanymi z Biura ds. Partycypacji Społecznej w Departamencie Polityki Społecznej i Zieleni Urzędu Miasta Łodzi, w pierwszych czterech edycjach projekty pod głosowanie złożyły 3832 osoby. Tabela 17 wskazuje, iż w pierwszej edycji liczba ta wyniosła 1141 osób; w drugiej 995 osób; w trzeciej 660 osób, a w czwartej 1036 osób. Niestety w przypadku szóstej edycji Biura ds. Partycypacji Społecznej nie posiada takich danych.

[391] *Budżet obywatelski dla Łodzi 2018/2019. Podział środków*, strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/budzet-obywatelski/20182019/podzial-srodkow/ (20.10.2018), por. z: E. Serzysko, *Standardy procesów budżetu partycypacyjnego w Polsce*, Warszawa 2015, ss. 8–13, https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/06/broszura-budzety-partycypacyjne-wydanie2.pdf (20.01.2019).

[392] Zob. https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/lodzianie-decyduja/budzet-obywatelski/rada-programowa/raporty-roczne-z-prac-rady-programowej/ (20.01.2019).

[393] Ł. Goss, *25 mln na Budżet Obywatelski i Plan dla* osiedli, Strona internetowa Urządu Miasta Łodzi, https://uml.lodz.pl/aktualnosci/artykul/25-mln-na-budzet-obywatelski-i-plan-dla-osiedli-id25132/2018/12/27/ (20.01.2019).

Tabela 2 zawiera również informacje dotyczące frekwencji podczas głosowania w kolejnych sześciu edycjach budżetu obywatelskiego w Łodzi. W pierwszej udział wzięło 128 008 osób. Rok później było to 174 834 osób. W III edycji w 2015 roku liczba ta zmniejszyła się i wyniosła 135 777 osób, a w 2016 roku w głosowaniu udział wzięło 149 230 osób. W V edycji w 2017 roku oddało swój głos 97 983 łodzian a w 2018 roku 113 764 mieszkańców.

Tabela 2 Liczba osób uczestniczących w głosowaniu w kolejnych edycjach „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi"

	2013 rok	**2014 rok**	**2015 rok**	**2016 rok**	**2017 rok**	**2018 rok**
Frekwencja	128 008	174 834	135 777	149 230	97 983	113 764
Liczba projektodawców	1 141	995	660	1 036	870	brak danych
Liczba projektów	908	871	645	1 572	1 131	1 305

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z Biura ds. Partycypacji Społecznej w Departamencie Polityki Społecznej i Zieleni Urzędu Miasta Łodzi w dniu 16 maja 2019 roku.

W dalszej kolejności warto zwrócić uwagę na tabelę 3. prezentującą dane dotyczące zgłoszonych projektów w budżecie obywatelskim w latach 2013-2018. Spośród propozycji dla poszczególnych dzielnic najwięcej projektów zostało zgłoszonych w dzielnicy Bałuty, a najmniej w dzielnicy Śródmieście. Z kolei największą pulę propozycji do budżetu obywatelskiego zostało zaklasyfikowanych jako te ogólnomiejskie. Tego rodzaju zaszeregowania dokonywali sami pomysłodawcy bez ingerencji władz samorządowych. W przedstawionym zestawieniu widać wyraźnie, że liczba pomysłów poddana pod głosowanie dla poszczególnych dzielnic jest do siebie bardzo podobna. Wynikiem wyraźnie odstającym od normy powyżej tysiąca propozycji jest Śródmieście z liczbą 485 złożonych projektów. Może to wynika z faktu, że zazwyczaj jest to miejsce pracy łodzian a nie ich zamieszkania i częściej skłaniali się oni ku zgłaszaniu propozycji w bliskiej odległości od swojego domu.

Tabela 3 Zestawienie projektów zgłoszonych do „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi" w latach 2013 – 2018

Dzielnica	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Suma
Bałuty	166	212	146	270	230	279	**1 303**
Górna	158	142	114	259	192	211	**1 076**
Ogólnomiejskie	206	215	151	345	251	299	**1 467**
Polesie	143	131	77	280	194	214	**1 039**
Śródmieście	102	53	46	121	67	96	**485**
Widzew	133	118	111	297	197	206	**1 062**
Suma	**908**	**871**	**645**	**1 572**	**1 131**	**1 305**	**6 432**

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: https://uml.lodz.pl/bo/ (3.05.2019).

Przedstawione dane skłaniają do zastanowienia, jak wielu mieszkańców Łodzi w rzeczywistości jest zaangażowanych w budżet obywatelski? Powyższe informacje nie dają jasnej odpowiedzi, gdyż w każdej z opisanych edycji, te same osoby mogły kilkukrotnie składać rozmaite projekty, jak również brać udział w głosowaniu[394]. Zakładając, że średnia liczba projektodawców w pięciu kolejnych edycji budżetu obywatelskiego stanowi przybliżoną liczbę osób, które złożyły swoje projekty w sposób unikatowy (tzn. każdy z nich jest reprezentowany tylko raz) okazuje się, że średni odsetek osób, który co roku składa swoje projekty pod głosowanie, wynosi ok. 940 osób. Z kolei, średnia liczba osób biorących udział w głosowaniu w kolejnych sześciu edycjach wyniosła ok. 133 266 osób. Biorąc pod uwagę wszelkie niedoskonałości zaprezentowanej metody szacowania wyników wydaje się, że grupa ta jest niewielka. Nadal jednak jest ona znacznie większa, niż ta biorąca udział w konsultacjach społecznych, czy korzystająca z instrumentu referendum lokalnego lub inicjatywy uchwałodawczej.

Kolejną kwestią wymagającą analizy jest to, jakie projekty cieszyły się największą popularnością wśród projektodawców (na etapie ich zgłaszania) oraz jakie wśród głosujących (na etapie głosowania) w budżecie obywatelskim w Łodzi. Przypuszczalnie w obu przypadkach były to takie pomysły, które spełniały najpilniejsze potrzeby lokalnej społeczności. Analiza obszarów tematycznych, jakich one dotyczyły daje pewien obraz rzeczywistości. Została ona przeprowadzona na podstawie danych z trzech kolejnych edycji Budżetu obywatelskiego dla Łodzi, które miały miejsce w 2013, 2014 i 2015 roku. Została ona ograniczona w taki sposób ze względu na fakt,

[394] Dane pozyskane w ramach wywiadu bezpośredniego przeprowadzonego w dniu 16 maja 2019 roku z pracownikiem Biura ds. Partycypacji Społecznej w Departamencie Polityki Społecznej i Zieleni Urzędu Miasta Łodzi.

iż w kolejnych latach funkcjonowała jego nowa formuła, w myśl której projekty nie miały już charakteru dzielnicowego a osiedlowy. Tabela 19 prezentuje zestaw tychże projektów w ramach poszczególnych obszarów tematycznych dotyczących funkcjonowania samorządu lokalnego w Łodzi. W pierwszej kolejności należy wyjaśnić powód, dla którego w przypadku projektów zgłoszonych w 2014 rok oraz 2015 rok, ich liczba w tabeli 4 nie jest równa sumie wykazanej w tabeli 18. Otóż w momencie wstępnej analizy zgłoszenia zostały przyjęte, jednakże na dalszym etapie prac (3 projekty w 2014 roku oraz 1 projekt w 2015 roku) projekty zostały odrzucone z powodu niedopełnienia wymogów formalnych lub niemożliwości ich zrealizowania przez władze samorządowe np. z powodu innego przeznaczenia określonej nieruchomości[395].

Tabela 4 Zestawienie projektów złożonych do budżetu obywatelskiego w latach 2013-2015 z podziałem na obszary tematyczne

Temat projektu	2013	2014	2015	Suma
Transport	304	261	217	**782**
Miejskie placówki oświatowe	150	191	95	**436**
Sport i rekreacja	134	108	119	**361**
Zieleń miejska	54	71	57	**182**
Wolontariat	56	53	60	**169**
Infrastruktura – nieruchomości	86	48	12	**146**
Kultura i historia	65	27	43	**135**
Miejska służba zdrowia	7	69	17	**93**
Programy edukacyjne	37	22	13	**72**
Działania prozdrowotne	15	18	11	**44**
Suma	**908**	**868**	**644**	**2420**

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: https://uml.lodz.pl/bo/ (3.05.2019).

Obszarami, w jakich zostały zgłoszone projekty były: transport, sport i rekreacja, miejskie placówki oświatowe, zieleń miejska, programy edukacyjne, miejska służba zdrowia, infrastruktura – nieruchomości, wolontariat, działania prozdrowotne, a także kultura i historia. Pierwszy z nich dotyczył m.in. remontów dróg i chodników. Drugi skupiał się wokół problematyki modernizacji ogólnodostępnej infrastruktury sportowej. Trzecia w kolejności pula projektów dotyczyła modernizacji miejskich szkół

[395] Problem ten wykazano w dokumencie ewaluacyjnym, zob. M. Nowak, *Opis ciekawego przykładu partycypacji ewaluacja budżetu obywatelskiego w Łodzi*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych Stocznia, Warszawa 2013, s. 5, https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/09/%C5%81%C3%B3d%C5%BA_ewaluacja_opis-projektu1.pdf (20.01.2019).

i przedszkoli, w postaci zakupu pomocy naukowych, remontu szkolnych sal, itp. Czwarta grupa projektów odnosiła się do wykonania nasadzeń kwiatów i drzew w wybranych miejscach w mieście. Kolejna zawierała się w obszarze już prowadzonych lub dotyczyła sfinansowania dodatkowych programów edukacyjnych m.in. w ramach świetlic środowiskowych. Następna pula projektów była skupiona wokół modernizacji przychodni oraz szpitali, będących we władaniu miasta jak również wymiany lub doposażenia w aparaturę medyczną tychże podmiotów. W dalszej kolejności, projekty zaklasyfikowane w niniejszym badaniu jako „Infrastruktura – nieruchomości" skupiały się wokół zagospodarowania lub przebudowy określonych nieruchomości, czego dowodem są powstałe w mieście podwórce, potocznie zwane *woonerfami*[396]. Projekty zaklasyfikowane do kategorii „wolontariat" dotyczyły m.in. wsparcia dla placówek Domów Pomocy Społecznej oraz propozycji mieszkańców w zakresie samopomocy społecznej dla osób starszych i chorych, ale także wsparcia w rozwoju dla młodzieży i dzieci na obszarze dzielnicy Śródmieście, gdzie mieszka wiele osób dotkniętych zjawiskiem ubóstwa. Kolejnym obszarem, w jakim zawierały się projekty złożone do budżetu obywatelskiego były „działania prozdrowotne", czyli programy profilaktyki zdrowia oraz przeciwdziałania chorobom cywilizacyjnym. Ostatnia wyszczególniona pula propozycji dotyczyła lokalnej historii i tradycji. Przykładem projektów zawierających się w tej kategorii była propozycja wybudowania pomnika Początków Miasta Łodzi. Ostatecznie pomysł nie uzyskał wystarczającego poparcia wśród Łodzian. Mimo to przedsięwzięcie zostało wykonane.

Dane tabeli 4 wskazują, iż najwięcej zgłoszonych do budżetu obywatelskiego projektów skupiało się na transporcie. Liczba ta w każdej z badanych edycji była znacznie wyższa od pozostałych (304 projektów w 2013 roku; 261 projektów w 2014 roku; 217 projektów w 2015 roku). Druga, co do wielkości pula projektów dotyczyła „miejskich placówek oświatowych". Na trzecim miejscu w tej klasyfikacji znalazły się pomysły z obszaru „sport i rekreacja"[397]. Najmniej liczną grupą złożonych do budżetu obywatelskiego projektów były te dotyczące: działań prozdrowotnych – 44 propozycje

[396] Nazwa *woonerf* pochodzi z języka niderlandzkiego i oznacza rodzaj ulicy, która przeznaczona jest jedynie na ruch pieszy, z jednoczesnym spowolnieniem lub niemal całkowitym wyeliminowaniem ruchu kołowego (samochodów i autobusów). Więcej na ten temat zob. W*oonerf. Podwórzec miejski,* portal internetowy dlalodz.info, http://woonerf.dlalodzi.info/czym_jest_woonerf.html (20.01.2019).

[397] Więcej na temat sportu i rekreacji w kontekście aktywności lokalnych społeczności, zob. Z. Waśkowski, A. Jasiulewicz, *Rola sportu i rekreacji fizycznej w kształtowaniu się kapitału społecznego mieszkańców regionu*, „Handel Wewnętrzny" 2017, t. II, nr 4(369), ss. 279–289.

w ciągu trzech lat; programów edukacyjnych – 72 propozycje oraz działalności miejskich placówek służby zdrowia – 93 propozycje. Przedstawione dane mogą wskazywać, iż zdaniem łodzian nierówne chodniki oraz dziury w jezdni są problemami wymagającymi większej uwagi, niż szeroko rozumiana działalność służby zdrowia oraz edukacja. Wskazują na to badania z raportu pt. „Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta". Wykazały one, że 65% ankietowanych negatywnie oceniło „jakość łódzkich dróg"[398]. W badaniu Mularskiej–Kucharek niezadowolenie ze stanu dróg wyraziło 92% ankietowanych. Z drugiej strony w zakresie jakości funkcjonowania instytucji ochrony zdrowia w Łodzi, 32,1% ankietowanych wyraziło swoje zadowolenie, 27,7% zaznaczyło odpowiedź „ani tak ani nie" a 38,4% było niezadowolonych[399]. Przestawione dane dotyczące zgłoszonych przez łodzian do budżetu obywatelskiego projektów wskazują, że może on być uznany za probierz lokalnych problemów oraz potrzeb mieszkańców miasta. W celu analizy projektów zgłoszonych oraz wybranych w kolejnych trzech edycji „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi" została stworzona tabela 5.

Tabela 5 Zestawienie projektów wybranych do realizacji w ramach budżetu obywatelskiego w latach 2013 – 2015 z podziałem na tematy

Temat projektu	2013	2104	2015	Suma
Transport	5	12	12	**29**
Sport i rekreacja	9	2	12	**23**
Miejskie placówki oświatowe	10	15	21	**46**
Zieleń miejska	5	8	11	**24**
Programy edukacyjne	1	0	5	**6**
Miejska służba zdrowia	2	11	10	**23**
Infrastruktura - nieruchomości	3	4	4	**11**
Wolontariat	8	8	7	**23**
Działania prozdrowotne	3	0	1	**4**
Kultura i historia	1	5	4	**10**
Suma	**47**	**65**	**87**	**199**

Źródło: opracowanie własne na podstawie: https://uml.lodz.pl/bo/ (3.05.2019).

Powyższe zestawienie wskazuje, iż najwięcej projektów, które wybrano w przeciągu trzech kolejnych lat w głosowaniu dotyczyło miejskich placówek

[398] Raport z badania – „Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta", lipiec 2017, https://uml.lodz.pl/files/public/Czas_Wolny/Jakosc_zycia_-_raport_2017.pdf (20.01.2019), s. 10.

[399] M. Mularska–Kucharek, *Jakość życia a przywiązanie do miejsca zamieszkania. Na przykładzie Łodzi*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2017, nr 1(67), s. 104.

oświatowych. W dalszej kolejności były to kwestie: transportu, zieleni miejskiej oraz *ex equo* sportu i rekreacji, miejskiej służby zdrowia oraz wolontariatu. Najmniejszym zainteresowaniem łodzian cieszyły się projekty dotyczące działań prozdrowotnych, kultury i historii oraz programy edukacyjne. Dane zawarte w tabeli 4 znacznie odbiegają od tych zawartych w tabeli 5. Okazuje się, że obszary tematyczne, które cieszyły się dużą popularnością na etapie zgłaszania projektów, nie były już w kręgu zainteresowań większości mieszkańców na etapie głosowania. Zjawisko to zostało przedstawione w tabeli 6 prezentującej odsetek projektów, jaki zostały wybranych spośród zgłoszonych w ramach każdej kategorii w każdym kolejnym roku funkcjonowania budżetu. W pierwszej edycji budżetu obywatelskiego były to projekty o następującej tematyce: „miejska służba zdrowia" – 29%; „działania prozdrowotne" – 20%; „wolontariat" – 14%. W kolejnym roku największy wskaźnik sukcesu miały następujące tematy: „kultura i historia" – 19%; „miejska służba zdrowia" – 16%; „wolontariat" – 15% oraz „zieleń miejska" – 11%. W ostatnim roku objętym badaniem, aż 59% projektów (10 projektów) sposób 17 zgłoszonych w ramach kategorii „miejska służba zdrowia" uzyskało wystarczające poparcie łodzian, aby móc je zrealizować. W dalszej kolejności najwyższy odsetek wybieralności uzyskały projekty dotyczące: „programów edukacyjnych" – 38%; „infrastruktury – nieruchomości" – 33%, a także „miejskich placówek oświatowych" – 22%. Na podstawie przedstawionych danych należy sądzić, że pomimo uznania problemów transportowych w Łodzi za kluczowe, spośród wszystkich projektów dotyczących tej tematyki, zaledwie kilka procent z nich zostało zrealizowanych. Propozycje zgłoszone w ramach tej kategorii, nigdy w badanym okresie nie przekroczyły progu 7%, a w ciągu trzech lat osiągnęły poziom zaledwie 4% wybieralności.

Tabela 6 Odsetek projektów wybranych w ramach poszczególnych kategorii w latach 2013–2015

Temat projektu	Odsetek wybranych projektów w 2013 roku	Odsetek wybranych projektów w 2014 roku	Odsetek wybranych projektów w 2015 roku	Odsetek wybranych projektów w latach 2013-2015
Transport	2%	5%	6%	**4%**
Sport i rekreacja	7%	2%	10%	**6%**
Miejskie placówki oświatowe	7%	8%	22%	**11%**
Zieleń miejska	9%	11%	19%	**13%**
Programy edukacyjne	3%	0%	38%	**8%**
Miejska służba zdrowia	29%	16%	59%	**25%**
Infrastruktura - nieruchomości	3%	8%	33%	**8%**
Wolontariat	14%	15%	12%	**14%**
Działania prozdrowotne	20%	0%	9%	**9%**
Kultura i historia	2%	19%	9%	**7%**

Źródło: opracowanie własne na podstawie: https://uml.lodz.pl/bo/ (3.05.2019).

Powyższe zjawisko zostało również dostrzeżone przez mieszkańców miasta. W pierwszej kolejności łodzianie negatywnie ocenili fakt, iż znaczące grono projektów wybranych do realizacji dotyczyło szkół oraz miejskich przychodni leczniczych. Internauci na forum jednego z poczytnych dzienników w Łodzi wskazywali na potrzebę wyeliminowania tego rodzaju podmiotów, które zbierają największe grono osób, w postaci pacjentów lub uczniów, gdyż w obecnej sytuacji „zwyczajni" obywatele nie mogą realizować swoich potrzeb[400]. Ponadto, koncentracja wygranych projektów wokół wskazanych placówek zniechęciła część łodzian do dalszego uczestniczenia w budżecie obywatelskim. Argumentowali oni swoją rezygnację z dalszej partycypacji tym, iż nieuczciwym jest, ażeby miejska służba zdrowia, czy szkoły mogły uczestniczyć w wydatkowaniu publicznych pieniędzy, które powinny pozostawać w gestii mieszkańców. Dodatkowo wskazywano na fakt, iż tego rodzaju placówki, zgodnie z prawem, są finansowanie z pieniędzy publicznych, a zatem budżet obywatelski jest dla nich jedynie sposobem na pozyskiwanie dodatkowych funduszy na własną działalność[401]. Z kolei publicyści podnosili problem medialności projektów, które uzyskały dużą liczbę głosów, pomimo iż ich realizacja nie była opłacalna

[400] *Internauci o wygranych projektach*, Gazeta Wyborcza, 14.10.2014.
[401] *Ibidem.*

z perspektywy miasta, jak również nie była użyteczna z punktu widzenia łodzian. Przykładem był dla nich bezpłatny miejski Internet w autobusach i tramwajach[402]. Koszt jego realizacji wyniósł ponad 1,5 mln zł, czyli więcej, niż zakup np. pięciu pojazdów do transportu osób niepełnosprawnych[403].

Podsumowując, budżet obywatelski stał się kluczowym instrumentem partycypacji politycznej wśród łodzian[404]. Do chwili obecnej jest on najpopularniejszym sposobem udziału w politycznym procesie decyzyjnym. Na podstawie przeprowadzonego badania można sformułować wniosek, że istnieje wyraźna tendencja w zakresie dysproporcji pomiędzy liczbą zgłaszanych projektów w poszczególnych kategoriach a ich popularnością wśród głosujących. Zjawisko to skłania do analizy budżetu obywatelskiego z punktu widzenia badań nad kapitałem społecznym osób w niego zaangażowanych w roli projektodawców, która to kwestia zostanie rozwinięta w dalszej część pracy.

3.5 Podsumowanie

Analiza przeprowadzona w pierwszym podrozdziale potwierdziła, że w historii Polski wskazać można na przykłady kształtujące naszą tradycję i doświadczenia w zakresie zaangażowania obywatelskiego. Dodatkowo zostało wykazane, że pomimo różnych trudności związanych z okresem wojny i okupacji oraz późniejszą hegemonią władz komunistycznych, Polacy potrafili podjąć się kooperacji w celu realizacji wspólnych interesów. W ramach podziwianego na całym świecie ruchu „Solidarność", który w świetle niniejszych badań jest przykładem wspólnoty obywatelskiej, doprowadzili oni do pokojowej transformacji systemowej w państwie. Również współcześnie istnieją liczne przykłady tworzących się wspólnot obywatelskich. Powstają one na płaszczyźnie politycznej, społecznej oraz gospodarczej a ich celem jest realizacja interesów wspólnoty. Zazwyczaj przybierają one postać organizacji

[402] Końcowe wyniki głosowania na propozycje zadań ogólnołódzkich zgłoszone do budżetu obywatelskiego, http://uml.lodz.pl/files/public/dla_mieszkanca/BudzetObywatelski/2015-Ogolnomiejskie.pdf (20.01.2019).

[403] Medialność projektu sprawiła, iż wiele osób oddało na nią głos nie analizując jej użyteczności. M. Witkowska, A. Magnuszewska, *MPK Łódź zainwestuje w Wi-Fi czy pojazdy dla niepełnosprawnych?*, Dziennik Łódzki, 21.01.2015, http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/3723244,mpk-lodz-zainwestuje-w-wifi-czy-pojazdy-dla-niepelnosprawnych,id,t.html (20.01.2019).

[404] Zob. A. Rzeńca, A. Sobol, *op. cit.*, s. 213.

pozarządowych a obszarem ich działania jest wieś lub miasto albo ogólnopolska aktywność w zakresie konkretnego tematu np. działalność charytatywna[405].

Polski dorobek prawny dotyczący dostępnych dla obywateli sposobów partycypacji politycznej wskazuje na fakt, że dominującym instrumentem w tym zakresie są konsultacje społeczne. W szczególności należy wskazać na jej specjalną formę w postaci budżetu obywatelskiego, który doczekał się nowelizacji w zakresie ustawy o samorządzie gminnym. Ponadto przedstawiona analiza wskazała, że samorząd terytorialny odgrywa w tym zakresie kluczową rolę, gdyż jest z jednej strony najbliższym obywatelom przedstawicielem administracji publicznej a z drugiej lokalną reprezentacją mieszkańców gminy lub miasta na prawach powiatu.

Analizie została poddana Łódź jako przykład lokalnej wspólnoty obywatelskiej. Przedstawiona aktywność społeczna i polityczna jej mieszkańców pozwoliła stwierdzić, że łodzianie z różnym natężeniem, biorą udział w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. W tym zakresie szczególne miejsce zajmuje budżet obywatelski będący instrumentem pozwalającym im na udział w politycznym procesie decyzyjnym[406]. Wykazano również, że istnieje wyraźna dysproporcja pomiędzy popularnością konkretnych projektów wśród projektodawców (na etapie zgłaszania) oraz wśród ogółu łodzian (na etapie głosowania). Zjawisko to skłania do analizy innych czynników, które mogą mieć na to wpływ, wśród których może być wielkość kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim.

[405] Zob.: G. Ekiert, J. Kubik, M. Wenzel, *op. cit.*, s. 345.
[406] K. Brzeziński, *Budżet (nie)obywatelski? – analiza czterech edycji łódzkiego budżetu obywatelskiego*, „Pedagogika Społeczna" 2017, nr 3(65), s. 153.

Rozdział 4 Analiza zmiennych kapitału społecznego społeczeństwa obywatelskiego w Polsce oraz mieszkańców Łodzi

Rozwój sfery społeczeństwa obywatelskiego zawiera się w historycznym procesie przemian w zakresie postaw i przekonań ludzi. Jego źródłem jest tradycja oraz doświadczenia jednostek w zakresie kooperacji z innymi osobami. Te z kolei wpływają na wielkość ich kapitału społecznego, który w konsekwencji oddziałuje na podejmowanie się przez nich aktywności obywatelskich (partycypacja społeczna oraz partycypacja polityczna). Zmiennymi określającymi wielkość tego kapitału są: zaufanie, jakim odznaczają się jednostki w relacji z innymi osobami i podmiotami, zakres wyznawanych przez nie wartości i przestrzeganych norm, a także posiadana przez nie sieć komunikacji i uczestnictwa.

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie wielkości kapitału społecznego Polaków oraz mieszkańców Łodzi. W analizie wykorzystane zostały ogólnopolskie badania sondażowe sporządzane cyklicznie przez Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS) oraz badania opinii publicznej przeprowadzone przez naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego wśród osób zamieszkujących Łódź[407]. Dodatkowo zostały one uzupełnione o dane z innych analiz dotyczących problematyki kapitału społecznego. Zawarte w niniejszym rozdziale treści zostały usystematyzowane w ramach trzech wyżej wymienionych komponentów kapitału społecznego oraz podzielone na sekcje prezentujące dane z badania ogólnopolskiego oraz lokalnego. W pierwszej kolejności zaprezentowany został poziom zaufania ogólnego oraz zaufania horyzontalnego i wertykalnego. Następnie analiza objęła wymiar norm i wartości a w dalszej kolejności sieci komunikacji i uczestnictwa. Na koniec przedstawione dane oraz poczynione konstatacje stały się przyczynkiem do wnioskowania na temat wielkości kapitału społecznego, jakim odznacza się ogół mieszkańców Polski oraz osoby zamieszkujące Łódź.

[407] *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018; *Wartości i normy*, Komunikat z badań CBOS, nr BS/111/2013, Warszawa 2013; *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań CBOS, nr 29, Warszawa 2018. M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego na przykładzie badań w Województwie Łódzkim*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 2(44); *Idem, Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013; *Idem*, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12; A. Świątek, *poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2015, nr 52.

4.1 Analiza poziomu zaufania

Zaufanie jest istotnym elementem życia człowieka. Odgrywa ono kluczową rolę zarówno w sferze prywatnej oraz publicznej[408]. Bez poczucia zaufania do współobywateli nie mogłaby mieć miejsca żadna współpraca na płaszczyźnie społecznej, w której należy umieścić: samopomoc sąsiedzką, aktywność ludzi w ramach wolontariatu, charytatywną działalność organizacji pozarządowych[409]. Odgrywa ono również kluczową rolę w ramach relacji rodzinnych i koleżeńskich: wśród uczniów w jednej szkole oraz współpracowników w jednym przedsiębiorstwie. Zaufanie ma także znaczenie w wymiarze funkcjonowania systemu politycznego oraz stabilności demokracji. Należy tu wskazać takie obszary jak: zaufanie do instytucji państwa, zaufanie w wolność i transparentność procedury wyborczej oraz przeświadczenie o skuteczności partycypacji jednostek w instrumentach demokracji bezpośredniej[410].

W ramach niniejszej analizy przyjęto następującą definicję **zaufania**. Jest to przekonanie o tym, że inna osoba lub instytucja jest wiarygodna i przewidywalna. Dotyczy ono wykonywanych przez nią czynności, przekazywanych informacji oraz deklarowanych umiejętności lub kompetencji. W pierwszym przypadku chodzi o to, czy postępuje ona uczciwie w relacjach z innymi podmiotami. W drugim, zaufanie odnosi się do tego, czy przekazywane przez nią informacji są zgodne z prawdą. Z kolei w ostatnim, czy deklarowane umiejętności lub kompetencje mają swoje uzasadnienie w praktyce[411].

Zaufanie może być badane w dwóch wymiarach. Pierwszym z nich jest **horyzontalny** i odnosi się do wzajemnego zaufania do siebie ludzi np. członów własnej rodziny, sąsiadów, przyjaciół, kolegów i koleżanek ze szkoły. Drugim wymiarem jest zaufanie **wertykalne**, które dotyczy relacji między ludźmi i takimi podmiotami jak:

---

[408] M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego…,* s. 88. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa,* Kraków 2002, s. 318.

[409] T. Potkański, L. Wanat, *Dylematy rozwoju miejskich obszarów funkcjonalnych z perspektywy partnerstw międzysamorządowych*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2017, vol. CLXXIV, s. 240.

[410] Zob. M. Kidyba, Ł. Makowski, *Samorządy wobec smart cities – wyzwania*, „Chorzowskie Studia Polityczne" 2017, nr 13, s. 60.

[411] Zob. G. Leśniak–Łebkowska, *Drabina zaufania i kapitał społeczny jako podstawy rozwoju zarządzania strategicznego przedsiębiorstwa w XXI wieku*, „Studia Oeconomica Posnaniensia" 2017, vol. 5, no. 9, ss. 52–54.

instytucje państwowe (parlament, rząd, prezydenta, władze samorządowe, urzędy administracji publicznej); instytucje prywatne (banki, sklepy, przedsiębiorstwa); organizacje pozarządowe (związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, fundacje, partie polityczne, organizacje proekologiczne).

4.1.1 Poziom zaufania wśród Polaków

Przykładem badań dotyczących poziomu zaufania wśród Polaków są cykliczne raporty tworzone przez CBOS. Z danych pozyskanych w ramach badań sondażowych od 2002 do 2018 roku wynika, że w dużej mierze pozostają oni nieufni w relacjach z innymi ludźmi oraz instytucjami[412]. Zjawisko to prezentuje tabela 7 pokazująca **ogólny poziom zaufania** wśród Polaków. Zawarte w niej dane wskazuję, że na przestrzeni 16 lat odsetek osób, które uważały, iż *w stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym* w niewielkim stopniu zmalał i nadal wynosi powyżej 70%. Z kolei 22% osób w badaniu z 2018 roku uważało, że *ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać*. Wynik ten jest nieznacznie wyższy, niż w ankiecie przeprowadzonej w 2002 roku (19%). Najwięcej, bo 26% respondentów, wyraziło ten pogląd w badaniu z 2008 i 2010 roku. Dodatkowo odsetek osób, które jednoznacznie stwierdziły, iż kierują się w życiu zaufaniem, jedynie dwa razy w omawianym okresie przekroczył próg 25%. Wynika z tego, że ponad ¾ ankietowanych uznało, że należy zachować dystans w relacjach z innymi ludźmi, a co najważniejsze na podstawie powyższych badań należy stwierdzić, że zjawisko to jest trwałe i nie wydaje się, aby w najbliższej przyszłości miało ulec gruntownej zmianie[413].

Tabela 7 Poziom ogólnego zaufania wśród Polaków

	2002	**2004**	**2006**	**2008**	**2010**	**2012**	**2014**	**2016**	**2018**
Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać	19%	17%	19%	26%	26%	23%	22%	23%	22%
W relacjach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym	79%	81%	79%	72%	72%	74%	75%	74%	76%
Trudno powiedzieć	2%	2%	2%	2%	2%	3%	3%	3%	2%

Źródło: *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018.

[412] Por. M. Tomala, *Social Capital in Baltic Sea Region in the light of the concept by Pierre Bourdieu*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae" 2017, Nr 4, t. II, s. 83.

[413] Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *Kapitał społeczny polskich studentów na tle międzynarodowym z wykorzystaniem wyników badań eksperymentalnych*, „Przegląd Socjologiczny" 2017, LXVI, nr 2, s. 14.

Kolejną kwestią jest analiza ogólnego poziomu zaufania w kontekście jego wymiaru **horyzontalnego**. Zostało ono zbadane w ramach dwóch grup. Pierwszą z nich były osoby obce a drugą partnerzy biznesowi. Dane te przedstawia tabela 8[414]. Na ich podstawie można sądzić, że większość ankietowanych odznaczała się zdystansowaną postawą w relacjach z nieznajomymi[415]. Z kolei pytanie dotyczące relacji biznesowych świadczy o tym, iż ankietowani w swych opiniach byli wyraźnie podzieleni. Na „opłacalność" zaufania w tym wymiarze wskazało, zgodnie z badaniem z 2018 roku, 34% respondentów a 37% było przeciwnego zdania. Odwołując się do wyników z wcześniejszych jego edycji należy wskazać na malejący odsetek osób uważających, że „zaufanie do partnerów w interesach na ogół źle się kończy". Nie jest to jednak tendencja znacząca i nie determinuje nagłego wzrostu liczby osób wyrażających przeciwny pogląd, a jedynie pozwala sądzić, iż ankietowani dostrzegli w tej sferze problem nadmiernej nieufności i w ostatnim sondażu aż w 29% z nich udzieliło odpowiedzi „Trudno powiedzieć".

Tabela 8 Poziom zaufania do nieznajomych oraz partnerów biznesowych wśród Polaków

	2006	**2008**	**2010**	**2012**	**2014**	**2016**	**2018**
Zaufanie do nieznajomych	33%	37%	34%	34%	35%	32%	29%
Brak zaufania do nieznajomych	54%	45%	46%	48%	55%	47%	59%
Zaufanie do partnerów w interesach na ogół się opłaca	27%	33%	34%	38%	33%	35%	34%
Zaufanie do partnerów w interesach na ogół źle się kończy	44%	40%	42%	37%	40%	40%	37%

Źródło: *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018.

W dalszej kolejności analizie został poddany poziom **zaufania wertykalnego**. Tabela 9 prezentuje zaufanie ankietowanych do poszczególnych instytucji istotnych w życiu społeczno-politycznym państwa w 2018 roku[416]. Wynika z niej, że Polacy największym zaufaniem darzyli władze na szczeblu samorządowym (65%). W dalszej kolejności: instytucję Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej (60%), urzędników administracji publicznej (54%), a także Unię Europejską (53%). Z kolei najmniejszym

[414] W tabeli 8 odpowiedzi: „Zdecydowanie mam zaufanie" oraz „Raczej mam zaufanie" zostały ujęte wspólnie jako „Zaufanie do nieznajomych", a odpowiedzi „Zdecydowanie nie mam zaufania" i „Raczej nie mam zaufania" w postaci odpowiedzi „Brak zaufania do nieznajomych".

[415] Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *op. cit.*, 15.

[416] W tabeli 9 odpowiedzi: „Zdecydowanie mam zaufanie" oraz „Raczej mam zaufanie" zostały ujęte wspólnie jako „Mam zaufanie", a odpowiedzi „Zdecydowanie nie mam zaufania" i „Raczej nie mam zaufania" w postaci odpowiedzi „Nie mam zaufania".

zaufaniem wśród ankietowanych cieszyły się: partie polityczne (23%), Trybunał Konstytucyjny (24%) oraz gazety (27%). W przypadku odpowiedzi „trudno powiedzieć" ankietowani najczęściej zaznaczali: Trybunał Konstytucyjny (26%), gazety (20%) i sądy (18%). Z jedenastu instytucji ujętych w badaniu, czterech z nich ankietowani w większości ufali, a siedmiu z nich w większości nie ufali. W przeważającej większości respondenci nie wyrazili zaufania do politycznych instytucji centralnych oraz przedstawicieli mediów. Byli oni jednak bardziej skłonni zaufać władzom samorządowym, osobom pracującym w administracji publicznej oraz Unii Europejskiej[417]. To pierwsze wskazanie pozwala sądzić, że ludzie albo w znacznym stopniu ufają włodarzom swoich miast i wsi albo uważają, że instytucje te są dla nich ważne i w bezpośredni sposób oddziałują na ich życie. Bez względu na przyczynę tego zjawiska, można upatrywać jego efektu w postaci wysokiej frekwencji podczas ostatnich wyborów samorządowych w 2018 roku, co również można odczytać jako przejaw rozwoju lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego[418].

Tabela 9 Poziom zaufania wertykalnego wśród Polaków w badaniach CBOS

W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Władze lokalne miasta/gminy	65%	23%	12%
Prezydent RP	60%	32%	8%
Urzędnicy administracji publicznej	54%	32%	14%
Unia Europejska	53%	32%	16%
Rząd	44%	46%	10%
Telewizja	37%	46%	17%
Sejm i Senat	34%	53%	13%
Sądy	33%	50%	18%
Gazety	27%	53%	20%
Trybunał Konstytucyjny	24%	50%	26%
Partie polityczne	23%	63%	14%

Źródło: *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018.

[417] Zob. E. Adamowicz, K. Walczyk, *Zaburzenia cykliczności aktywności gospodarczej w Polsce w świetle wyników badania koniunktury gospodarczej IRG SGH*, [w:] Niepewność a aktywność gospodarcza, (red.) Walczyk Konrad, „Prace i materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH" Warszawa 2017, s. 7.

[418] Frekwencja w wyborach samorządowych w 2018 roku w dniu 21 października wyniosła 54,90%, co stanowi najwyższy w historii III Rzeczpospolitej Polskiej. Zob. Państwowa Komisja Wyborcza, https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/frekwencja/2110#f1000000 (5.11.2018). Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *op. cit.*, 17.

Przedstawione dane dotyczące poziomu zaufania wśród Polaków wskazują na dwa aspekty determinujące obraz społeczeństwa obywatelskiego. Pierwszym z nich jest wyraźny wśród ankietowanych dystans w relacjach z innymi ludźmi oraz brak zaufania do potencjalnego partnera w interesach[419]. Drugim jest to, że Polacy w znaczącej większości nie ufają ważnym instytucjom życia społeczno-politycznego, jak również przedstawicielom mediów[420]. Rodzi to obawę o brak ich zaangażowania w zakresie partycypacji politycznej, czego efektem może być niechęć do: udziału w wyborach, przystępowania do partii politycznych lub ich zakładania[421]. W konsekwencji prowadzić to może do wykluczenia się ich z polityki i politycznego procesu decyzyjnego[422]. Na uwagę zasługuje jednak znacząco wyższe zaufanie do instytucji samorządu terytorialnego. Może to wynikać z faktu, że Polacy zauważają, iż instytucje te działając w wymiarze lokalnym, mają istotny wpływ na życie swoich mieszkańców i z tego powodu posiadają one większy kredyt zaufania. Dodatkowo lokalna społeczność posiada rozmaite instrumenty wyborcze i niewyborcze do tego, aby wywierać presję na włodarzach swoich miejscowości i oczekiwać od nich realizacji interesów lokalnej społeczności[423].

4.1.2 Poziom zaufania wśród mieszkańców Łodzi oraz obszarów wiejskich województwa łódzkiego

Drugim obszarem analizy zaufania jest wymiar lokalny. Wykorzystane tu badania zostały przeprowadzone wśród ankietowanych w Łodzi oraz wśród respondentów na terenów wiejskich województwa łódzkiego. Tabela 10 prezentuje **poziom zaufania ogólnego** obu grup. Zawarte w niej dane wskazują na to, że biorący udział w badaniu, w większości wykazali się zdystansowaną postawę w relacjach ze współobywatelami.

[419] Zob. Ł. Sułkowski, A. Marjański, *Firmy Rodzinne – rozwój teorii i praktyki zarządzania*, Łódź-Warszawa 2017, s. 82.
[420] Por. A. Kopeć, *Kryzys gospodarczy jako kryzys zaufania do instytucji gospodarczych i politycznych*, „Zeszyty Naukowe Organizacje i Zarządzanie" 2018, nr 71, ss. 114–117.
[421] S. Kornik, D. Rynio, *Partycypacja społeczna a kształtowanie kierunków rozwoju miasta*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, zeszyt 272, s. 131.
[422] A. Kopeć, *op. cit.*, s. 116.
[423] Zob. M. Kidyba, Ł. Makowski, *op. cit.*, s. 56.

Tabela 10 Poziom ogólnego zaufania wśród mieszkańców Łodzi oraz mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego

	Mieszkańcy obszarów wiejskich (N = 977)		Mieszkańcy Łodzi (N = 497)	
Poziom zaufania zgeneralizowanego	Liczebność	Odsetek	Liczebność	Odsetek
Większości ludzi można zaufać	313	32%	60	12,7%
W stosunku do większości należy być ostrożnym	566	58%	347	73,2%
Trudno powiedzieć	98	10%	67	14,1%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego na przykładzie badań w Województwie Łódzkim*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 2(44), s. 81.

Na uwagę zasługuje jednak fakt, iż to mieszkańcy miasta w większym stopniu odznaczali się nieufnością wobec innych osób. Takiego zdania było 58% ankietowanych na obszarach wiejskich a 73,2% w Łodzi. Dodatkowo, nieco ponad dwukrotnie większy odsetek mieszkańców wsi niż miasta uznał, że „większości ludzi można ufać". Z przedstawionych danych płynie wniosek, że mieszkańcy Łodzi cechują się znacznie większą nieufnością wobec innych osób, nie tylko od mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego, ale również od ankietowanych biorących udział w ogólnopolskim badaniu CBOS. W celu znalezienia źródeł tego zjawiska, warto zwrócić uwagę na dane zawarte w tabeli 11, prezentującej **horyzontalny poziom zaufania** mieszkańców Łodzi.

Z przedstawionych danych wynika, że mieszkańcy Łodzi w większości ufają swojej rodzinie (91,7%) oraz sąsiadom (59,7%). W mniejszym stopniu wyrażają je wobec osób, z którymi pracują (47,4%). Z drugiej strony w niewielkim stopniu są oni skłonni zaufać innym mieszkańcom swojego miasta (18,2%). Interesującym będzie w tym miejscu porównanie przedstawionych danych z tymi uzyskanymi w badaniu wśród mieszkańców gmin wiejskich województwa łódzkiego. Wynika z nich, że oprócz rodziny (w badaniu na obszarach wiejskich województwa łódzkiego badaczka dokonała pomiaru w ramach dodatkowej grupy „dalsza rodzina") zaufanie do: sąsiadów, osób, z którymi się pracuje oraz mieszkańców swojej miejscowości jest znacznie większe niż w analogicznym badaniu przeprowadzonym wśród mieszkańców Łodzi. Na uwagę zasługuje również wyraźnie większe zaufanie do tej ostatniej grupy, które na obszarach wiejskich wyniosło 61,8% a wśród łodzian jedynie 18,2%.

Tabela 11 Poziom zaufania horyzontalnego wśród mieszkańców Łodzi

W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Najbliższej rodziny	91,7%	2,5%	5,8%
Sąsiadów	59,7%	17,2%	23,2%
Osób, z którymi Pan(i) na co dzień pracuje	47,4%	26%	26,7%
Mieszkańców swojego miasta	18,2%	48,4%	33,5%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013, s. 75.

Powodów tak kształtującego się zaufania horyzontalnego wśród ankietowanych można upatrywać w znacznie różniącej się od siebie strukturze kontaktów międzyludzkich na obu obszarach. Łódź liczy znacznie więcej osób, niż pozostałe miejscowości w województwie a zatem i jego mieszkańcy ulegają w większym stopniu anonimizacji, niż ma to miejsce w niewielkich zbiorowościach na terenach wiejskich. Wynika to miedzy innymi z tego, że w tym drugim przypadku zakres kontaktów społecznych jest mniejszy i jednocześnie są one silniejsze od tych występujących w miastach[424]. Z pewnością ma na to również wpływ tradycja i doświadczenia lokalnej społeczności w zakresie kooperacji oraz samopomocy, która ma tutaj kluczowe znaczenie m.in. z powodu znaczącej odległości od ośrodków miejskich oraz trudności w korzystaniu z usług służb komunalnych[425].

Tabela 12 Poziom zaufania horyzontalnego wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego

W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Najbliższej rodziny	96,3%	2%	1,3%
Dalszej rodziny	82,4%	14%	4,0%
Sąsiadów	74,3%	20%	5,8%
Osób, z którymi Pan(i) na co dzień pracuje	56,6%	11%	32,6%
Mieszkańców swojej miejscowości	61,8%	17%	21,2%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego na przykładzie badań w Województwie Łódzkim*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 2(44), s. 81.

W dalszej kolejności ankietowani zostali poproszeni o określenie swojego poziomu zaufania do szeregu instytucji zarówno tych o charakterze lokalnym

[424] Zob. V. Montalto, C. J. T. Moura, S. Langedijk, M. Saisana, *Culture counts...*, s. 174.

[425] M. Tarkowski, *Kapitał społeczny i ludzki jako niematerialny zasób rozwoju lokalnego w świetle badań ankietowych mieszkańców wsi województwa pomorskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46, s. 133.

i ponadlokalnym. Tabela 13 przedstawia **rozkład zaufania wertykalnego** wśród mieszkańców Łodzi[426]. Łodzianie w najwyższym stopniu wyrazili zaufanie do następujących instytucji: edukacyjnych (48,9%), banków (41,9%), policji (34%), sądów (28,7%), Unii Europejskiej (29,2%), księży z miejscowych parafii (27,8%), a także firm prywatnych (27,1%) oraz instytucji ochrony zdrowia (25,3%). Z kolei wśród podmiotów, którym respondenci ufali najmniej znalazły się: rada miejska (14,3%), prezydent miasta (13,9%), rząd (11,9%), Sejm i Senat (11,9%), partie polityczne (4,1%). Pomimo potencjalnej niedoskonałości operatu obranego przez badaczkę oraz odległości czasowej od chwili wykonania przez jej zespół badania, warto wskazać na kilka elementów istotnych z perspektywy rozwoju lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. W pierwszej kolejności należy podkreślić, iż mieszkańcy miasta wyrażają mniejsze zaufanie do wymienionych instytucji politycznych, niż miało to miejsce w przypadku odpowiedzi udzielonych przez ankietowanych w badaniu CBOS. Nadal jednak przedstawiciele administracji samorządowej cieszą się większym zaufaniem niż instytucje administracji centralnej. Podobnie jak w przypadku ogólnopolskich badań może to wynikać z faktu, iż instytucje te są postrzegane jako istotne dla funkcjonowania lokalnej społeczności i z tego powodu posiadają one wśród mieszkańców większy kredyt zaufania niż ma to miejsce w odniesieniu do instytucji państwa.

[426] W tabeli 13 odpowiedzi: „Zdecydowanie mam zaufanie" oraz „Raczej mam zaufanie" zostały ujęte wspólnie jako „Mam zaufanie", a odpowiedzi „Zdecydowanie nie mam zaufania" i „Raczej nie mam zaufania" w postaci odpowiedzi „Nie mam zaufania".

Tabela 13 Poziom zaufania wertykalnego wśród mieszkańców Łodzi

W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Instytucji edukacyjnych	48,9%	11,6%	39,5%
Banków	41,9%	22,0%	36,1%
Policji	34,0%	24,6%	41,5%
Unii Europejskiej	29,2%	25,6%	45,3%
Sądów	28,7%	25,0%	46,4%
Księży z miejscowych parafii	27,8%	38,5%	33,8%
Firm prywatnych	27,1%	22%	50,9%
Instytucji ochrony zdrowia	25,3%	42,4%	32,2%
Urzędników administracji publicznej	15,9%	39,2%	44,8%
Rady Miejskiej	14,3%	42,0%	43,8%
Prezydenta miasta	13,9%	47,3%	38,8%
Rządu	11,9%	50,2%	37,9%
Sejmu i Senatu	11,9%	51,1%	37,1%
Partii politycznych	4,1%	54,3%	36,7%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013, s. 73.

W dalszej kolejności analizą objęty został **wertykalny poziom zaufania** wśród ankietowanych na obszarach wiejski, która prezentuje tabela 14[427]. Wynika z nich, że respondenci w największym stopniu mieli zaufanie do Kościoła w wymiarze lokalnym (71,8%) i ponadlokalnym (74,7%). W dalszej kolejności największym zaufaniem cieszyły się wśród nich władze samorządowe (52,2%), rada gminy (48,1%), a także policja (50,8%). Instytucjami, którym ankietowani ufali w najmniejszym stopniu były: związki zawodowe (1,7%), partie polityczne (3,7%), Sejm i Senat (6,3%). Na uwagę zasługuje jednak fakt, że spośród wszystkich wymienionych w badaniu, te o charakterze lokalnym cechuje znacznie wyższy poziom zaufania od pozostałych, co potwierdza wcześniejszą tezę o ich szczególnym miejscu w świadomości respondentów. Nie ulega wątpliwości, że to działania władz lokalnych, aktywność miejscowych parafii, czy wreszcie fundusze unijne, które w ostatnich latach pozwoliły na modernizację

[427] W tabeli 14 odpowiedzi: „Zdecydowanie mam zaufanie" oraz „Raczej mam zaufanie" zostały ujęte wspólnie jako „Mam zaufanie", a odpowiedzi „Zdecydowanie nie mam zaufania" i „Raczej nie mam zaufania" w postaci odpowiedzi „Nie mam zaufania".

polskiej wsi, mają wpływ na życie lokalnych społeczności, co ma również przełożenie na ich wspólną tożsamość oraz rozwój sfery społeczeństwa obywatelskiego[428].

Tabela 14 Poziom zaufania wertykalnego wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego

W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Kościół	74,7%	15%	10,1%
Miejscowa parafia oraz księża	71,8%	17,6%	10,4%
Władze lokalne – wójta lub zarządu gminy	52,2%	27,3%	20,2%
Policji	50,8%	30%	19,1%
Rada gminy	48,1%	26,9%	25%
Unia Europejska	43,1%	23,8%	33,2%
Sądy	31,7%	31%	37%
Ruch ochrony środowiska	30%	16,4%	53,3%
Urzędnicy administracji samorządowe	27,4%	22,3%	20,1%
Rząd	6,5%	83,4%	9,9%
Sejm i Senat	6,3%	83,2%	10,4%
Partie polityczne	3,7%	64,3%	31,8%
Związki zawodowe	1,7%	22,5%	67,8%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego na przykładzie badań w Województwie Łódzkim*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 2(44), s. 83.

Analiza poziomu zaufania na podstawie badań ogólnopolskich i lokalnych pozwoliła wskazać na istotny problem w zakresie zaufania wertykalnego i horyzontalnego wśród Polaków. Ankietowani w większości wyrazili nieufność wobec osób nieznajomych. Ponadto analiza ich wertykalnego poziomu zaufania wskazuje, że większość instytucji, w szczególności te o charakterze politycznym i państwowym, cieszy się najmniejszym zaufaniem. Z badań CBOS wynika, że zaufanie typu obywatelskiego, które w raporcie określono jako wyrażane do instytucji państwa jest niewielkie. Może to powodować znikome zaangażowanie Polaków w sferę polityki. Potwierdzają to również badania przeprowadzone wśród mieszkańców Łodzi. Na uwagę jednak zasługuje fakt, że administracja samorządowa, wyraźnie staje się bliższa mieszkańcom lokalnej społeczności i nie jest już bezpośrednio postrzegana

[428] Zob. Z. Waśkowski, A. Jasiulewicz, *op. cit.*, s. 281. Zob. A. Naumiuk, M. Bron Jr., *Budżet partycypacyjny w kształtowaniu wspólnej przestrzeni lokalnej – potencjał edukacyjny i inspiracje pedagogiczne*, „Pedagogika Społeczna" 2017, nr 3(65), s. 50.

przez pryzmat działań władz centralnych. Proces ten w istotnie szybszym tempie zachodzi w gminach wiejskich.

Szczególnie interesującym obszarem z perspektywy badań nad zaufaniem horyzontalnym i wertykalnym jest miasto Łódź. Przeprowadzona analiza dowiodła, że jego mieszkańcy różnią się w znacznym stopniu od osób zamieszkujących tereny wiejskie województwa łódzkiego. Różnica ta jest widoczna pod względem zaufania do innych osób, jak również instytucji a w szczególności wobec tych o charakterze lokalnym (samorządowym). Z drugiej strony łódzkie badanie pozwoliło potwierdzić wnioski sformułowane na podstawie sondażu ogólnopolskiego. Polacy, w tym łodzianie, kierują się w życiu nieufnością do innych ludzi oraz instytucji. Pomimo, iż mają oni świadomość, że zaufanie stanowi ważny element relacji społecznych, politycznych i gospodarczych, traktują je jako niezwykle cenne dobro, zarezerwowane tylko dla nielicznych osób i podmiotów.

4.2 Analiza zakresu norm i wartości

Kolejnym elementem konstytutywnym kapitału społecznego są **wartości i normy**, którymi jednostki kierują się w relacjach z innymi osobami. W niniejszej pracy określono je w następujących sposób. N**ormy** stanowią zestaw zasad współżycia społecznego znajdujący się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo[429]. Wynikają one z **wartości**, czyli istniejących w świadomości tych osób określonych dóbr lub podmiotów ważnych w ich życiu[430]. Dla przykładu wartością dla rożnych ludzi może być prawo oraz rodzina. Z tego faktu wynikają następujące normy „przestrzeganie prawa" i „troska o rodzinę", które ci wypełniają lub starają się to robić.

Analiza komponentu norm i wartości pozwoli określić zakres społecznie akceptowalnych zachowań oraz postaw w badanej populacji. Przedstawione w niniejszym podrozdziale badania wskazują na różne podejście do analizy problematyki norm i wartości. Mianowice niekiedy rozważaniom zostają poddane jedynie normy, wartości albo określone zachowania, które ankietowani poddają ocenie na skali „całkowicie akceptowalne – całkowicie nieakceptowalne". W związku z tym,

[429] Zob. A. Brosch, *Sharenting - nowy wymiar rodzicielstwa?*, [w:] *Świat małego dziecka. Przestrzeń instytucji, cyberprzestrzeń i inne przestrzenie dzieciństwa*, (red.) H. Krauze–Sikorska, M. Klichowski, Poznań 2007, s. 382.
[430] Zob. Ł. Sułkowski, A. Marjański, *op. cit.*, s. 85.

dane zamieszczone w raportach CBOS prezentują analizę w zakresie **wartości** oraz **akceptacji określonych zachowań**. Z kolei zespół Mularskiej–Kucharek skoncentrował swoją uwagę na stosunku ankietowanych do następujących **norm społecznych**: podmiotowość, prawdomówność, wzajemność, współpraca, sprawiedliwość, tolerancja.

4.2.1 Wykaz norm i wartości wśród Polaków

W pierwszej kolejności analizie zostaną poddane dane pochodzące z cyklicznych badań CBOS. Tabela 15 przedstawia wyniki ankiety zawierającej odpowiedzi na pytania dotyczące wartości, jakie dla Polaków były najważniejsze w życiu w 2005, 2010 i 2013 roku. W ostatniej z przedstawionych edycji badania, pierwsze miejsce zajęło „szczęście rodziny", które wskazało ponad 80% respondentów. Na drugim miejscu ankietowani ulokowali „zachowanie dobrego zdrowia", które było ważne dla ok. 70% ankietowanych. Kolejne trzy wartości wskazywane przez Polaków można uznać za ważne dla nich na podobnym poziomie. Były to: „uczciwe życie", „praca zawodowa" i „spokój". Dalsza w kolejności wartość „szacunek innych ludzi" w żadnej z kolejnych edycji badania nie przekroczyła progu 20% a w 2013 roku osiągnęła najwyższy poziom wynoszący 17%.

Tabela 15 Rozkład wartości ważnych dla Polaków

Które z podanych na tej liście wartości są dla Pana(i) najważniejsze w życiu?	2005	2010	2013
Szczęście rodzinne	84%	84%	82%
Zachowanie dobrego zdrowia	69%	74%	74%
Uczciwe życie	23%	23%	26%
Praca zawodowa	23%	18%	21%
Spokój	20%	20%	19%
Szacunek innych ludzi	11%	13%	17%
Wykształcenie	13%	10%	9%
Dobrobyt, dobrostan	11%	5%	5%
Pomyślność ojczyzny	8%	7%	3%
Wolność głoszenia własnych poglądów	3%	4%	3%

Źródło: *Wartości i normy*, Komunikat z badań CBOS, nr BS/111/2013, Warszawa 2013.

Spośród wszystkich wartości, które zostały zawarte w badaniu „wykształcenie" oraz „dobrobyt" uznane zostały za najważniejsze zaledwie przez niewielki odsetek respondentów. W ostatniej analizowanej edycji było to kolejno 9% i 5%. Na uwagę

zasługuje również niewielka pula odpowiedzi, która wskazywałaby na „pomyślność ojczyzny", czy „wolność głoszenia własnych poglądów" jako na te wartości mające kluczowe znaczenie w życiu człowieka. Na żadną z nich nigdy nie wskazało więcej niż kilka procent respondentów. Czy może to oznaczać, iż są one dla Polaków nieistotne? Ankietowani mogli w badaniu zaznaczyć więcej niż jedną wartość a zatem wskazanie na te dotyczące sfery prywatnej nie wykluczało zaznaczenia również tych odnoszących się do sfery publicznej. Spośród wszystkich wymienionych wartości „wolność głoszenia własnych poglądów" oraz „pomyślność ojczyzny" mogą być uznane za wyznaczniki tzw. norm obywatelskich, czyli określających zachowania i postawy obywateli względem państwa (zgodnie z wizją republikańską). W związku z tym analizowane dane świadczą o tym, że polskie społeczeństwo cechuje silne przywiązanie do spraw w sferze prywatnej oraz znikome zainteresowanie obszarem spraw publicznych. Potwierdzają to dane dotyczące takich wartości jak: „szacunek innych ludzi", „pomyślność ojczyzny", „wolność głoszenia własnych poglądów", które nie przekroczyły progu 20% odpowiedzi respondentów a wydają się być istotnymi z punku widzenia kooperacji między ludźmi, ich zaangażowania obywatelskiego oraz rozwoju sfery społeczeństwa obywatelskiego.

W dalszej kolejności badacze poprosili respondentów o określenie, w jakim stopniu wymienione **zachowania społeczne** są ich zdaniem akceptowalne na skali od 1 oznaczający całkowity brak akceptacji do 7 wskazujący na całkowitą akceptację dla konkretnego zachowania. Tabela 16 przedstawia rozkład tych odpowiedzi.

Tabela 16 Rozkład aprobaty dla poszczególnych zachowań wśród Polaków

Oceniane zachowania	1	2 - 3	4	5 - 6	7	Trudno powiedzieć	Średnia ocen na skali 1-7
Przyjmowanie łapówek	88%	8%	2%	1%	0%	1%	**1,22**
Wykorzystywanie pracowników przez pracodawców	86%	10%	2%	1%	0%	1%	**1,25**
Wręczanie łapówek	80%	14%	3%	1%	1%	1%	**1,37**
Bicie dzieci	76%	18%	3%	2%	0%	1%	**1,43**
Wykorzystywanie stanowiska służbowego dla własnych korzyści	67%	24%	4%	2%	1%	2%	**1,62**
Zaniedbywanie swoich obowiązków w pracy	50%	37%	8%	3%	1%	1%	**1,92**
Dokonywanie fikcyjnych darowizn lub zaniżanie dochodów, by zapłacić mniejszy podatek	55%	25%	9%	4%	4%	3%	**2,07**
Przekraczanie dozwolonej prędkości na jezdni	47%	31%	13%	6%	3%	0%	**2,27**
Jazda na gapę w autobusie lub tramwaju	36%	32%	14%	11%	5%	2%	**2,72**
Ściąganie na egzaminach	27%	29%	19%	12%	11%	2%	**3,25**
Nieuczestniczenie w wyborach	21%	24%	23%	12%	16%	4%	**3,67**

Źródło: *Wartości i normy*, Komunikat z badań CBOS, nr BS/111/2013, Warszawa 2013.

Najmniej akceptowalnymi zachowaniami okazały się dla biorących udział w badaniu: „przyjmowanie łapówek", „wykorzystywanie pracowników przez pracodawców", „wręczanie łapówek", „bicie dzieci" i „wykorzystywanie stanowiska służbowego dla własnych korzyści". Respondenci wykazali się nieco większym liberalizmem w przypadku oceny takich jak: „zaniedbywanie swoich obowiązków w pracy", „dokonywanie fikcyjnych darowizn lub zaniżanie dochodów, by zapłacić mniejszy podatek", „przekraczanie dozwolonej prędkości", czy „jazdę na gapę (…)". Tutaj ich odpowiedzi były w mniejszym stopniu skoncentrowane wokół najniższego punktu wartości skali. W sposób najbardziej liberalny ankietowani podeszli do kwestii „ściągania na egzaminie" oraz „nieuczestniczenie w wyborach". W tym przypadku średnia na skali 1-7 wyniosła najwięcej, bo kolejno 3,25 oraz 3,67. Analizowane zachowania ogólnie nie były postrzegane za akceptowalne wśród biorących udział w badaniu. Pomimo pewnych różnić pomiędzy poszczególnymi wskazaniami

tendencja jest wyraźna. Ankietowani wyrażają sprzeciw wobec braku poszanowania dla takich norm jak **uczciwość** oraz **sprawiedliwość** w relacjach między ludźmi w sferze publicznej. Dodatkowo wskazali oni na **prawdomówność** jako ważny aspekt życia, w kontekście przestrzegania prawa i płacenia podatków. W najmniejszym stopniu ankietowani podkreślili kwestię własnej **podmiotowości** np. w kontekście uczestniczenia w wyborach. Podsumowując, stosunek respondentów do przedstawionych zachowań społecznych wskazuje na to, że zwracają oni uwagę na kwestię jakości relacji pomiędzy ludźmi w sferze publicznej. Przyczyn tego zjawiska można upatrywać w dwóch postawach jednostek. Pierwsza z nich (powstała na gruncie republikańskiej wizji społeczeństwa obywatelskiego) dotyczy poczucia „obywatelskiego" obowiązku względem instytucji państwa i społeczeństwa każdego z respondentów. Druga (zawierająca się w koncepcji liberalnej) wskazuje na wyraźną potrzebę samorealizacji jednostki, w której to brak równych szans oraz uczciwych reguł współżycia społecznego może skutkować nierównościami społecznymi i rodzić frustrację osób gorzej usytuowanych. W efekcie, w obawie przed taką sytuacją, korzystnym z punktu widzenia interesów prywatnych jest, aby każdy członek społeczeństwa przestrzegał takich norm jak uczciwość, sprawiedliwość i prawdomówność. Na podstawie dotychczasowych rozważań można stwierdzić, że druga postawa jest bliższa Polakom.

Kolejnym aspektem badań był rozkład tzw. „liberalizmu moralnego", czyli akceptacji dla pewnych zachowań, w oparciu o cechy społeczno-demograficzne populacji. Zachowaniami wziętymi w raporcie CBOS pod uwagę były m.in: bicie dzieci, ściąganie na egzaminach, zaniedbywanie swoich obowiązków w pracy, wręczanie łapówek, przyjmowanie łapówek, przekraczanie dozwolonej prędkości na jezdni, wykorzystywanie stanowiska służbowego dla własnych korzyści, dokonywanie fikcyjnych darowizn lub zaniżanie dochodów, by zapłacić mniejszy podatek, wykorzystywanie pracowników przez pracodawców, jazda na gapę w autobusie lub tramwaju, zdradzanie współmałżonka, skracanie życia nieuleczalnie chorego na jego prośbę, świadome kupowanie rzeczy podrabianych (fałszowanych), rozwód, stosowanie środków antykoncepcyjnych, nieuczestniczenie w wyborach.

Tabela 17 Rozkład poziomu liberalizmu moralnego wśród Polaków

Cechy społeczno-demograficzne	Średni wskaźnik „liberalizmu moralnego" mierzony na skali 1–7	Odchylenie standardowe
Ogółem	2,8	0,85
Płeć		
Mężczyźni	2,81	0,86
Kobieta	2,79	0,85
Wiek		
18-24 lata	3,07	0,76
25-34	2,3	0,78
35-44	2,94	0,79
45-54	2,77	0,83
55-64	2,56	0,83
65 lat i więcej	2,38	0,94
Miejsce zamieszkania		
Wieś	2,6	0,83
Miasto do 19 999	2,71	0,77
20 000 - 99 999	2,98	0,9
100 000 - 499 999	2,94	0,9
500 tys. i więcej mieszkańców	3,14	0,71
Grupa społeczno-zawodowa		
Kadra kierownicza, specjaliści z wyższym wykształceniem	2,93	0,73
Średni personel, technicy	3,19	0,95
Pracownicy administracyjno-biurowi	2,85	0,77
Pracownicy usług	3,02	0,78
Robotnicy wykwalifikowani	2,9	0,92
Robotnicy niewykwalifikowani	2,7	0,77
Rolnicy	2,63	0,81
Pracujący na własny rachunek	3,05	0,66
Renciści	2,36	0,79
Emeryci	2,36	0,87
Uczniowie i studenci	3,3	0,72
Bezrobotni	3,02	0,77
Ocena warunków materialnych gospodarstwa domowego		
Złe	2,66	0,89
Średnie	2,79	0,87
Dobre	2,87	0,82

Źródło: *Wartości i normy*, Komunikat z badań CBOS, nr BS/111/2013, Warszawa 2013.

Z danych wynika, że poziom liberalizmu wśród mężczyzn i kobiet był podobny. W kontekście wieku ankietowanych, największym odznaczały się osoby między

18 a 24 rokiem życia oraz między 35 a 44. W ramach miejsca zamieszkania większym liberalizmem moralnym wykazali się mieszkańcy dużych miast (3,14) a w ramach poszczególnych grup społeczno-zawodowych: uczniowie i studenci (3,3), średni personel i technicy (3,19) oraz pracujący na własny rachunek (3,05). Reasumując, wraz ze zmianą miejsca zamieszkania, ze wsi w kierunku dużych miasta, poziom liberalizmu moralnego rośnie. Podobnie jego wielkość zmienia się wraz z wiekiem oraz przynależnością do poszczególnych grup społeczno-zawodowych.

Powyższa analiza zawierała szereg zachowań dotyczących sfery prywatnej oraz publicznej. Warto zauważyć, że średni poziom liberalizmu moralnego wyniósł 2,8. Najwyższy średni wskaźnik osiągnęli przedstawiciele średniego personelu oraz technicy (3,19). Z kolei średnia jego wartość w przypadku normy „nieuczestniczenia w wyborach" w całej populacji wyniosła 3,67. Wynika z tego, że tego rodzaju absencja nie jest powszechnie uważana za akceptowalną ani za nieakceptowalną, lecz raczej jest ona neutralna moralnie. W związku z tym, ankietowani nie uznają partycypacji politycznej za niezbędną aktywność obywatelską, co z pewnością ma swoje konsekwencje w wielkości ich kapitału społecznego oraz przekłada się na zaangażowanie obywatelskie w przyszłości.

4.2.2 Wykaz norm i wartości wśród mieszkańców Łodzi

Kolejną populacją objętą analizą w wymiarze **norm i wartości** są mieszkańcy Łodzi. W tym zakresie Mularska–Kucharek przeanalizowała wybrane normy życia społecznego, które dają się ocenić, a zatem ich postrzeganie dla każdej jednostki jest subiektywne i wynika z własnych przekonań, posiadanej wiedzy i zgromadzonych doświadczeń oraz wychowania. Były to: **podmiotowość**, **prawdomówność**, **wzajemność**, **współpraca**, **sprawiedliwość**, **tolerancja**[431].

W przypadku pierwszej normy autorka określiła **podmiotowość** jako „autodeterminizm, czyli zdolność stanowienia o sobie" oraz jako „poczucie sprawstwa"[432]. Problematyka ta została przedstawiona w ramach pytań o prawo do samodzielnego decydowania o sobie, a także o wpływ przeciętnego obywatela na to, co robią władze lokalne. Na podstawie przeprowadzonych analiz badaczka wykazała, że łącznie 86,6% ankietowanych wyraziło pogląd, iż jednostka powinna sama o sobie

[431] M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny…,* s. 84.
[432] *Ibidem*, s. 84.

decydować w kwestii moralności. Przeciwnego zdania było zaledwie 5,4% respondentów. Z kolei na pytanie dotyczące „wpływ przeciętnego obywatela na to, co robią władze lokalne" jedynie 11,5% uznało, że posiada takowy a prawie 80% było przeciwnego zdania. Pozostali stwierdzili, że w połowie się zgadzają z tą tezą, a w połowie nie[433]. Przedstawione dane wskazują na fakt, że wśród ankietowanych w Łodzi silne jest poczucie własnej podmiotowości. Niestety nie jest ono realizowane w kontekście ich partycypacji politycznej, gdyż większość z nich uważa, że nie ma wpływu na działania podejmowane przez władze lokalne. Powyższe dane prezentuje tabela 18.

Tabela 18 Podmiotowość w świadomości ankietowanych w Łodzi

W jakim stopniu zgadza się Pan ze stwierdzeniem, że:	*jednostka powinna mieć prawo do samodzielnego decydowania w sprawach moralnych bez konieczności kierowania się opiniami np. przedstawicieli kościoła i innych autorytetów?*	*ludzie tacy jak ja nie mają wpływu na to, co robią lokalne władze?*
Zdecydowanie się zgadzam	38,7%	33,9%
W większym stopniu się zgadzam niż nie zgadzam	27,5%	22,8%
Raczej się zgadzam	20,4%	21,6%
W połowie się zgadzam, w połowie się nie zgadzam	7,9%	10,1%
Raczej się nie zgadzam	3,4%	7,1%
W większym stopniu się nie zgadzam niż zgadzam	0,4%	2,6%
Zdecydowanie się nie zgadzam	1,6%	1,8%
Ogółem (N=497)	100%	100%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Podmiotowość mieszkańców Łodzi i jej uwarunkowania*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2011, nr 38, s. 125.

Kolejna norma życia społecznego, czyli **prawdomówność** została poddana badaniu, na podstawie odpowiedzi udzielonych na pytanie: „w jakim stopniu zgadza się Pan/Pani ze stwierdzeniem, że nie należy kłamać, nawet jeśli przynosi to komuś przykrość?". Analiza ta pozwoliła zweryfikować podejście ankietowanych do prawdomówność w sytuacji, kiedy nie dotyczy ono tylko wyrażania własnych przekonań, lecz wtedy, kiedy ich artykulacja nie przynosi jednostce korzyści[434]. Niemal 65% respondentów wyraziło pogląd, iż zawsze powinno się mówić prawdę. Jedynie 15% z nich uznało, że dopuszczalne jest w życiu stosowanie tzw. „kłamstwa

[433] *Ibidem,* s. 86.
[434] *Ibidem*, s. 86.

użytecznego", a prawie 20% łodzian na tak zadane pytanie stwierdziło, że „w połowie się zgadzam, w połowie nie"[435]. O ile ankietowani wskazują na fakt, że tego rodzaju norma jest ważna to jednocześnie twierdzą, iż są uzasadnione przypadki, kiedy może ona zostać złamana. Odnosić się to może zarówno do spraw w sferze publicznej oraz prywatnej. Z pewnością można uznać, że jej przestrzeganie zależy od kontekstu interakcji, w której uczestniczy jednostka oraz od jej każdorazowej subiektywnej oceny wydarzeń[436].

Następną analizowaną normą była **wzajemność**. Nie ulega wątpliwości, że jest ona ważna w kontekście współpracy między jednostkami[437]. Wyniki pokazują, że 45% ankietowanych zgodziło się z tezą, iż „innym należy pomagać w takim samym stopniu, jak oni nam pomagają". Przeciwnego zdania było nieco ponad 4% ogółu populacji. Prawie 11% osób zaznaczyło odpowiedź „w połowie się zgadzam, w połowie nie". Pozostali zgodzili się z normą wzajemności w stopniu umiarkowanym[438]. Wynika z tego, że ankietowani wskazują na wzajemność jako na ważną normę życia społecznego. Po pierwsze ma ona znaczenie w kontekście zakresu norm i wartości jednostki. Po drugie wpływa na zwieszenie się jej kapitału społecznego we wskazanym komponencie a po trzecie wpływa na jej aktywność obywatelską (partycypacja społeczna oraz polityczna)[439]. Warto również zaznaczyć, że w relacjach opartych na współpracy **wzajemność** może przynieść konkretne efekty w postaci umocnienia się więzi miedzy ludźmi oraz pozytywnie oddziaływać na ich kooperację w przyszłości[440].

Następnym elementem objętym badaniem była **współpraca**. W tym wymiarze ponad 80% ankietowanych wyraziło dla niej aprobatę określając ją jako opłacalną i skuteczną[441]. Kolejną normą była **sprawiedliwość**. Na pytanie „czy wszystkim ludziom należy zapewnić możliwość realizacji szans życiowych" aż 90% respondentów wyraziło zdanie twierdzące[442]. Wynika z tego, że obie normy są ważne dla ankietowanych

[435] *Ibidem,* s. 86.
[436] Por. M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 144; M. Wosiek, *Kapitał społeczny i jego relacje…*, s. 91; Z. Waśkowski, A. Jasiulewicz, *op. cit.*, s. 280.
[437] J. Musso, Ch. Weare, *op .cit.,* s. 2534.
[438] M. Mularska–Kucharek, *op. cit.*, s. 86.
[439] B. Będzik, *Zróżnicowanie poziomu kapitału społecznego w gminach wiejskich województwa zachodniopomorskiego według wieku respondentów – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkole Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce" 2017, 4(27), s. 87.
[440] Zob. R. Goodspeed, *Participatory E-Planning With Civic Crowdfunding…*, s.78.
[441] M. Mularska–Kucharek, *op. cit.*, s. 87.
[442] *Ibidem*, s. 88.

w Łodzi. Dodatkowo należy stwierdzić, że mają one znaczenie z punktu widzenia rozwoju lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego. **Współpraca** stanowi tu niejako jej fundament. Z punktu widzenia zakresu komponentu norm i wartości jest ona ważną zmienną, która wpływa na wielkość kapitału społecznego a w konsekwencji na aktywność obywatelską jednostek. Z kolei **sprawiedliwość** w tym kontekście był rozpatrywana jako ta, odnosząca się do przysługującego ludziom prawa do podejmowania się działalności na rzecz lokalnej wspólnoty[443]. Inną kwestią jest jednak to, czy z niego korzystają.

Ostatnią z norm życia społecznego poddaną badaniu była **tolerancja**. Autorka sama jednak zaznacza, że „w dzisiejszych czasach bycie tolerancyjnym jest po prostu modne i nie wypada nie tolerować odmienności innych", co stawia pod znakiem zapytania prawdomówność respondentów w ramach omawianego zagadnienia[444]. Nie dziwi zatem fakt, że zdecydowana większość łodzian zgadza się z poglądem, że nie należy krytykować innych ludzi z powodu odmienności ich postaw i poglądów. Przeciwne zdanie wyraziło jedynie kilka procent osób biorących udział w badaniu.

Podsumowując, na podstawie przedstawionych faktów należy stwierdzić, że kluczowymi normami społecznymi, które w najwyższym stopniu zostały przez respondentów zaaprobowane były: **współpraca**, **sprawiedliwość**, **podmiotowość**, **tolerancja**. W dalszej kolejności były to: **prawdomówność** i **wzajemność**. Autorka badania twierdzi jednak, że ich wskazanie przez ankietowanych ma jedynie charakter deklaratywny i trudno jednoznacznie stwierdzić, że są one w praktyce przestrzegane. Jej zdaniem przykładem tego jest tolerancja. Z punktu widzenia badań nad kapitałem społecznym i sferą społeczeństwa obywatelsko w szczególności należy wskazać na **współpracę**, **wzajemność** oraz **sprawiedliwość**. Ankietowani w większości zaaprobowali te normy, co może stanowić pozytywny sygnał w wymiarze rozwoju ich kapitału społecznego. Pierwsza z nich odnosi się do kooperacji między jednostkami. Druga dotyczy charakteru tej współpracy, którą należy określić jako wzajemne wsparcie i mobilizację. Trzecia norma wskazuje na znaczenie równego uczestnictwa jednostek

[443] Zob. G. Chabetek–Karwacka, J. Ziółkowska, *The impact of mega events on the local economic development through the development of social capital*, „Journal of Geography, Politics and Society" 2017, no. 7(4), s. 30.
[444] M. Mularska–Kucharek, *op. cit.*, s. 88.

w życiu publicznym na poziomie lokalnym. Wszystko to może rodzić pozytywne skutki w zakresie aktywności obywatelskiej ankietowanych[445].

Z kolei **podmiotowość**, w badaniach przeprowadzonych wśród łodzian, została w wymiarze prywatnym określona jako jedna z najważniejszych norm życia człowieka. Niestety jest ona niewystarczająco realizowana w obszarze sfery publicznej. Tutaj ankietowani wskazują, że mają niewielki wpływ na działania lokalnego samorządu. Z tego powodu **normę podmiotowości** należy uznać za tą, która wymaga jeszcze wiele pracy (a w szczególności współpracy) ze strony całej społeczności mieszkańców oraz przedstawicieli administracji publicznej i ich politycznych władz.

W przypadku wartości, jakie wskazywali respondenci w badaniach przeprowadzonych przez CBOS należy stwierdzić, że w większości miały one charakter prywatny. Te dotyczące sfery publicznej ulokowali oni na dalszych miejscach. Przykładem tutaj może być wolność głoszenia własnych poglądów. Wynika z tego, że wolą oni zachować własne opinie dla siebie, gdyż dzielenie się nimi z innymi nie jest kwestią dla nich najistotniejszą. Możliwe, że wynika to z faktu, iż są oni bardziej skłonni do ich artykulacji w sferze prywatnej niż publicznej. Następnie wskazując na ich aprobatę dla poszczególnych zachowań można stwierdzić, że większość z nich podchodzi do absencji wyborczej w sposób neutralny. Tym samym uczestnictwo w wyborach nie jest uznawane za powinność obywatelską (zgodnie z republikańską koncepcją społeczeństwa obywatelskiego) a raczej utożsamiane jest z wolnością, z której każdy może skorzystać (koncepcja liberalna).

To wszystko pozwala sądzić, że komponent kapitału społecznego, jakim jest zestaw norm i wartości nie oddziałuje w znaczącym stopniu na rozwój ich kapitału społecznego, a w konsekwencji na aktywność obywatelską Polaków w zakresie partycypacji politycznej[446]. Tego rodzaju działalność jest przez członków społeczeństwa traktowana jako aspekt ich wolności a nie element powinności. W efekcie wspomniana tu absencja nie jest niczym nadzwyczajnym, lecz zgodnie z prawem stanowi jedną z możliwych aktywności każdego wolnego człowieka w tym zakresie.

[445] Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *Kapitał społeczny polskich studentów…*, 32.
[446] Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *Norms of egality and the gap between attitudes and behaviour amongst polish students: an experimental study*, „Economics and Sociology" 2017, vol. 10, no. 3, ss. 220–236.

4.3 Analiza sieci komunikacji i uczestnictwa

Ostatnim komponentem kapitału społecznego poddanym analizie jest sieć komunikacji i uczestnictwa. Została ona zdefiniowana jako sieć interakcji każdej z osób, tworząca się poprzez jej aktywność w ramach rozmaitych organizacji o charakterze formalnym lub nieformalnym. Pozwala ona na wymianę informacji i poglądów oraz wpływa na rozwój sieci kontaktów posiadanych przez człowieka[447]. Zgodnie z wcześniejszymi założeniami analiza sieci komunikacji i uczestnictwa została oparta o dane ilościowe. Przykładami tego typu organizacji są: stowarzyszenia, fundacje, związki zawodowe, partie polityczne, ochotnicze straże pożarne, podmioty samopomocowe lub nieformalne koła zainteresowań. Danymi wykorzystanymi w badaniu były te z ogólnopolskiego badania opinii publicznej CBOS oraz lokalnych badań przeprowadzonych przez Mularską–Kucharek w Łodzi.

4.3.1 Sieć komunikacji i uczestnictwa wśród Polaków

W pierwszej kolejności analizie zostały poddane wyniki ogólnopolskiego badania CBOS. Tabela 19 prezentuje rozkład zaangażowania Polaków w organizacjach pozarządowych. Dane z lat 2002–2018 wskazują na coraz większy odsetek osób, które podejmują nieodpłatną aktywność w ramach instytucji trzeciego sektora, choć jest to nadal niewielka grupa osób. Największe grono ankietowanych wykazało w 2018 roku aktywność w ramach organizacji charytatywnych (20,6%). Drugą, co do wielkości grupą były osoby zaangażowane w działalność organizacji, których celem jest rozwój szkolnictwa (10,3%). Aktywność ankietowanych w pozostałych organizacjach wykazanych w ankiecie nie przekroczyła kilku procent. Na uwagę zasługuje również zaangażowanie respondentów w ramach: organizacjach samopomocowych (4,1%), samorządów lokalnych (3,6%), związków zawodowych (2,3%) oraz partii politycznych (0,9%). Wszystkie wymienione stanowią instrumenty partycypacji obywatelskiej jednostki. To dzięki nim obywatele mogą wpływać na lokalną wspólnotę i ją zmieniać. Dodatkowo w ramach nich mogą tworzyć wspólnoty o charakterze obywatelskim.

[447] Zob. A. van der Hoeven, E. Hitters, T*he Social and Cultural Values of Live Music: Sustaining Urban Live Music Ecologies*, „Cities" 2019, no. 90, ss. 263–271.

Przedstawione dane dowodzą, że aktywność Polaków w organizacjach pozarządowych jest niewielka i w większości przypadków nie przekracza kilku procent[448]. We wszystkich badanych okresach najmniejszy odsetek zaangażowanych osób stanowią członkowie partii i stowarzyszeń politycznych. Fakt ten potwierdza tezę, że kluczowym problemem kapitału społecznego Polaków jest brak ich zaangażowania w podmioty o charakterze politycznym, co może negatywnie wpływać na podejmowane się przez nich partycypacji politycznej[449].

Tabela 19 Rozkład aktywności Polaków w organizacjach pozarządowych w badaniach CBOS

Czy Pan(i) poświęca swój wolny czas na działalność w którejś organizacji, stowarzyszeniu, ruchu, klubie lub fundacji? Chodzi o udział w pracy tej (tych) organizacji, a nie tylko o przynależność do niej.	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2016	2018
Organizacje charytatywne	2,3%	4,8%	5,6%	4,8%	9,1%	10,4%	18,6%	20,6%
Organizacje działające na rzecz szkolnictwa, oświaty	3,2%	4,2%	4,8%	4,8%	8%	6,9%	10,9%	10,3%
Organizacje, ruchy religijne	2,0%	3,9%	3,4%	2,8%	4,5%	5,4%	6,9%	7,9%
Organizacje sportowe	2,7%	4,8%	3,5%	2,8%	5,8%	4%	7,5%	7,1%
Stowarzyszenia, związki działkowiczów, hodowców, itp.	1,8%	2,9%	2,5%	1,6%	3,3%	4%	5%	6,1%
Ochotnicza Straż Pożarna	3%	2,2%	3,4%	1,4%	2,7%	3,2%	4,7%	5,3%
Organizacje młodzieżowe	2,1%	2,3%	2,3%	1,8%	3,2%	2,7%	6,1%	5,2%
Organizacje samopomocowe	0,4%	1%	1,3%	0,8%	2,5%	1,6%	2,7%	4,1%
Organizacje, stowarzyszenia artystyczne	0,9%	1,9%	1,6%	0,8%	2,6%	2,9%	4,4%	4%
Organizacje emerytów, kluby seniorów	1,2%	1,8%	1,8%	1,2%	1,8%	2,6%	3,0%	3,7%
Samorządy dzielnicowe, osiedlowe, np. rady mieszkańców, komitety domowe	0,3%	1,0%	1,2%	0,9%	1,6%	2,3%	3,0%	3,6%
Organizacje wspierające placówki służby zdrowia	0,6%	0,8%	1,5%	0,9%	1,7%	1,2%	2,0%	3,4%

[448] Zob. Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *op. cit.*, 30.

[449] Badania kapitału społecznego przeprowadzone przez Ptaka pokazują, że osoby aktywne w sferze publicznej wykazują się znacznie większą siecią komunikacji i uczestnictwa od pozostałych mieszkańców Polski. Zob. A. Ptak, *op. cit.*, s. 45.

Organizacje kobiece, np. Koło Gospodyń Wiejskich	0,8%	1,2%	0,8%	1,0%	0,8%	1,0%	2,6%	3,3%
Komitety starające się o załatwienie jakiejś konkretnej sprawy (np. parkingu), grupy protestu	0,3%	0,4%	1,0%	0,4%	1,3%	1,7%	3,3%	3,2%
Organizacje działające na rzecz ochrony środowiska naturalnego	3%	1,2%	1,8%	0,9%	1,5%	1,6%	3,2%	3,1%
Związki zawodowe	3,3%	3,8%	3,9%	3,2%	2,1%	2,8%	4,3%	2,3%
Partie lub stowarzyszenia polityczne	0,6%	0,7%	0,7%	0,4%	0,7%	1,1%	1,1%	0,9%

Źródło: *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań CBOS, nr 29, Warszawa 2018.

W drugiej kolejności badaniem została objęta praca społeczna Polaków w organizacjach pozarządowych, określona tu jako nieodpłatna i dobrowolna. Jej rozkład przedstawia tabela 20. Dotyczy ona ogólnej działalności ludzi w tego rodzaju podmiotach. Z przedstawionych danych wynika, że 40% respondentów podejmuje się pracy społecznej. Wśród tych osób są też takie, które robią to w ramach jednej dziedziny (18%), w ramach dwóch (8%), a czasem nawet trzech i więcej (14%). Dane pokazują, że odsetek osób decydujących się na podjęcie pracy społecznej rośnie i w 2018 roku był największy z dotychczas odnotowanych w ramach badań CBOS. Należy podkreślić, że 22% respondentów podejmuje się pracy w większej liczbie dziedzin niż jedna, czym wyróżnia się od pozostałych. Pozwala to sądzić, że posiadają oni większą od innych ankietowanych sieć kontaktów społecznych, a zatem ich sieć komunikacji i uczestnictwa również jest większa[450]. Na przestrzeni 16 lat zauważalny jest także wzrost liczby osób, które podejmują się pracy społecznej w większej liczbie dziedzin co wskazuje na fakt, iż ich zasób kapitału społecznego również ulega zwiększeniu w ramach omawianego komponentu.

[450] *Ibidem*, s. 45. Zob. S. Kornik, D. Rynio, *op. cit.*, s. 130.

Tabela 20 Praca społeczna Polaków w organizacjach obywatelskich

Praca społeczna w organizacjach obywatelskich	Wskazania respondentów według terminów badań							
	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2016	2018
Osoby niepracujące społecznie	79%	76%	77%	80%	72%	68%	63%	60%
Osoby pracujące społecznie	21%	24%	23%	20%	28%	32%	37%	40%
w tym:								
w jednej dziedzinie	15%	14%	14%	12%	15%	17%	16%	18%
w dwóch dziedzinach	4%	5%	4%	4%	5%	7%	8%	8%
w trzech lub więcej	2%	5%	5%	4%	8%	8%	13%	14%

Źródło: *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań CBOS, nr 29, Warszawa 2018.

Polacy w większości nie są członkami organizacji pozarządowych i nie widzą potrzeby podejmowania się pracy społecznej[451]. Sytuacja ta jednak stale ulega poprawie. Dodatkowo zauważalna jest intensyfikacja działań osób już zaangażowanych w badanym obszarze. 40% ankietowanych swoją sieć komunikacji i uczestnictwa buduje w oparciu o aktywność w organizacjach obywatelskich. W efekcie posiadają oni większą sieć kontaktów i możliwości potencjalnych relacji o charakterze współpracy z innymi ludźmi od pozostałych osób. Z powyższych rozważań płyną dwa wnioski. Pierwszym z nich jest to, że aktywność w organizacjach pozarządowych wśród Polaków rośnie. Drugim, że zmiana ta widoczna jest jedynie w przypadku tych organizacji o charakterze charytatywnym (partycypacja społeczna) i w niewielkim stopniu jest zauważalna w zakresie samorządów lokalnych oraz partii politycznych (partycypacja polityczna). W konsekwencji ich zaangażowanie może nie przekładać się na zwiększenie ich podmiotowości w politycznym procesie decyzyjnym i powodować trudności w kooperacji społeczeństwa z administracją publiczną[452].

4.3.2 Sieć komunikacji i uczestnictwa wśród mieszkańców Łodzi

Kolejnym elementem analizy jest sieć komunikacji i uczestnictwa mieszkańców Łodzi. W celu przedstawienia tego problemu zastosowano dwa badania. Pierwsze zostało przeprowadzone w ramach grantu promotorskiego pod tytułem „Kapitał społeczny a postawy przedsiębiorczości i jakość życia mieszkańców Łodzi" a udział w nim wzięło

[451] Zob. R. Czachor, *Organizacje pozarządowe a kapitał społeczny w Polsce*, Polkowice 2014, ss. 45–51.
[452] *Ibidem*, s. 53.

497 łodzian[453]. Drugi zestaw danych został zgromadzony w ramach projektu *Odrodzenie miast postprzemysłowych* i objęto nim 700 dorosłych mieszkańców Łodzi[454].

Tabela 21 prezentuje dane dotyczące rozkładu zaangażowania łodzian w ramach organizacji pozarządowych pochodzące z badania na próbie 497 dorosłych mieszkańców miasta. Wynika z nich, że łącznie 17,1% respondentów deklaruje członkostwo w tego rodzaju podmiotach. Z kolei 82,9% w ogóle w nich nie działa. Wśród osób deklarujących tego rodzaju zaangażowanie 11,7% wskazało na swoją aktywność w jednej organizacji, 3% w dwóch a 1,4% w trzech. Odsetek osób, które odpowiedziały, że są aktywne w większej liczbie tego rodzaju podmiotów wyniósł łącznie 1%.

Przedstawione dane wskazują, że łodzianie w większości nie są członkami żadnej organizacji pozarządowej. W skutek tego wielkość ich sieci komunikacji i uczestnictwa, biorąc pod uwagę zoperacjonalizowaną zmienną, jest niewielka. Oznacza to również, że z punktu widzenia wielkości posiadanego przez nich kapitału społecznego komponent ten nie odgrywa istotnej roli. Według autorek stanowi to dowód na to, że łodzianie w większości nie interesują się sprawami wykraczającymi poza sferę prywatną i nie uczestniczą w życiu publicznym lokalnej społeczności[455]. Dodatkowo Mularska–Kucharek wskazuje, że analizowane tu zaangażowanie stanowi domenę jedynie wąskiej grupy osób co sprawia, że przybiera ono charakter enklawowy[456].

[453] M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 4(46).
[454] A. Świątek, *Poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2015, nr 52.
[455] Podobnie sytuacja wygląda w przypadku wykorzystania kapitału społecznego w sferze prywatnej, M. Cebula, *op. cit.*, s. 84.
[456] M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców…,* s. 79.

Tabela 21 Aktywność mieszkańców Łodzi w organizacjach pozarządowych (N=497)

Liczba organizacji pozarządowych, do których przynależy badany	Częstotliwość	Odsetek
0	412	82,9%
1	58	11,7%
2	15	3%
3	7	1,4%
4	1	0,2%
5	3	0,6%
6	1	0,2%
Ogółem	497	100%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 4(46).

Tabela 22 przedstawia niniejszy problem z perspektywy badań przeprowadzonych wśród 700 dorosłych mieszkańców Łodzi. Zaprezentowane wyniki potwierdzają niską aktywność łodzian w tego rodzaju podmiotach. Na uwagę zasługuje również fakt, że zwiększenie w niniejszym sondażu próby badawczej, w porównaniu do wcześniej zaprezentowanego, nie wpłynęło na poprawę wyniku a wręcz go pogorszyło. W tym przypadku jedynie 6,6% ankietowanych zadeklarowało, że przynależy do jakieś organizacji pozarządowej. Większość wskazała na jedną (5,6%) a pozostali na dwie i trzy (łącznie 1%).

Tabela 22 Aktywność mieszkańców Łodzi w organizacjach pozarządowych (N=700)

Liczba organizacji pozarządowych, do których przynależy badany	Częstotliwość	Odsetek
Nie należy	654	93%
Należy do 1 organizacji	39	5,6%
Należy do 2 organizacji	6	0,9%
Należy do 3 organizacji	1	0,1%
Należy do 4 organizacji	0	0%
Ogółem	700	100%

Źródło: A. Świątek, *Poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2015, nr 52.

Wyniki te potwierdzają, że organizacje pozarządowe nie cieszą się dużym zainteresowaniem wśród łodzian. Jedynie niewielka część mieszkańców Łodzi deklaruje swoje członkostwo w ich strukturach. Jedną z przyczyn takiej sytuacji może być brak doświadczenia ludzi oraz wypracowanych tradycji w zakresie aktywności

w organizacjach pozarządowych[457]. Dodatkowo w świetle przedstawionych badań, podmioty te nie odgrywają istotnej roli w procesie rozwoju kapitału społecznego mieszkańców Łodzi. W efekcie nie biorą one znaczącego udziału w kształtowaniu się aktywności obywatelskiej (w wymiarze partycypacji społecznej oraz politycznej) tych osób. Można sądzić, że ta, o ile w ogóle występuje, ma charakter indywidualny w postaci np. głosowania w wyborach samorządowych, czy na projekty w budżecie obywatelskim lub odbywa się w ramach wspólnot mieszkaniowych.

Warto podkreślić, że organizacje pozarządowe nie mają zbyt wielkich możliwości na poprawę tej sytuacji. Ich zdolność do pozyskiwania nowych członków jest niewielka i w praktyce ogranicza się jedynie do różnych form bezkosztowego prowadzenia działań promocyjnych. Wynika to z faktu, iż zgodnie z raportem Stowarzyszenia Klon/Jawor z 2018 roku na temat kondycji organizacji pozarządowych w Polsce, średni budżet każdej z nich w 2017 roku wynosił jedynie 28 tys. zł[458]. Dodatkowo jednym z ważniejszych problemów w ich funkcjonowaniu, oprócz trudności w pozyskaniu funduszy, jest brak ludzi chętnych do bezinteresownego zaangażowania się[459].

Powyższa analiza pokazała, że obie badane grupy nie wykazują się dużą aktywnością w organizacjach pozarządowych. W przypadku badań ogólnopolskich największy odsetek przebadanych osób należał do organizacji charytatywnych a najmniejszy do tych o charakterze politycznym. Wynika z tego, że te drugie nie odgrywają istotnej roli w procesie rozwoju partycypacji politycznej ogółu społeczeństwa. Z kolei analiza dotycząca nieodpłatnego świadczenia pracy w ramach organizacji pokazała, że w tym zakresie od kilku lat, zgodnie z badaniami CBOS, mamy do czynienia z tendencją rosnącą. Może to oznaczać, że ma obecnie miejsce proces tworzenia się doświadczeń ludzi w zakresie ich aktywności w organizacjach pozarządowych, którego efekty będą widocznie w niedalekiej przyszłości.

Odnosząc się do badań przeprowadzony w Łodzi należy stwierdzić, że organizacje pozarządowe nie stanowią płaszczyzny, na której jej mieszkańcy budują swoją sieć komunikacji i uczestnictwa. Wynika to z tego, że albo nie są oni w ogóle aktywni w sferze publicznej lub ich zaangażowanie ma charakter indywidualny i okazjonalny.

[457] Zob. U. Markowska–Przybyła, D. M. Ramsey, *op. cit.*, 30.
[458] *Kondycja organizacji pozarządowych 2018*. Raport Stowarzyszenia Klon/Jawor Warszawa 2018, s. 12.
[459] *Ibidem*, s. 16.

W efekcie, zdaniem Mularskiej–Kucharek, aktywność osób w ramach organizacji pozarządowych ma charakter enklawowy, czyli odnosi się do niewielkich grup osób w ramach konkretnych obszarów tematycznych[460]. Z kolei te rozwijają swoją sieć komunikacji i uczestnictwa co, na podstawie poczynionych założeń teoretycznych, może mieć znaczenie w zakresie podejmowania się przez nich różnych aktywności obywatelskich. Kwestia ta zostanie poddana rozważaniom w kolejnym rozdziale pracy.

4.4 Analiza wielkości kapitału społecznego

Ostatnią kwestią poruszoną w niniejszym rozdziale jest próba oszacowania wielkości kapitału społecznego Polaków i mieszkańców Łodzi w świetle dostępnych badań oraz raportów. Dotychczas poczynione konstatacje zostały tu zweryfikowane za pomocą odrębnych opracowań dotyczących omawianej problematyki. W pierwszej kolejności analizie została poddana wielkość kapitału społecznego Polaków a następnie mieszkańców Łodzi. Dotyczyła ona poszczególnych jego komponentów oraz ich wpływu na zaangażowanie obywatelskie jednostek, które zgodnie z poczynionymi w niemniejszej pracy założeniami, wynika z wielkości posiadanego przez te osoby zasobu kapitału[461].

4.4.1 Kapitał społeczny Polaków

W pierwszej kolejności analizie poddany został komponent kapitału społecznego, jakim jest **zaufanie**. Badanie to objęło jego trzy wymiary: **ogólny**, **horyzontalny** (zaufanie do ludzi) oraz **wertykalny** (zaufanie do instytucji). W świetle przedstawionych danych Polacy są nieufni. Brak zaufania wyrażany jest przez nich w szczególności do osób nieznajomych (w wymiarze horyzontalnym) oraz instytucji politycznych i mediów (w wymiarze wertykalnym). Do podobnych wniosków doszli autorzy raportu *Diagnoza Społeczna* Czapiński i Panek, a także Mularska–Kucharek oraz Grabowska–Powaga. Ich zdaniem charakterystyczną cechą Polaków jest niski poziom dwóch wymiarów zaufania: do innych ludzi oraz do instytucji życia politycznego[462].

[460] M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *op. cit.*, s. 79.
[461] Zob. G. Leśniak–Łebkowska, *op. cit.*, s. 56.
[462] M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament…,* s. 80; A. Grabowska-Powaga, *Uwarunkowania kształtowania kapitału społecznego – odniesienia do Polski*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2016, nr 449, s. 174; J. Czapiński, T. Panek, *Diagnoza Społeczna*, Warszawa 2015, s. 363. R. Czachor, *Organizacje pozarządowe…,* ss. 43–44.

W wymiarze **zaufania horyzontalnego** badanie przeprowadzone na podstawie danych z 6 rundy Światowego Sondażu Społecznego również wskazuje, że Polacy są nieufni w relacjach z innymi osobami. Jedynie 23% ankietowanych odpowiedziało, że kieruję się w nich zaufaniem. Dla porównania odsetek ten w przypadku ankietowanych w USA wyniósł 40%[463]. Badania przeprowadzone przez Wosiek dotyczące kooperacji gospodarczej również tego dowodzą. Jej zdaniem poziom zaufania wśród Polaków jest alarmująco niski w stosunku do mieszkańców innych państw[464]. Jej zdaniem akumulacja kapitału społecznego dokonuje się bardzo powoli, stopniowo, w wymiarze pokoleniowym, co w szczególności odnosi się do poziomu zaufania[465]. Według niej stanowi to pochodną wydarzeń historycznych. Mianowicie pojawienie się na początku okresu transformacji negatywnych symptomów przeobrażeń, takich jak bezrobocie, inflacja, recesja, doprowadziło do deprecjacji poziomu kapitału społecznego[466]. Nie oznacza to jednak, że Polacy przestali ze sobą współpracować. Przedstawiony na wcześniejszym etapie proces tworzenia się w Polsce wspólnot obywatelskich dowodzi, że pomimo niskiego poziomu zaufania, obywatele decydują się na współdziałanie. Odbywa się ono w mniejszym stopniu w wymiarze publicznym a w większym w ramach sfery prywatnej. Zmiany w tym zakresie, zdaniem Wosiek, należy upatrywać w dłuższym okresie czasu liczonym nie w latach a wręcz w pokoleniach. Należy zgodzić się z tym poglądem, gdyż zachodzi tu potrzeba wypracowania tradycji oraz zebrania doświadczenia przez Polaków w zakresie aktywności obywatelskiej.

W ramach **zaufania wertykalnego** warto zaznaczyć, że szczególnie dużym zaufaniem cieszy się samorząd terytorialny. Wniosek ten, powstały na bazie przeprowadzonych analiz, potwierdzają badania Kantar Public z 2016 roku, z których wynika, że władzom samorządowym ufa aż 52% Polaków[467]. Wiśniewski wskazuje, że od 1990 roku występuje systematyczny wzrost zaufania do władz lokalnych. Zjawisko to ma związek ze zwiększaniem się zaufania indywidualnego obserwowanego

[463] M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego…*, s. 120.
[464] M. Wosiek, *Integrowanie rozwoju kapitału ludzkiego i kapitału społecznego jako wyzwanie polskiej gospodarki*, „EKONOMIA XXI WIEKU" 2015, 1(5), s. 80.
[465] *Ibidem*, s. 86.
[466] A. Grabowska–Powaga, *op. cit.*, s. 174.
[467] *Zaufanie do instytucji publicznych*. Porównanie lat 2006, 2011 i 2016, Kantar Public 2016, K.068/16, s. 4.

w wynikach badań ankietowych oraz rosnącą frekwencją w wyborach samorządowych[468]. W kontekście badań nad kapitałem społecznym można stwierdzić, że proces ten stanowi elementem rozwoju tradycji obywatelskich oraz zdobywania doświadczenia przez członków lokalnych wspólnot.

Wykazany w badaniu niski poziom zaufania do innych instytucji politycznych, w dłużnym okresie czasu, również ulega poprawie. Z badań Instytutu Gallupa wynika, że zaufanie do władz państwa w 2016 roku oscylowało w okolicach 40% i było ponad dwa razy większe niż w 2007 roku[469]. Jego wysokość potwierdzają dane z sondażu Kantar Public. Wynika z nich, że w 2016 roku 31% respondentów wyraziło zaufanie do Sejmu, 33% do Senatu a 35% wobec rządu. Prezydent w tym zestawieniu uzyskał wynik 47%. Największym zaufaniem wśród pozostałych instytucji (powyżej 50%) cieszyły się w m.in.: straż pożarna, pogotowie ratunkowe, wojsko, policja, straż graniczna[470]. Z danych pochodzących ze Światowego Sondażu Społecznego wynika, że Polacy w największym stopniu ufają organizacjom charytatywnym i ekologicznym, uczelniom wyższym, wojsku, kościołowi oraz policji. Najmniejszym zaufaniem cieszą się wśród nich: partie polityczne, Sejm i Senat, rząd. W gronie tym również znajdują się związki zawodowe, administracja państwa oraz media. Wynika z tego, że Polacy wyrażają w większym stopniu zaufanie do instytucji działających w bliskich relacjach ze społeczeństwem a w mniejszym do tych, które tego nie robią. Może to być również przyczyną tego, że samorząd lokalny odznacza się najwyższym zaufaniem ze wszystkich instytucji politycznych.

[468] M. Wiśniewski, *Zaufanie do samorządu terytorialnego w Polsce – próba oceny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2015, zeszyt 3, s. 334.
[469] Government at a Glance 2017, OECD Publishing, s. 14.
[470] Zaufanie do instytucji publicznych. Porównanie lat 2006, 2011 i 2016, Kantar Public 2016, K.068/16, s. 4.

Tabela 23 Poziom zaufania wertykalnego wśród Polaków na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego

W jakim stopniu darzy Pan(i) zaufaniem następujące instytucje i organizacje?	*Mam zaufanie*	*Nie mam zaufania*	*Trudno powiedzieć*
Organizacje charytatywne	66,7%	27,8%	5,5%
Uniwersytet/Uczelnie wyższe	66,4%	21,0%	12,5%
Wojsko	63,3%	30,7%	6,0%
Kościół	58,3%	40,4%	1,3%
Organizacje proekologiczne	53,8%	36,6%	9,5%
Policja	52,2%	44,2%	3,5%
Organizacje feministyczne	49,6%	31,9%	18,6%
Banki	42,8%	51,6%	5,5%
Sądownictwo	40,6%	52,8%	6,6%
Duże przedsiębiorstwa	38,9%	45,3%	15,8%
Telewizja	29,2%	68,5%	2,3%
Prasa	27,7%	69,1%	3,3%
Administracja państwa	22,6%	71,7%	5,7%
Związki zawodowe	18,6%	57,5%	23,9%
Rząd	17,5%	79,5%	3,0%
Parlament	13,2%	82,3%	4,4%
Partie polityczne	7,9%	87,3%	4,8%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2), s. 121.

Przedstawione dane wskazują, że Polacy nie darzą wysokim zaufaniem instytucji ważnych dla funkcjonowania państwa, demokracji oraz wolności słowa. W efekcie powstaje obawa o to, że ucierpi na tym ich zakres partycypacji politycznej na poziomie centralnym. Niskie zaufanie do mediów zmusza do refleksji nad przepływem informacji oraz procesem komunikacji instytucji politycznych z obywatelami[471]. Tutaj wydaje się, że konkurencją dla nich jest Internet, gdzie za pomocą portali społecznościowych obywatele mogą się wymieniać poglądami oraz mobilizować do działania. Na uwagę zasługują znacznie wyższe od pozostałych instytucji politycznych wyniki zaufania wyrażanego wobec samorządu lokalnego. Wydaje się, że są one efektem wzrostu zainteresowania wśród ludzi lokalnymi sprawami i będą miały przełożenie na ich aktywność obywatelską.

[471] Zob. B. Będzik, *op. cit.*, s. 93.

Kolejnym komponentem kapitału społecznego poddanym analizie były **normy i wartości**. Z przedstawionych danych wynika, że Polacy odznaczają się silnym przywiązaniem do spraw związanych ze sferą prywatną oraz niewielkim do kwestii dotyczących sfery publicznej. Wydaje się, że są one wobec siebie komplementarne, gdyż w wielu przypadkach wzajemnie na siebie oddziałują np. w kontekście tworzenia i przestrzegania prawa. W związku z tym aktywność w jednej nie wyklucza zaangażowania w drugiej a może przynieść korzyści dla jednostki oraz zbiorowości. Niestety z badania wynika, że ankietowani nie widzą potrzeby zabierania głosu na forum publicznym oraz partycypowania w wyborach. Dodatkowo Czapiński i Panek wskazują, że jednym z mankamentów kapitału społecznego Polaków jest niezbyt dobre zdanie Polaków o samych siebie w zakresie przestrzegania norm społecznych[472]. Tu jednak analiza na podstawie danych CBOS wykazała, że wśród respondentów obowiązującymi normami są **prawdomówność** (kwestie uczciwego płacenia podatków), **uczciwość** (sprzeciw dla wręczania i przyjmowania łapówek) oraz **sprawiedliwość** (uczciwe życie). Warto jednak zaznaczyć, że są one jedynie deklarowane przez ankietowanych i trudno jednoznacznie wykazać ich sprawdzalność. Z drugiej strony normą jaką jest **podmiotowość** w sferze publicznej, ankietowani uznali za mało istotną, czego dowodem jest to, że ich zdaniem absencja podczas wyborów jest przez nich traktowana w sposób neutralny. Jest ona jednak wyraźnie podkreślana w sferze prywatnej i dotyczy samorealizacji jednostki. Stanowi to kolejny argument za tezą, że Polacy skupieni są na sprawach w sferze prywatnej oraz w znaczącej większości nie wyrażają chęci do uczestnictwa w sprawach publicznych, co należy uznać za czynnik negatywnie wpływający na wielkość ich kapitału społecznego.

W kontekście norm i wartości, które odnoszą się do spraw publicznych warto również odwołać się do danych z Światowego Sondażu Społecznego. W ramach 6 rundy badaniu został poddany stosunek respondentów do następujących zachowań społecznych: „domagania się od państwa świadczeń, do których nie jest się uprawnionym", „uchylanie się od opłat w tramwajach, autobusach itp.", „kradzież", „zaniżanie dochodów przed urzędem podatkowym, jeśli to możliwe", „przyjmowanie łapówek przy wykonywaniu obowiązków służbowych", „bicie żony przez męża", „bicie dzieci przez rodziców", „przemoc wobec innych"[473]. W większości Polacy nie akceptują stosowania przemocy

[472] M. Wiśniewski, *op. cit.*, ss. 351–355.
[473] M. Radziszewski, *op. cit.*, ss. 122–123.

oraz uchylania się od opłat w pojazdach komunikacji miejskiej (ok. 67% wskazań ankietowanych). W nieco bardziej liberalny sposób podchodzą oni do kwestii płacenia podatków oraz domagania się od państwa nieuprawnionych świadczeń. W pierwszym przypadku zachowanie to było nieakceptowalne dla 55% a w drugim dla ok. 50% respondentów[474].

Podsumowując, Polacy w większości deklarują, że przestrzegają norm i kierują się wartościami, które określić można jako te wpisujące się republiką wizję społeczeństwa obywatelskiego (odnoszącą się do powinności obywatela względem państwa i społeczeństwa). Z drugiej strony, analiza poszczególnych przykładów zachowań wskazuje, że polskie społeczeństwo odznacza się wysokim poziomem liberalizmu w zakresie stosowania niektórych norm społecznych, co również wskazywali autorzy *Diagnozy Społecznej*. W efekcie zakres norm i wartości posiadany przez Polaków nie wpływa pozytywnie na ich wielkość kapitału społecznego oraz należy sądzić, że ma negatywne konsekwencje w ich zaangażowaniu w sprawy publiczne.

Ostatnim analizowanym komponentem kapitału społecznego była **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Wynika z niej, że Polacy w większości nie są aktywni w organizacjach pozarządowych[475]. Wskazuje na to również Prymon–Ryś, która prezentuje wyniki badań świadczących o tym, że jedynie 13% Polaków w badaniu z 2016 roku stwierdziło, że osobiście uczestniczyło w działaniach organizacji pozarządowych[476]. Najwięcej z nich brało udział w działaniach stowarzyszeń i fundacji (w szczególności o charakterze *non-profit*) – ponad 10%. Najmniej w partiach politycznych, stowarzyszenia gospodarczych, związkach zawodowych (łącznie ok. 1,5%)[477]. Dodatkowo nie widzą oni potrzeby oddawania się pracy społecznej. Badania przeprowadzone na podstawie danych z Światowego Sondażu Społecznego również wskazują, że zaangażowanie Polaków w tego rodzaju organizacjach jest niewielkie. W tym przypadku największy odsetek zadeklarował swoje członkostwo w: organizacjach religijnych, organizacji sportowych, organizacji związanych z nauka, sztuką i muzyką, a także związkach zawodowych.

[474] *Ibidem*, s. 123.
[475] M. Wiśniewski, ss. 351–355.
[476] E. Prymon–Ryś, *Wolontariat i filantropia jako przejawy konsumpcji zrównoważonej w warunkach polskich*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 501, s. 101.
[477] *Ibidem*, s. 102.

Tabela 24 Udział ankietowanych w organizacjach pozarządowych na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego

Organizacje	Nie działam	Jestem członkiem
Organizacja religijna lub kościelna	74%	26%
Organizacja zajmująca się sportem i rekreacją	87,4%	12,6%
Związki zawodowe	88,5%	11,5%
Organizacja zajmująca się nauką, sztuką, muzyką	89,3%	10,7%
Stowarzyszenia zawodowe	92%	8%
Organizacja zajmująca się pomocą charytatywną i humanitarną	92%	8%
Inna	94%	6%
Organizacje proekologiczne	95,2%	4,8%
Partie polityczne	95,7%	4,3%
Grupa samopomocowa, grupa wsparcia	95,7%	4,3%
Organizacja konsumencka	97,2%	2,8%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie M. Radziszewski, Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2), s. 124.

Z drugiej strony badania przeprowadzone na podstawie danych CBOS wskazują, że sytuacja ulega zmianie i aktywność Polaków w organizacja pozarządowych rośnie, na co również wskazują Czapiński i Panek[478]. Zmiana ta jest szczególnie widoczna wśród osób już aktywnych w sferze publicznej. Wynika z tego, że osoby zaangażowanie, poprzez intensyfikację swoich działań rozwijają własną sieć kontaktów społecznych, przy jednoczesnej absencji pozostałej części społeczeństwa. W konsekwencji może to rodzić obawę o istotne rozwarstwienie w zakresie posiadanego przez poszczególne jednostki kapitału społecznego[479]. Dodatkowo należy wspomnieć, że wzrost ten dotyczy w szczególności organizacji o charakterze charytatywnym (partycypacja społeczna) i w niewielkim stopniu jest zauważalny w zakresie samorządów lokalnych oraz partii politycznych (partycypacja polityczna). W efekcie może to oznaczać, że rozwój kapitału społecznego jednostek nie przełoży się na ich zaangażowanie obywatelskie w zakresie partycypacji politycznej[480].

[478] M. Wiśniewski, *op. cit.*, ss. 351–355.

[479] Zob. A. Grabowska–Powaga, *Modele kapitału społecznego na przykładzie organizacji – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2017, z. 114, s. 148.

[480] Sieć społeczna odgrywa również ważną funkcję z punktu widzenia wykorzystania kapitału społecznego w sferze prywatnej. Zob. M. Cebula, *Społeczny wymiar konsumpcji…*, s.84.

Podsumowując, Polacy są nieufni w relacjach z innymi osobami, cechuje ich ogólnie wysoki poziom norm i wartości, których kluczowym mankamentem jest ich realizacja w praktyce[481]. Dodatkowo nie są oni aktywni w organizacjach pozarządowych. W efekcie należy uznać, że wielkość ich kapitału społecznego jest niewielka. W perspektywie rozwoju sfery społeczeństwa obywatelskiego fakt ten rodzi określone konsekwencje. Pierwszą z nich jest niska partycypacja polityczna Polaków. Odnosi się ona do politycznego procesu decyzyjnego. Z drugiej strony widać, że wzrasta poziom zaangażowania ludzi w zakresie partycypacji społecznej. Analizując wielkość kapitału społecznego Polaków warto odwołać się do informacji ze Światowego Sondażu Społecznego. Na ich podstawie dokonano w sposób skumulowany prezentacji danych dotyczących wielkości poszczególnych komponentów kapitału. W tym celu przy pomocy współczynnika rzetelności Alfa Cronbacha zostały stworzone skale zaufania, norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa. Odpowiedzi zostały przekodowane oraz dodane do siebie. Prawidłową rzetelność uzyskała skala: zaufania 0,84, norm i wartości 0,78 oraz sieci komunikacji i uczestnictwa 0,76. Poniższa tabela prezentuje rozkład tychże zmiennych. Wynika z nich, że w zakresie zaufania Polacy lokują się w okolicach środka skali. W przypadku norm i wartości znajdują się w jej górnej części, a w przypadku komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa w dolnej.

Tabela 25 Analiza wielkości kapitału społecznego wśród Polaków na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego

	Minimum	**Dolny kwartyl**	**Średnia (Mediana)**	**Górny kwartyl**	**Maksimum**
Zaufanie	-30	-11	-4(-4)	2	26
Normy i wartości	0	62	65,3(68)	72	72
Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	0	1,5(0)	2	22

Źródło: Opracowanie własne na podstawie M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2), s. 125.

Analiza wielkości kapitału społecznego Polaków pozwala poddać refleksji ich aktywność obywatelską. Z przedstawionych danych płynie wniosek, że jest ona

[481] Zob.: P. Szkudlarek, *Kapitał społeczny ludzi młodych – analiza badań wśród studentów*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 489, s. 402–403.

niewielka, ale stale rośnie[482]. Potwierdzają to również twórcy *Diagnozy* Społecznej. Zdaniem Czapińskiego i Panka zachodzą obecnie istotne przemiany w ramach aktywności politycznej Polaków w wymiarze zebrań publicznych, jak również wyborów lokalnych i ogólnokrajowych. Na tej podstawie stworzyli oni indeks doświadczeń społecznych i działań obywatelskich, który na przestrzeni dwóch edycji badania (w 2013 i w 2015 roku) podniósł się o 10%, co pozwala sądzić, że proces rozwoju społeczeństwa obywatelskiego odbywa się płynnie i pozytywnie rokuje na przyszłość[483].

4.4.2 Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi

W przypadku badań przeprowadzony w wymiarze lokalnym analiza **poziomu zaufania** wykazała, że mieszkańcy Łodzi różnią się w znacznym stopniu od osób zamieszkujących gminy wiejskie województwa łódzkiego. Różnica ta ujawnia się w szczególności w zakresie zaufania do osób nieznajomych, wśród których znajdują się współmieszkańcy a także do instytucji politycznych, w tym do samorządu lokalnego. Łodzianie są znacznie bardziej nieufni, niż mieszkańcy wiejskich gmin województwa łódzkiego. Dodatkowo wykazują się oni mniejszym zaufaniem do instytucji niż ma to miejsce w ogólnopolskich badaniach przeprowadzonych przez CBOS. Na niski poziom zgeneralizowanego zaufania (horyzontalnego i wertykalnego) wskazują również badania Mularskiej–Kucharek oraz Starosty[484]. Jego zdaniem to poziom zaufania horyzontalnego oddziałuje pozytywnie na jego wzrost a wertykalnego negatywnie[485].

W wymiarze **horyzontalnym**, łodzianie darzą dużym zaufaniem jedynie rodzinę, sąsiadów oraz osoby, z którymi pracują. Z kolei w zakresie **wertykalnym** ponownie najmniejszym cieszą się instytucje polityczne oraz media. Na kwestię niskiego poziomu zaufania w tym wymiarze wskazuje również w swych badaniach Starosta[486]. Wskazują na to również badania dotyczące poziomu zgeneralizowanego zaufania. Mimo to, spośród nich największym cieszą się władze samorządowe, co można uznać za ważny i pozytywny sygnał rozwoju lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego.

---

[482] *Ibidem*, s. 397.
[483] Zob. *Ibidem*, s. 348. E. Jędrych, D. Klimek, *Kapitał społeczny w przedsiębiorstwie – zasady i uwarunkowania pomiaru*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej" 2018, zeszyt 118, ss. 227–228.
[484] P. Starosta, *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego I społecznego w regionie łódzkim*, Łódź 2012, s. 297; M. Mularska-Kucharek, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym…*, s. 158.
[485] P. Starosta, *op. cit.*, s. 214.
[486] *Idem*, *Społeczny potencjał odrodzenia miast poprzemysłowych*, Łódź 2016, s. 212.

Analiza **norm i wartości** wyrażanych przez łodzian pozwoliła stwierdzić, że ci kierują się rozmaitymi normami, z których w kontekście rozwoju ich kapitału społecznego oraz aktywności obywatelskiej kluczową rolę odgrywają: **współpraca**, **wzajemność** oraz **sprawiedliwość**. Problem stanowi jednak niski poziom podmiotowości ludzi w zakresie ich kooperacji z przedstawicielami władz samorządowych. Może to skutkować wykluczeniem członków lokalnej społeczności z politycznego procesu decyzyjnego[487]. W efekcie proces rozwoju sfery społeczeństwa obywatelskiego zostanie zaburzony i ograniczy się jedynie do partycypacji społecznej lub też wypracowane w ramach niego relacje zostaną spożytkowane w sferze prywatnej. Potwierdzają to wyniki badań przeprowadzonych przez Mularską–Kucharek. Jej zdaniem łodzian cechuje niskie poczucie podmiotowości. Wśród nich nie jest jeszcze w pełni wykształcone przekonanie, że każdy obywatel może być podmiotem, od którego wiele zależy[488]. W efekcie podmiotowość wyrażana przez ludzi odnosi się jedynie do sfery spraw prywatnych. Analiza norm i wartości przeprowadzona przez zespół Starosty wykazała, że innym problemem w omawianej kwestii jest wyraźna sprzeczność w postawie mieszkańców w kontekście łamania norm społecznych. Oznacza to, że obowiązujący ich zakres jest wybiórczo respektowany a za jego nieprzestrzeganie nie grozi zbyt dotkliwa sankcja ze stronnych innych członków społeczeństwa[489]. Mularska–Kucharek określiła to zjawisko jako „relatywizm moralny" w obszarze sfery publicznej[490].

Kolejnym elementem badań były **sieci komunikacji i uczestnictwa**. W świetle przeprowadzonych analiz łodzianie w przeważającej większości nie są aktywni w żadnych organizacjach pozarządowych. Podkreślają to zarówno Mularska–Kucharek, Świątek oraz Starosta[491]. Dodatkowo pierwsza wymieniona badaczka wskazuje, że analizowane tu zaangażowanie przybiera charakter enklawowy[492]. Oznacza to, że jedynie niewielka grupa osób jest aktywna obywatelsko i z czasem

[487] Zob. D. Stawasz, *Kapitał społeczny jako czynnik warunkujący rozwój terytorialny*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, vol. CLXXXIV, s. 160.
[488] *Idem*, *Podmiotowość mieszkańców Łodzi…,* s. 133.
[489] P. Starosta, *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego I społecznego w regionie łódzkim*, Łódź 2012, s. 297.
[490] M. Mularska-Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia…*, s. 86 oraz *Idem,* M. Mularska-Kucharek, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym…*, s. 158.
[491] M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców…,* s. 80; A. Świątek, *Poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa…*, s. 118; P. Starosta, *op. cit.*, s. 297.
[492] M. Mularska-Kucharek, A. Świątek, *op. cit.,* s. 79.

intensyfikuje swoje działania[493]. Pozostałe osoby nie podejmują się żadnego działania w tym zakresie[494]. Wynika z tego, że łodzianie w przeważającej większości nie uczestniczą w życiu lokalnej społeczności lub ograniczają ją jedynie do np. uczestnictwa w wyborach samorządowych (czego już nie widać w przypadku wyborów do rad osiedli)[495]. W konsekwencji nie posiadają oni rozbudowanej sieci kontaktów, która mogłaby wpłynąć na ich zaangażowanie w rozmaite przedsięwzięcia lub dać im możliwość mobilizacji ludzi do realizacji autorskich inicjatyw. W większości ograniczają oni swoją aktywność do kwestii związanych ze sferą spraw prywatnych.

W swoich badaniach Mularska–Kucharek przedstawiła również skumulowany poziom kapitału społecznego mieszkańców Łodzi w ramach poszczególnych obszarów miasta. Przedstawia to mapa 2. Z prezentowanych informacji wynika, że jedynie w pięciu z nich mieszkają osoby o wysokim kapitale społecznym. Obszary miasta, których mieszkańcy wykazali się najniższym poziomem omawianego zasobu, to w dużej mierze tereny podmiejskie oraz duże osiedla[496]. Wynika z tego, że większość mieszkańców Łodzi odznacza niskim i średnim poziomem kapitału społecznego. Kwestia ta zostanie również poddana analizie w kontekście funkcjonowania budżetu obywatelskiego.

[493] Zob. J. Chodkowska–Miszczuk, J. Biegańska, E. Grzelak–Kostulska, *Rola lidera lokalnego w generowaniu kapitału społecznego – studium przypadku z gminy Jeżewo*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46, ss. 41–55.

[494] Problemem w tej kwestii może być słaba komunikacja między władzami lokalnymi a mieszkańcami. Zob. T. Skica, R. Harasym, *Czynniki determinujące poziom aktywności gospodarczej na przykładzie gmin o najwyższym poziomie przedsiębiorczości*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Ekonomia" 2017, nr 1(48), s. 31.

[495] Frekwencja w wyborach 7 kwietnia 2019 roku wyniosła 4%.
Zob. https://bip.uml.lodz.pl/samorzad/rady-osiedli/wybory-do-rad-osiedli/ (5.05.2019).

[496] Zob. M. Mularska–Kucharek, *The Role of Social Capital and the Development of Entrepreneurship*, New York 2015.

Mapa 2 Rozkład przestrzenny wielkości kapitału społecznego wśród mieszkańców Łodzi

Źródło: M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, ACTA Universitatis Lodziensis, „Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12, s. 157.

W dalszej kolejności dokonano analizy aktywność łodzian, którą prezentuje tabela 23. Wartym odnotowania jest fakt, iż ponad 30% ankietowanych stwierdziło, że przekazuje pieniądze na społeczne inicjatywy. Druga, co do wielkości grupa osób odpowiedziała, że zgłasza problemy policji (18,3%). Jedynie 10,7% zadeklarowało, iż wykonuje nieodpłatne prace. Pozostałe aktywności takie jak: wysyłanie zażaleń do władz, czy zbieranie podpisów w związku ze społecznymi inicjatywami, uzyskały jedynie kilka procent pozytywnych odpowiedzi. Potwierdza to tezę, iż łodzianie w większości nie wykazują się znaczącą aktywnością obywatelską. Ponadto wśród osób, którzy się jej podejmują, na pierwszy plan wysuwa się jej wymiar społeczny a polityczny jest znacząco zmarginalizowany.

Tabela 26 Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi

Rodzaj aktywności	Tak	Nie
Nieodpłatne wykonywanie prac	10,7%	89,3%
Udzielanie porad w rozwiązywaniu problemów	9,3%	90,7
Informowanie środków masowego przekazu o lokalnych problemach	6%	94%
Przekazywanie pieniędzy na społeczne inicjatywy	30,4%	69,6%
Zbieranie podpisów w związku ze społecznymi inicjatywami	7,7%	92,3%
Wysyłanie zażaleń do władz	6%	94%
Zgłaszanie problemów policji	18,3%	81,7%

Źródło: M. Mularska–Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, Nr 4(46).

Obie analizowane grupy odznaczają się niewielką wielkością posiadanego zasobu kapitału społecznego. Polacy oraz mieszkańcy Łodzi w większości są nieufni do innych osób i instytucji. Z drugiej strony obie grupy respondentów wskazują, że w życiu kierują się m.in. takimi normami jak: współpraca i wzajemności, które są jednymi z ważniejszych wyznaczników kooperacji. Problemem w tym zakresie jest jednak ich realizacja oraz egzekwowanie przez innych członków społeczeństwa. W zakresie sieci komunikacji i uczestnictwa obie badane grupy nie posiadają znaczących sieci kontaktów z innymi osobami. Nie są one zaangażowane w aktywność organizacji o charakterze formalnym lub nieformalnym. W efekcie ich sieć relacji jest niewielka. Wskazuje się jednak, że na przestrzeni lat zauważalny jest wzrost w ramach wszystkich badanych komponentów, co należy uznać za pozytywny element procesu rozwoju kapitału społecznego badanych populacji i w konsekwencji będzie prowadzić do rozwoju ich zaangażowania obywatelskiego[497].

4.5 Podsumowanie

Na podstawie badań CBOS oraz tych przeprowadzonych przez zespołu naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego dokonano analizy poziomu zaufania ogólnego oraz jego wymiaru horyzontalnego i wertykalnego na populacji Polaków oraz mieszkańców Łodzi. Wykazano, że ankietowani w większości byli nieufni wobec ludzi i instytucji. W wymiarze horyzontalnym wykazali się oni większym zaufaniem do osób, które znają niż do nieznajomych. W zakresie wertykalnym wysokim zaufaniem respondenci darzyli: organizacje charytatywne, instytucje edukacyjne, kościół oraz służby

[497] Por. M. Tomala, *Social Capital in Baltic Sea Region…*, ss. 75–90.

państwowe (policja, służba zdrowia). Spośród instytucji politycznych na uwagę zasługuje samorząd terytorialny, który w badaniach uzyskał relatywnie wyższy poziom zaufania od pozostałych, którym ufało niewielu respondentów.

W drugim podrozdziale analizą został objęty zakres norm i wartości oraz wynikające z nich zachowania społeczne. Wykazano, że ankietowani w większości kierują się w swoim postępowaniu szczególną troską o sprawy w sferze prywatnej, jednocześnie minimalizując swoje zainteresowanie sferą publiczną. Przykładem tego są badania ogólnopolskie, które pozwoliły dostrzec fakt, że zachowania takie jak udział w wyborach, czy wolność słowa zostały uznane przez respondentów za nieistotne. Z drugiej strony badania przeprowadzone wśród łodzian pokazują, że ankietowani chcieliby brać udział w życiu politycznym, jednakże problem stanowi brak poczucia własnej podmiotowość w relacjach z administracją publiczną oraz władzami politycznymi.

Trzecią kwestią poddaną analizie była sieć komunikacji i uczestnictwa. Badanie wykazało, że przedstawiciele obu populacji w większości nie są aktywni i posiadają niewielką sieć kontaktów społecznych. Dodatkowo stwierdzono, że istnieje ogólna tendencja wzrostowa w zakresie partycypacji ludzi w organizacjach pozarządowych, co można uznać za przejaw rozwoju ich kapitału społecznego. Proces ten dotyczy w większym stopniu podmiotów o charakterze społecznym a w niewielkim o charakterze politycznym.

Ostatnią kwestią było oszacowanie wielkości kapitału społecznego posiadanego przez przedstawicieli obu populacji. Analiza wykazała, że Polacy oraz mieszkańcy Łodzi w większości są nieufni. Z drugiej strony kierują się oni w życiu m.in. takimi normami jak: współpraca i wzajemność, które należy uznać za pozytywnie wpływające na wielkość posiadanego przez nich kapitału społecznego. W zakresie sieci komunikacji i uczestnictwa obie grupy nie posiadają znaczącej sieci kontaktów z innymi osobami. Przebadane osoby odznaczają się niewielkim zasobem kapitału społecznego. Pocieszającym jest jednak fakt, iż wyniki z szeregu badań wykazały, że od wielu lat zauważalny jest wzrost wszystkich objętych badaniem komponentów, w czym należy upatrywać tego, że ma miejsce proces rozwoju kapitału społecznego badanych jednostek.

Rozdział 5 Badanie kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

W piątym rozdziale niniejszej pracy przedstawione zostały wyniki autorskich badań przeprowadzonych wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. Pierwszym ich celem było zbadanie wielkości posiadanego przez nich kapitału społecznego. Drugim, uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy oznaczają się oni większym jego zasobem od pozostałych mieszkańców Łodzi. Trzecim sprawdzenie, czy posiadany przez nich kapitał społeczny wpływa na podejmowanie się przez nich różnych aktywności obywatelskich, w szczególności z zakresu partycypacji politycznej. Ostatnim elementem badania było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy jego komponenty składowe były zmiennymi wpływającymi na to, że wspomniani tu projektodawcy odnieśli sukces w dotychczasowych edycjach budżetu obywatelskiego, który stanowi wybór ich propozycji inwestycyjnych w głosowaniu przeprowadzanym każdego roku wśród mieszkańców miasta.

W pierwszym podrozdziale przedstawiony został problem badawczy. W oparciu o niego stworzono zestaw pytań dotyczących posiadanego przez projektodawców kapitału społecznego oraz związanych z tym faktem konsekwencji dla ich aktywności w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Na ich podstawie sformułowane zostały hipotezy badawcze, które poddano weryfikacji w dalszej części niniejszego rozdziału. Kolejną poruszoną tu kwestią było przedstawienie metod badawczych, których zastosowanie umożliwiło przeprowadzenie analizy statystycznej zebranych danych.

W drugim podrozdziale zawarty został opis badania. W pierwszej kolejności przedstawiono sposób jego przeprowadzenia. Następnie przeanalizowano strukturę demograficzną ankietowanych. Ostatnim jego elementem było przedstawienie dotychczasowej aktywności projektodawców w budżecie obywatelskim oraz ich chęci dalszego uczestnictwa w tym instrumencie demokracji bezpośredniej.

W trzecim podrozdziale analizie poddano komponenty składowe kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. W pierwszej kolejności przedstawiono ich poziom zaufania, ze szczególnym uwzględnieniem jego wymiaru horyzontalnego oraz wertykalnego. Następnie zaprezentowano zakres ich norm

i wartości, które zostały przeanalizowane na podstawie odpowiedzi ankietowanych dotyczących ich poglądów na temat rozmaitych zachowań społecznych. Kolejnym elementem badania było przedstawienie posiadanej przez respondentów sieci komunikacji i uczestnictwa, będącej wskaźnikiem ich aktywności w rozmaitych organizacjach o charakterze formalnym i nieformalnym oraz świadczącej o posiadanej przez nich strukturze kontaktów społecznych. Ostatnią poruszaną tu kwestią było przedstawienie zakresu podejmowanych aktywności obywatelskich, którą to respondenci zadeklarowali w ankiecie. Działania te zostały poddane pogłębionej analizie w dalszej części pracy w kontekście wpływu na nie komponentów kapitału społecznego projektodawców.

Czwarty podrozdział został poświęcony badaniu kapitału społecznego projektodawców w trzech aspektach. Pierwszym z nich była analiza porównawcza posiadanego przez nich jego zasobu z tym, którym odznaczają się mieszkańcy Łodzi. W tym celu wykorzystano uprzednio zoperacjonalizowane dane zebrane w ramach badania przeprowadzonego przez zespół naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem Mularskiej–Kucharek na temat kapitału społecznego łodzian. Kolejną poruszoną tu kwestią było sprawdzenie zależności pomiędzy wielkością jego komponentów wśród projektodawców a ich aktywnością obywatelską w zakresie partycypacji politycznej. Ostatnim elementem analizy było sprawdzenie, czy miały one wpływ na to, że ich projekty zostały wybrane w ramach głosowania organizowanego wśród mieszkańców Łodzi w dotychczasowych edycjach budżetu obywatelskiego.

W ostatnim podrozdziale przedstawione zostały odpowiedzi uczestników wywiadu pogłębionego, przeprowadzonego z częścią osób biorących udział w badaniu ankietowym. Respondenci mieli za zadanie udzielić odpowiedzi na pytania odnoszące się do czterech kwestii. Pierwszą z nich było wskazanie na normatywne założenia kształtujące sferę społeczeństwa obywatelskiego oraz odniesienie ich do stanu faktycznego, czyli zaangażowania obywatelskiego Polaków. Drugą, znaczenie aktywności społecznej i politycznej w omawianym zakresie. Trzecią, istotność komponentów kapitału społecznego w podejmowanych przez nich aktywnościach obywatelskich a ostatnią, ocena funkcjonowania budżetu obywatelskiego w Łodzi. Udzielone odpowiedzi pozwoliły zweryfikować konstatacje poczynione we wcześniejszej części niniejszego rozdziału, na podstawie analizy statystycznej danych ilościowych.

5.1 Wstęp do badania kapitału społecznego projektodawców budżetu obywatelskiego w Łodzi

W ramach niniejszej pracy przeprowadzono badanie ankietowe wśród projektodawców do budżetu obywatelskiego w Łodzi. Ich zaangażowanie w postaci tworzenia propozycji inwestycyjnych oraz ich promocji wśród mieszkańców miasta, bez wątpienia stanowi przykład działalności mieszczącej się w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Stąd, celem niniejszego badania było dokonanie analizy posiadanego przez nich zasobu kapitału społecznego oraz uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy jego wielkość ma wpływ na podejmowane przez nich działania w zakresie partycypacji politycznej.

Niniejszy podrozdział składa się z dwóch elementów. Pierwszym jest przedstawienie problemu badawczego dotyczącego aktywności łodzian w budżecie obywatelskim Łodzi. Na jego podstawie sformułowane zostały pytania badawcze na temat wielkości kapitału społecznego projektodawców, jego rozkładu oraz wpływu na podejmowaną przez nich aktywność obywatelską. W dalszej kolejności przedstawiono związane z nim cztery hipotezy badawcze, które w toku badań poddano weryfikacji.

Drugim elementem jest przedstawienie metod badawczych wykorzystanych w analizie statystycznej zebranych danych. W tym zakresie zastosowano statystykę opisową, tabele przestawne oraz model regresji logistycznej wykorzystany do weryfikacji hipotez. W ramach powtórnej analizy powiązań dostrzeżonych na wcześniejszym etapie prac, wykorzystano statystykę przedstawiającą miarę monotonicznej zależności zmiennych w postaci korelacji tau-a Kendalla. Dodatkowo, w ramach analizy komponentów kapitału społecznego zastosowano współczynnik rzetelności Alfa Cronbacha, w celu stworzenia sumarycznej skali składającej się z odpowiedzi udzielonych przez ankietowanych na kilka lub kilkanaście pytań w poszczególnych kwestiach objętych badaniem.

5.1.1 Problem badawczy

Podstawową kwestią wymagającą rozważenia jest rola budżetu obywatelskiego w zakresie realizacji interesów wspólnoty samorządowej, którą są mieszkańcy Łodzi. Jako instrument partycypacji politycznej, pozwala on na udział obywateli

w procesie decyzyjnym w ramach działalności władz lokalnych. Tym samym umożliwia mieszkańcom realizację różnych spraw za pomocą środków publicznych z budżetu miasta.

Odwołując się do informacji przedstawionych w raporcie na temat jakości życia łodzian oraz ich oczekiwań dotyczących działalności władz samorządowych należy stwierdzić, że jednym z kluczowych problemów jest zły stan infrastruktury drogowej[498]. Fakt ten potwierdziła analiza projektów złożonych do budżetu obywatelskiego w latach 2013-2015. Z drugiej strony te z nich, które zostały wybrane do realizacji w danym okresie czasu, w dużej mierze dotyczyły funkcjonowania placówek służby zdrowia oraz szkół. W efekcie środki pochodzące z budżetu miasta zostały wydane na inwestycje, z których korzystać może ograniczone grono mieszkańców. Dodatkowo warto wspomnieć, że rywalizacja projektodawców o niewielką pulę środków (budżet obywatelski stanowi ok. 1% rocznego budżetu Łodzi) spowodowała, iż część z nich postanowiła podjąć się współpracy z innymi osobami, instytucjami lub organizacjami, w celu osiągniecia sukcesu w głosowaniu wśród łodzian. Z kolei ci, którzy tego nie zrobili lub ich wysiłek nie przyniósł oczekiwanego rezultatu mogli uznać, że budżet obywatelski nie spełnił ich oczekiwań i nie spowodował realizacji określonych inwestycji dla lokalnej społeczności[499]. Stąd problemem badawczym postawionym w niniejszej pracy jest analiza zależność pomiędzy kapitałem społecznym jednostek a ich aktywnościom w ramach sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Mianowice chodzi tu o sprawdzenie, czy jego zasób posiadany przez projektodawców, odgrywa rolę w zakresie ich partycypacji politycznej na poziomie lokalnym oraz czy miał on wpływ na ich sukces w głosowaniu nad projektami w ramach budżetu obywatelskiego?

Na podstawie poczynionych obserwacji funkcjonowania budżetu obywatelskiego w Łodzi oraz analizy danych, dotyczących udziału w nim mieszańców miasta, stworzono zestaw pytań oraz hipotez badawczych, odnoszących się do poszczególnych

[498] Raport z badania – „Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta", lipiec 2017, https://uml.lodz.pl/files/public/Czas_Wolny/Jakosc_zycia_-_raport_2017.pdf (20.01.2019), s. 10.

[499] Zob. S. Kmieciak, *Budżet obywatelski. Czy jest potrzebny? "Tak, ale wymaga dużych zmian"*, Gazeta Wyborcza 2018, http://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,35136,23185136,budzet-obywatelski-potrzebna-inicjatywa-ktora-potrzebuje-duzych.html (15.05.2019); B. Grubich, *Budżety obywatelskie – rewolucja czy para w gwizdek?,* Nowy Obywatel 2015, https://nowyobywatel.pl/2015/08/13/budzety-obywatelskie-rewolucja-czy-para-w-gwizdek/ (15.05.2019).

kwestii związanych z problematyką kapitału społecznego oraz partycypacji politycznej. W pierwszej kolejności analizą objęta została kwestia wielkości posiadanego przez projektodawców kapitału. Badanie zostało przeprowadzone w ramach poszczególnych jego komponentów, czyli: **poziomu zaufania**, **zakresu norm i wartości** oraz **sieci komunikacji i uczestnictwa**. W związku z tym postawiono następujące **pytania badawcze**:

1. Jakim poziomem zaufania odznaczają się projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi?
2. Jakimi normami i wartościami kierują się projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi?
3. Jak dużą sieć komunikacji i uczestnictwa posiadają projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi?

Udzielenie na nie odpowiedzi stanowiło kluczowy element w weryfikacji **hipotezy badawczej** stanowiącej o tym, iż wielkość kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim różni się znacząco od tej będącej w posiadaniu pozostałych mieszkańców Łodzi. Hipoteza ta brzmi:

H1: Projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta.

W dalszej kolejności postawione zostały pytania badawcze mające na celu analizę wielkości kapitału społecznego respondentów, ze względu na zmienne interweniujące w postaci cech demograficznych projektodawców do budżetu obywatelskiego. Celem tego zabiegu było zweryfikowanie, czy jego zasób jest w istotny sposób zróżnicowany pod względem: statusu społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego ankietowanych. Były to następujące pytania:

1. Czy istnieje zależność pomiędzy statusem społeczno-zawodowym a wielkością posiadanego kapitału społecznego?
2. Czy istnieje zależność pomiędzy miejscem zamieszkania a wielkością posiadanego kapitału społecznego?
3. Czy istnieje zależność pomiędzy statusem majątkowym a wielkością posiadanego kapitału społecznego?

Hipoteza badawcza postawiona na tym etapie badania brzmi:

H2: Cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem posiadanego status społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego.

W dalszej kolejności uwaga została skoncentrowana na znaczeniu składowych kapitału społecznego w kontekście uczestnictwa projektodawców do budżetu obywatelskiego w Łodzi w innych aktywnościach z zakresu partycypacji politycznej. Były to: udział w wyborach samorządowych, głosowanie w referendach, uczestnictwo w demonstracjach oraz konsultacjach społecznych, podpisywanie petycji oraz wyborczych list poparcia. Celem tej analizy było przedstawieni skali tego zaangażowani oraz uzyskanie odpowiedzi na następujące pytanie badawcze:

1. Czy istnieje zależność pomiędzy wielkością komponentów kapitału społecznego jednostek a ich partycypacją polityczną w ramach indywidualnej aktywności obywatelskiej?

Uzyskanie na nie odpowiedzi pozwoli na zweryfikowanie trzeciej hipotezy badawczej:

H3: Osoby odznaczające się większym zasobem kapitału społecznego częściej uczestniczą w partycypacji politycznej.

Ostatnim aspektem badania była analiza zależności pomiędzy składowymi kapitału społecznego badanej populacji a efektem ich aktywności w budżecie obywatelskim w Łodzi. W związku z tym sformułowane zostało następujące pytanie badawcze:

1. Czy istnieje zależność pomiędzy wielkością kapitału społecznego projektodawców a ich sukcesem w powszechnym głosowaniu nad projektami zgłoszonymi w budżecie obywatelskim w Łodzi?

Uzyskanie odpowiedzi na to pytanie pozwoliło na zweryfikowanie czwartej hipotezy badawczej:

H4: Kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania.

Podsumowując, warto zauważyć, że budżet obywatelski doczekał się licznych opracowań i raportów dotyczących jego funkcjonowania na poziomie lokalnym. W szczególności odnoszą się one do charakteru, w jakim obywatele biorą w nim udział oraz sposobów podejmowania decyzji dotyczących realizacji propozycji inwestycyjnych. Dodatkowo wskazuje się w nich na jego aspekt finansowy, czyli na kwestię tego, jaka część środków publicznych pochodzących z budżetu gminy jest lub powinna być przeznaczana na ten cel[500]. W związku z tym, uzasadniając przedstawiony tu problem badawczy oraz sposób jego zbadania należy wskazać na fakt, iż zastosowanie koncepcji kapitału społecznego w zakresie partycypacji politycznej jednostek jest innowacyjnym podejściem do analizy funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego na poziomie lokalnym. Dodatkowo argumentem za tym, że zasadnym jest wykorzystanie koncepcji kapitału społecznego w badaniach nad partycypacją polityczną na poziomie lokalnym jest fakt, iż budżet obywatelski ma charakter rywalizacyjny. Wynika to z tego, że stanowi on niewielką pulę środków w skali budżetu całej jednostki samorządu terytorialnego. Nie ulega wątpliwości, że nie jest możliwym zrealizowanie wszystkich złożonych przez mieszkańców projektów w ramach jednej jego edycji. W efekcie, w celu zwiększenia własnych szans na to, aby złożony projekt uzyskał poparcie dużej liczby głosujących, należy podjąć się próby nawiązania kontaktu z możliwie największą grupą ludzi z lokalnego otoczenia. Osoby te z kolei mogą pomóc w jego promocji oraz podjąć się mobilizacji swojego grona znajomych w celu uzyskania dla niego jak największego poparcia. Dodatkowo, w przypadku braku sukcesu w konkretnej edycji budżetu obywatelskiego, powstała w ten sposób sieć kontaktów może stanowić kapitał do tego, aby projekt zyskał jeszcze większe grono zwolenników w przyszłości. W konsekwencji projektodawcy, poprzez swoje zaangażowanie, kooperację oraz działalność promocyjną muszą wykazać w oczach ogółu mieszkańców, że ich pomysły są warte realizacji w pierwszej kolejności. Działalność ta wymusza na nich korzystanie z własnego zasobu kapitału społecznego i stanowi element lokalnej sfery społeczeństwa obywatelskiego.

[500] W. Kębłowski, *Budżet partycypacyjny, krótka instrukcja obsługi*, Warszawa 2013; *Idem*, *Budżet partycypacyjny. Ewaluacja*, Warszawa 2014; D. Kraszewski, K. Mojkowski, *Budżet obywatelski w Polsce*, Warszawa 2014; *Obywatele decydują. Poradnik działaczy obywatelskich*, Obywatele Decydują, Fundacja Rozwoju Turystyki i Kultury, Fundacja INSPIRO, Łódź 2016.

5.1.2 Metodologia badawcza

Kolejną kwestią jest przedstawienie kluczowych metod badawczych zastosowanych w niemniejszym badaniu empirycznym. To dzięki nim, w celu uzyskania odpowiedzi na pytania oraz zweryfikowania hipotez badawczych, dokonano analizy zebranych danych. Warto dodać, że ich zastosowanie było możliwe przy użyciu programów komputerowych dedykowanych analizie danych ilościowych, w postaci: Microsoft Excel – program do analizy danych w ramach arkuszy kalkulacyjnych oraz jego wizualizacji w postaci wykresów i tabel oraz Program R – program do analizy metadanych i przeprowadzania testów statystycznych.

W pierwszej kolejności badanie polegało na analizie zebranych danych na podstawie **metod z zakresu statystyki opisowej**. Dzięki ich zastosowaniu możliwym było podsumowanie pozyskanych informacji oraz wyciągnięcie pewnych podstawowych wniosków na temat całej populacji. W tym celu, w ramach poszczególnych odpowiedzi ankietowanych, wykorzystano miary tendencji centralnych w postaci średniej oraz mediany. Dodatkowo wskazano na wartości minimum i maksimum oraz zaprezentowano pierwszy (Q1) i trzeci kwartyl (Q3) zbioru danych, czyli wartości, poniżej których znajduje się kolejno 25% oraz 75% obserwacji[501]. Przykładem może tu być analiza komponentów kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi.

Ponadto, dzięki zastosowaniu metod z zakresu statystyki opisowej możliwym było przedstawienie rozkładu poszczególnych komponentów kapitału społecznego w relacji do innych zmiennych kontrolnych (niezależnych). Analiza ta została przeprowadzona za pomocą **tabeli krzyżowych** (kontyngencji). Umożliwiają one ukazanie rozkładu kilku zmiennych w oparciu o określoną zmienną niezależną[502]. Dodatkowo pozwalają wskazać na rozkład ich wartości, w zależności od tego, w jaki sposób manipuluje się zmienną niezależną. Przykładem może być tu autoidentyfikacja partyjna (zmienna zależna) oraz płeć ankietowanych (zmienna niezależna). Badacz manipulując zakresem tej drugiej jest w stanie wykazać, czy odgrywa ona rolę w badanym zakresie a zatem, czy zmienna

[501] J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010, s. 393.
[502] *Ibidem*, s. 455.

zależna zmienia swoją wartość[503]. W kontekście niniejszego badania przykładem jest analiza zależności pomiędzy wielkością komponentów kapitału społecznego ankietowanych a miejscem ich zamieszkania, a także posiadanym przez nich statusem społeczno-zawodowym oraz majątkowym.

Tabele krzyżowe stosuje się również wtedy, kiedy zmienna kontrolna (niezależna) przybiera charakter nominalny (np. płeć) albo porządkowy (np. status majątkowy na skali od 1 do 5). W tym przypadku zależność między badanymi zmiennymi może być: niewielka, silna lub umiarkowana[504]. Niezależnie od siły tego związku ważnym jest wskazanie na kierunek zależności tzn. czy wraz z wzrostem jednej zmiennej rośnie również druga (w przypadku tej o charakterze porządkowym). W tym kontekście można również wprowadzić uporządkowane kategorie konkretnej zmiennej, w postaci określonych skrajnych stwierdzeń wskazujących na opinię ankietowanych w danej kwestii. Przykładem mogą tu być określenia takie jak „zdecydowanie się nie zgadzam" oraz „zdecydowanie się zgadzam". Pozwalają one na wskazanie, jaki zakres zmienności, zdaniem badacza, winna przybierać dana zmienna[505]. Przykładem tutaj może być wskazanie swojego poziomu zaufania do osób i instytucji. W celu analizy tego rodzaju zmiennych zastosować można **skalę**. Stanowi ona miernik składający się z wielu pozycji, których wybór i połączenie następuje w sposób systematyczny oraz zgodnie z oceną badacza[506]. Jedną z jej przykładów jest tzw. **skala Likerta**, która składa się z punktów określających poziom, w jakim respondent zgadza się lub nie zgadza z danym stwierdzeniem np. skala pięciostopniowa: „zdecydowanie się nie zgadzam" (1); „Nie zgadzam się" (2); „Nie mam zdania" (3); „Zgadzam się" (4); „Zdecydowanie zgadzam się" (5)[507]. Z tak skonstruowanych pytań możliwe jest stworzenie nowej skali sumarycznej[508]. W celu sprawdzenia jej rzetelności, czyli zweryfikowania, czy poszczególne pozycje mogą tworzyć spójną skalę, a zatem czy odpowiadają na to samo pytanie np. zgeneralizowany poziom zaufania do ludzi i instytucji, stosuje się **współczynnik rzetelności (*a*) Alfa Cronbacha**. Jego wzór składa

[503] *Ibidem*, s. 457.
[504] *Ibidem*, s. 460.
[505] E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2004, s. 153.
[506] E. Babbie, *op. cit.,* s. 168 oraz J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *op. cit.,* s. 127.
[507] J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *op. cit.*, s. 128. Przykładem wykorzystania w badaniach społecznych skali Likerta jest publikacja E. Jędrycha, D. Klimka, *Kapitał społeczny w przedsiębiorstwie – zasady i uwarunkowania pomiaru*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej" 2018, zeszyt 118, s. 230.
[508] *Ibidem* s. 129; E. Babbie, *op. cit.,* s. 192.

się z następujących elementów: k – pojedyncza pozycja (pytanie); s^2_i – wariancja k pozycji; s^2_{sum} – suma wariancji k pozycji[509].

Wzór nr 1 Współczynnik Alfa Cronbacha

$$\boldsymbol{a = \left(\frac{k}{(k-1)}\right) * [1 - \frac{\sum(s_i^2)}{s_{sum}^2}]}$$

Warto dodać, że działa on w taki sposób, iż bada wzajemną korelację poszczególnych pytań. Współczynnik Alfa Cronbacha przybiera wartości od 0 do 1. W przypadku, gdy jej wielkość wyniesie co najmniej 0,6 uznaje się, że pytania tworzą jeden konstrukt a ich wartości mogą zostać do siebie dodane w celu stworzenia sumarycznej skali.

Kolejną zastosowaną w niniejszym badaniu metodą statystyczną jest jedna z tych zaliczających się do tzw. **metod analizy wielozmiennej**, czyli **regresja logistyczna**. Jest ona modelem nieliniowym, w którym zmienną zależną jest logarytm szans, czyli tego, że określona zmienna uzyska jedną z dwóch dychotomicznych wartości (0 lub 1). Pozwala ona wskazać na prawdopodobieństwo, iż Y przybierze wartość 1. Zmiennymi ją wyjaśniającymi (predyktorami) są: X_1, X_2, …, X_n. Współczynnikami regresji dla poszczególnych zmiennych niezależnych są: β_1, β_2, …, β_n. Z kolei współczynnik α, stanowi stałą w niniejszym modelu a liczba *e* jest podstawą logarytmu i w przybliżeniu wynosi 2,718218[510].

Wzór nr 2 Model regresji logistycznej

$$\boldsymbol{Prob(Y = 1) = P = \frac{e^{(\alpha+\beta_1 X_1+\beta_2 X_2+\cdots+\beta_n X_n)}}{1 + e^{(\alpha+\beta_1 X_1+\beta_2 X_2+\ldots+\beta_n X_n)}}}$$

W badaniach społecznych model regresji logistycznej jest jednym z popularniejszych sposobów analizy wielozmiennej. Przykładem tego może być analiza zmiennych wpływających na udział ludzi w wyborach w postaci: wykształcenia, rasy (np. biała lub czarna) oraz wykształcenia[511]. Innym rodzajem wykorzystania regresji logistycznej jest analiza przeprowadzona przez Growiec dotycząca zależności pomiędzy

[509] *Analiza rzetelności i pozycji*, Electronic Statistic Textbook, © Copyright StatSoft, Inc., 1984-2011, https://www.statsoft.pl/textbook/stathome_stat.html?https%3A%2F%2Fwww.statsoft.pl%2Ftextbook%2Fstreliab.html (13.05.2019).
[510] J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *op. cit.*, ss. 558–559.
[511] *Ibidem*, s. 562.

kapitałem społecznym a statusem majątkowym jednostek[512]. W celu jej przeprowadzenia stosuje się rozmaite programy statystyczne. W niniejszej pracy zastosowany został Program R.

Analiza modelu regresji logistycznej została dokonana na podstawie następujących poziomów istotności statystycznej: 0 '***' 0,001 '**' 0,01 '*' 0,05 '^' 0,1. Wskazują one na sytuację, w której hipoteza zerowa, mówiąca o tym, że pewna badana zależność nie zachodzi może przez badacza zostać odrzucona. To od niego zależy, na jakim poziomie istotności uzna, że dana zmienna lub zmienne (X) wpływają na zmienną Y[513]. Należy jednak pamiętać, że stanowi ona jedynie wskazanie na określoną zależność pomiędzy badanymi zmiennymi i nie może być utożsamiana z merytorycznym rozwiązaniem określonej zależności[514]. W tym kontekście, szczególnie istotna jest znajomość badanej populacji.

Kolejną metodą badawczą wykorzystaną w analizie danych jest **współczynnik korelacji**. Określa on związek pomiędzy dwiema zmiennymi X i Y. Innymi słowy sprawdza, czy w przypadku, gdy wartość jednej rośnie to zmianie ulega również wartość drugiej oraz w jakim kierunku ma to miejsce. Przyjmuje się, że współczynnik korelacji przybiera wartości od -1, kiedy ma miejsce doskonała korelacja ujemna do 1, gdy zależność jest doskonale dodatnia[515]. Wartość 0 oznacza brak korelacji. W praktyce niezwykle trudno jest spotkać osiągnięcie jednej z wartości granicznych[516]. Warto nadmienić, że współczynnik korelacji stanowi prawdopodobieństwo, iż porównywane zmienne będą układały się w tym samym porządku dla wielu obserwacji. W niniejszym badaniu zastosowano korelację **tau–a Kendalla.** W poniższym jej wzorze P – oznacza liczbę zgodnych par, Q – liczbę niezgodnych par, N – liczebność próby.

[512] K. Growiec, J. Growiec, *Bridging Social Capital and Individual Earnings: Evidence for an Inverted U*, „Social Indicators Research" 2016, vol. 127, s. 601.
[513] *Ibidem*, s. 554.
[514] E. Babbie, *op. cit.,* s. 508.
[515] *Statystyki podstawowe,* Electronic Statistic Textbook, © Copyright StatSoft, Inc., 1984-2011, https://www.statsoft.pl/textbook/stathome_stat.html?https%3A%2F%2Fwww.statsoft.pl%2Ftextbook%2Fstreliab.html (15.05.2019).
[516] J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *op. cit.*, s. 466.

Wzór nr 3 Korelacja tau–a Kendalla

$$\tau = 2\frac{P - Q}{N(N-1)}$$

W ramach przeprowadzonego badania przedstawione tu pytania oraz hipotezy zostały poddane analizie w następujący sposób. Na podstawie danych pozyskanych od projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi oraz badań Mularskiej–Kucharek na temat kapitału społecznego mieszkańców miasta, została zweryfikowana hipoteza, że **projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta.** W tym zakresie metodą badawczą, którą wykorzystano w analizie porównawczej były tabele krzyżowe. Dzięki nim możliwym było przedstawienie wielkości poszczególnych komponentów kapitału społecznego jednostek biorących udział w obu badaniach.

W celu weryfikacji prawdziwości hipotezy, iż **cechą różnicującą poziom kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem statusu społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego** wykorzystane zostały: tabele krzyżowe oraz metody z zakresu statystyki opisowej. Były nimi: wartość minimalna i maksymalna, średnia, mediana oraz pierwszy i trzeci kwartyl zbioru danych. Analizą zostały objęte poszczególne komponenty kapitału społecznego (zaufanie, normy i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa). Dodatkowo w celu stworzenia skumulowanej skali określającej poziom zaufania oraz zakresu norm i wartości uznawanych za istotne przez ankietowanych, zastosowano współczynnik rzetelności Alfa Cronbacha.

W dalszej kolejności weryfikacja hipotezy, iż **osoby odznaczające się większym zasobem kapitału społecznego częściej biorą udział w partycypacji politycznej** została przeprowadzona za pomocą modelu regresji logistycznej. W tym kontekście zmiennymi wyjaśniającymi były poszczególne komponenty kapitału społecznego oraz wiek i płeć ankietowanych. Dzięki temu możliwym było sprawdzenie ich wpływu na poszczególne aktywności ankietowanych, wśród których były: udział w wyborach samorządowych i referendach, udział w konsultacjach społecznych i demonstracjach, a także podpisywanie petycji i list wyborczych.

Ostatnia z hipotez, która głosi, że **kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania** również została zweryfikowana przy pomocy modelu regresji logistycznej. Zmiennymi objaśniającymi były tu komponenty kapitału społecznego (zaufanie, normy i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa). Analiza ta pozwoliła wskazać na to, jaki miały one wpływ na fakt wyboru propozycji inwestycyjnych poszczególnych ankietowanych oraz czy zależność ta była dodatnia, czy ujemna. Na koniec, w celu weryfikacji poprawności wniosków sformułowanych na wcześniejszym etapie badań, w analizie wykorzystana została metoda korelacji tau–a Kendalla. Dzięki niej sprawdzono zależność pomiędzy komponentami kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi a ich udziałem w wymienionych w ankiecie przykładach partycypacji politycznej, odniesionym przez nich sukcesem w budżecie obywatelskim w postaci wyboru ich projektu inwestycyjnego w głosowaniu oraz ich statusem majątkowym.

5.2 Opis badania kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

W celu przedstawienia wyników badania przeprowadzonego wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi, w pierwszej kolejności należy wskazać na trzy istotne kwestie, które zostaną zaprezentowane w niniejszym podrozdziale. Pierwszą z nich jest jego opis. Drugą, analiza struktury demograficznej osób biorących udział w badaniu. Ostatnią z nich jest przedstawienie aktywności respondentów w ramach wspomnianego budżetu obywatelskiego w Łodzi. W świetle dotychczas przedstawionych danych oraz poczynionych konstatacji nie ulega wątpliwości, że stanowi ona przejaw działalności obywatelskiej, która mieści się w sferze społeczeństwa obywatelskiego na poziomie lokalnym.

5.2.1 Opis badania

W ramach niniejszej pracy zostało przeprowadzone badanie noszące tytuł „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi". Składało się ono z dwóch etapów. Pierwszym z nich był sondaż przeprowadzony wśród projektodawców w budżecie obywatelskim. Drugim, pogłębiony wywiad z osobami, które uczestniczyły

we wcześniejszym badaniu ankietowym oraz wyraziły zgodę na kontakt w ramach drugiej tury badania.

Narzędziem wykorzystanym w pierwszym etapie badania był kwestionariusz ankiety. Zawierał on 75 pytań uszeregowanych w ramach kategorii kluczowych z punktu widzenia wielkości kapitału społecznego oraz aktywności społecznej i politycznej lokalnej społeczności mieszkańców Łodzi. W pierwszej kolejności ankietowani zostali zapytani o ich doświadczenia związane z budżetem obywatelskim w Łodzi. Wskazywali oni m.in. na ilość edycji, w których brali udział, a także na liczbę dotychczas złożonych oraz zrealizowanych własnych projektów. Dodatkowo zostali oni poproszeni o odpowiedzieć, czy są skłonni w przyszłości dalej składać nowe propozycje do budżetu obywatelskiego. Kolejne pytania dotyczyły relacji społecznych panujących w najbliższym otoczeniu. Respondenci musieli odpowiedzieć na 8 pytań dotyczących konkretnych zachowań społecznych, które można spotkać w sferze publicznej. Na ich podstawie został określony zakres akceptowanych przez nich norm i wartości.

W dalszej kolejności, zgodnie z zasadą wymienialności zakresu tematycznego pytań, ankietowani zostali poproszeni o określenie ich aktywności w ramach szeroko rozumianych konsultacji społecznych. Następny zestaw pytań dotyczył poziomu zaufania respondentów. W pierwszej kolejności zbadano jego wymiar horyzontalny, a następnie wertykalny. Kolejny katalog pytań miał na celu przybliżenie zaangażowania ankietowanych w ramach organizacji społeczno-politycznych oraz w zakresie indywidualnej aktywności obywatelskiej. Ostatnie miejsce w arkuszu zajęła metryka zawierająca następujące pytania: płeć, wiek, wykształcenie, wykonywany zawód (status społeczno-zawodowy), miejsce zamieszkania ze wskazaniem na miejscowość oraz w przypadku Łodzi dzielnicę. Kwestionariusz ankiety zawierał 65 pytań jednokrotnego wyboru, 2 pytania wielokrotnego wyboru oraz 8 pytań otwartych. Został on wykonany za pomocą darmowego i ogólnie dostępnego oprogramowania *Google Forms*. Umożliwia on nie tylko stworzenie formularza ankiety, ale również jego kolportaż w Internecie, a także wstępną analizę zebranych w ten sposób danych.

W drugim etapie badania ankietowani, którzy wypełniając ankietę wyrazili zgodę na udział w wywiadzie, zostali poproszeni o wyrażenie własnej opinii w ramach pięciu obszarów tematycznych, pogłębiających problematykę ukazaną w ankiecie. Mogli oni udzielić odpowiedzi na piśmie, co pozwoliło na uzyskanie z ich strony

pełniejszych wypowiedzi. Wywiad przeprowadzony został na podstawie następujących pytań:

1. Czym dla Pana/Pani jest zaangażowanie w sprawy wspólnoty lokalnej i czy Polacy chętnie biorą w nich udział?

2. Jak Pan/Pani ocenia budżet obywatelski w Łodzi? Jakie są jego wady i zalety? Czy można go uznać za miernik społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi?

3. Czym dla Pana/Pani jest społeczeństwo obywatelskie i jakie ma ono znaczenie w codziennym życiu?

4. Co wpływa na Pana/Pani zaangażowanie w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej oraz co zniechęca Pana/Panią do partycypacji w niej?

5. Biorąc pod uwagę Pana/Pani doświadczenie związane m.in. z udziałem w budżecie obywatelskim proszę wskazać, co jest ważne dla efektywności tego rodzaju zaangażowania: zaufanie do ludzi i instytucji, przestrzeganie przez współobywateli norm społecznych, czy zaangażowanie w organizacje społeczno-polityczne, np. organizacje pozarządowe?

W badaniu ankietowym wzięło udział 75 respondentów, a wywiadu udzieliło 5 z nich. Dzięki uprzejmości pracowników Biura ds. Partycypacji Społecznej w Departamencie Polityki Społecznej i Zieleni Urzędu Miasta Łodzi formularz ankiety został rozesłany drogą elektroniczną do osób składających w przeszłości projekty w budżecie obywatelskim w Łodzi. Pula adresów mailowych projektodawców będąca w posiadaniu biura wynosiła 186. Badanie ankietowe zostało wykonane dwukrotnie. Pierwsze miało miejsce 27 lutego, a drugie 13 marca 2018 roku. Z kolei wywiady pogłębione zostały przeprowadzone w czerwca 2018 roku.

Niestety nie sposób z całą stanowczością określić liczby osób znajdujących się w populacji objętej badaniem. Z danych otrzymanych z Biura ds. Partycypacji Społecznej Urzędu Miasta Łodzi wynika, iż w pięciu pierwszych edycjach „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi" udział wzięły (w charakterze projektodawców) 4702 osoby. W pierwszej edycji były to 1141 osoby, w drugiej 995 osób, w trzeciej 660 osób, w czwartej 1036 osób, a w piątej 870 osób. Niestety biuro nie dysponowało informacjami na temat liczby osób składających projekty do budżetu obywatelskiego w 2018 roku.

Na dodatek należy nadmienić, iż przestawione wielkości stanowią ilość projektodawców uczestniczących w budżecie obywatelskim w każdym kolejnym roku, a zatem z całą pewnością niektórzy z nich zostali zaliczeni do niej kilkukrotnie. Z uwagi na fakt, iż brak jest danych na temat ich liczby w 2018 roku, w ramach niniejszego badania zostało poczynione założenie, że suma osób w kolejnych pięciu latach zostanie uznana za populację ludzi biorących udział w budżecie obywatelskim w charakterze projektodawców. W efekcie ci, którzy zostali pominięci (uczestnicy VI edycji) byli reprezentowani przez uczestników jego pierwszych pięciu edycji. Tym samym poziom ufności, dotyczący szacowanego błędu z próby został określony na poziomie 95%. Następnie wielkość frakcji, odnosząca się do występowania badanej cechy oznaczająca fakt, że respondenci rzeczywiście są projektodawcami do budżetu obywatelskiego, została założona na poziomie 90%, natomiast błąd maksymalny wyniósł 7%. Na podstawie powyższych założeń wymagana liczba osób w badaniu powinna wynieść 70, co należy uznać za wymóg spełniony pod względem reprezentatywności badanej populacji. Dobór próby został wykonany za pomocą specjalistycznego kalkulatora udostępnionego na stronach internetowych agencji badawczej *Partner in Business Strategies* (PBS)[517].

5.2.2 Analiza struktury demograficznej ankietowanych

Kolejną kwestią wymagającą refleksji jest struktura demograficzna osób biorących udział w badaniu. Wśród ankietowanych było 40 kobiet i 35 mężczyzn. Pod tym względem obie grupy były reprezentowane w podobny sposób i nie wystąpiła dysproporcja, która na dalszym etapie analizy mogłaby zaważyć na wynikach badania (tabela 27).

Tabela 27 Płeć ankietowanych

Kobieta	40 osób
Mężczyzna	35 osób

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Ankietowani w większości odznaczali się wyższym wykształceniem (68 odpowiedzi). Jedynie 7 osób wskazało, iż posiada wykształcenie średnie (tabela 28). Żadna z osób biorących udział w badaniu nie wskazała na poziom własnego

[517] *Dobór próby badawczej,* Partner in Business Strategies, https://pbs.pl/dobor-proby-badawczej/ (16.05.2019).

wykształcenia jako na: *podstawowy*, *gimnazjalny*, ani *zasadniczy zawodowy*. Fakt ten skłania do refleksji dotyczącej struktury społecznej osób zaangażowanych w omawiany tu instrument partycypacji społecznej. Odwołując się do badań Głównego Urzędu Statystycznego z 2016 roku, wśród mieszkańców Łodzi w wieku 15-64 lata, odsetek posiadających wyższe wykształcenie wyniósł 24,2%[518]. W związku z tym, należy stwierdzić, że w grupie projektodawców w budżecie obywatelskim występuje nadreprezentacja osób z wyższym wykształceniem a z kolei pozostałe osoby, posiadające niższy poziom wykształcenia są niedoreprezentowane.

Tabela 28 Poziom wykształcenia zadeklarowanego przez ankietowanych

Podstawowe	0 osób
Gimnazjalne	0 osób
Zasadnicze zawodowe	0 osób
Średnie	7 osób
Wyższe	68 osób

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Pod względem wieku najwięcej osób (27) znalazło się w trzeciej kategorii (od 36 do 45 lat). W drugiej kolejności najbardziej licznymi grupami byli ankietowani w wieku od 26 do 35 lat oraz w wieku od 46 do 55 lat (po 18 osób). Należy również podkreślić, że najmłodszy z nich miał 23 lata, a najstarszy 71[519]. W efekcie rozkład zmiennej, wieku przybiera kształt rozkładu normalnego, a zatem można sądzić, że struktura wiekowa respondentów pokrywa się z tą występującą w całej populacji mieszkańców Łodzi[520].

Tabela 29 Rozkład wieku ankietowanych

16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	65+
5	18	27	18	4	3

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

[518] *Statystyczne Vademecum Samorządowe 2017. Województwo Łódzkie*, Bank Danych Lokalnych. Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź 2017,
Zob.
https://lodz.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_lodzkie/portret_wojewodztwa/wojewodztwo_lodzkie.pdf (15.05.2019).

[519] Interesujące badanie na temat partycypacji obywatelskiej ankietowanych w relacji do ich wieku zostało przedstawione w publikacji B. Będzik, *Zróżnicowanie poziomu kapitału społecznego…*, s. 89.

[520] Więcej na temat relacji wieku obywateli do wielkości ich kapitału społecznego można znaleźć w publikacji G. Trzpiot i J. Szołtysek, *Starzenie się funkcjonalnych grup wieku a kapitał społecznych*, „Ekonometria" 2017, nr 2(56), ss. 11–27.

W dalszej kolejności ankietowani zostali poproszeni o wskazanie kategorii społeczno-zawodowej do jakiej przynależą. Celem tego badania było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy osoby zawodowo związane z instytucjami administracji samorządowej np. urzędnicy, pracownicy służby zdrowia oraz nauczyciele, stanowią znaczące grono projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. Z danych wynika, że 17 ankietowanych wykonuje wolny zawód a 16 pracuje w sektorze usługowym. Z kolei 9 osób wskazało, iż wykonuje zawód nauczyciela w szkole publicznej. W dalszej kolejności ankietowani wskazywali na następujące odpowiedzi: pracownik samorządowy – 8 osób, emeryt/rencista – 6 osób, pracownik administracji publicznej oraz wykładowca uniwersytecki – po 4 osoby, pracownik sektora przemysłowego – 3 osoby. Jedna osoba wskazała, że jednocześnie wykonuje wolny zawód oraz jest pracownikiem organizacji pozarządowej. Z przedstawionych danych wynika, że osobami, które są najaktywniejsze w budżecie obywatelskim nie są urzędnicy oraz osoby zawodowo związane z funkcjonowaniem podmiotów trzeciego sektora. Najczęściej są to ludzie wykonujący wolny zawód oraz pracownicy sektora usługowego. Przypuszczalnie przyczyną tego jest struktura łódzkiego rynku pracy a nie fakt zawodowych relacji poszczególnych osób z instytucjami administracji publicznej.

Tabela 30 Rozkład miejsca zatrudnienia zadeklarowanego przez ankietowanych

Sektor wytwórczy - rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i przemysł wydobywczy	0 osób
Sektor przemysłowy - obejmujący przemysł przetwórczy i budownictwo	3 osoby
Sektor usługowy - obejmujący szeroko rozumiane usługi	16 osób
Służby mundurowe (policja, straż pożarna, straż graniczna)	1 osoba
Służba zdrowia	1 osoba
Samorządowa administracja publiczna	8 osób
Państwowa administracja publiczna	4 osoby
Wykładowca uniwersytecki	4 osoby
Nauczyciel w szkole publicznej	9 osób
Student/Uczeń	3 osoby
Emeryt/Rencista	6 osób
Bezrobotny	2 osoby
Wolny zawód	17 osób
Pracownik sektora pozarządowego	1 osób
Inne	0 osób

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Osoby biorące udział w badaniu w przeważającej większości zamieszkiwały Łódź. Tylko dwie z spośród nich wskazały inne miejsce swojego stałego pobytu, a jedna nie zaznaczyła żadnego miejsca zamieszkania. Największa grupa respondentów zaznaczyła w tym kontekście dzielnicę Polesie (mapa 3). Z kolei najmniejsza wskazała jako miejsce zamieszkania Śródmieście i Widzew (po 9 osób). Powyższy fakt skłania do refleksji nad poziomem zaangażowania mieszkańców różnych dzielnic miasta w budżet obywatelski. Przedstawione dane wskazują na nadreprezentację mieszkańców dzielnicy Polesie oraz na niedoreprezentowanie grupy osób zamieszkujących Widzew oraz Śródmieście. Przyczyną tego może być niedoskonałość operatu wykorzystanego do niniejszego badania, jakim była lista adresów mailowych projektodawców w budżecie obywatelskim, znajdująca się w posiadaniu Biura ds. Partycypacji Społecznej Urzędu Miasta Łodzi. Z drugiej strony można sądzić, że wśród mieszkańców dzielnicy Polesie znajduje się wyraźnie większa niż w pozostałych częściach miasta grupa osób, zainteresowana sprawami lokalnego samorządu oraz aktywnie biorąca udział w życiu społeczno-politycznym Łodzi. Przejawem tego jest ich zaangażowanie w budżet obywatelski oraz stały kontakt z przedstawicielami Urzędu Miasta Łodzi[521]. Można jedynie domniemywać, że wskazane czynniki spowodowały, że to właśnie oni zdecydowali się na udział w badaniu i postanowili wypełnić kwestionariusz ankiety.

Mapa 3 Miejsce zamieszkania ankietowanych

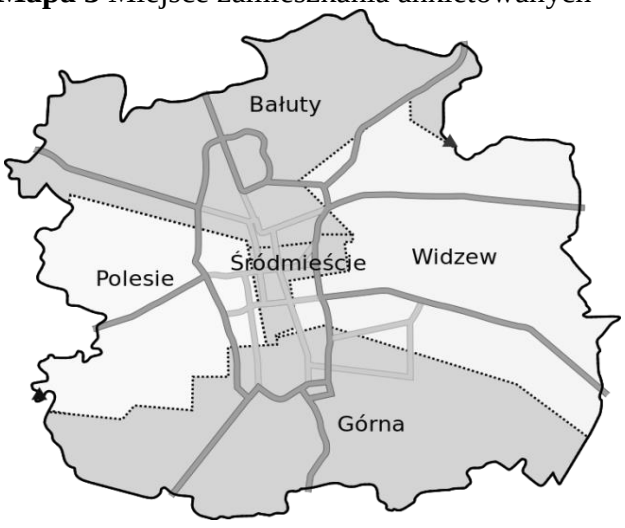

Bałuty	18 osób
Górna	14 osób
Polesie	22 osób
Śródmieście	9 osób
Widzew	9 osób

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

[521] Potwierdzają to badania S. Lundasena, który wskazywał na bezpośredni kontakt z przedstawicielami administracji publicznej jako na ważny czynnik funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego. Zob. S. Lundasen, *op. cit.,* s. 147.

Przedstawiona analiza skłania do sformułowania następujących wniosków. Pierwszym z nich jest ten, że płeć respondentów w badaniu o nazwie „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" nie stanowi zmiennej w istotny sposób deformującej jego wyniki, gdyż liczba kobiet oraz mężczyzn jest tutaj niemal identyczna. Następnie należy stwierdzić, że wśród osób składających propozycje inwestycyjne występuje wyraźna nadreprezentacja osób z wyższym wykształceniem. Z drugiej jednak strony, biorąc pod uwagę wiek projektodawców można zauważyć, że struktura ta nie jest daleka od tej występującej w całej populacji mieszkańców Łodzi. Ponadto nie ma wyraźnego związku między uczestnictwem w budżecie obywatelskim a statusem społeczno-zawodowym projektodawców. W szczególności nie jest ona widoczna w przypadku osób zawodowo związanych z samorządowymi instytucji administracji publicznej. Na koniec, odwołując się do kwestii miejsca zamieszkania ankietowanych warto zaznaczyć, że osoby, które zadeklarowały, iż ich miejscem stałego pobytu jest dzielnica Polesie, stanowią grupę nadreprezentowaną względem pozostałych mieszkańców Łodzi, co może wynikać z ich ponadprzeciętnej aktywności obywatelskiej lub niedoskonałości operatu badania.

5.2.3 Aktywność projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

Pytania zawarte w kwestionariuszu ankiety dotyczyły również kwestii związanych z aktywnością projektodawców w budżecie obywatelskim. W pierwszej kolejności zostali oni poproszeni o wskazanie, ile zgłoszonych przez nich projektów zostało wybranych w głosowaniu wśród mieszkańców Łodzi. Jedynie 26 osób stwierdziło, że żaden z pomysłów nie został dotychczas wybrany. Z kolei 20 osób odpowiedziało, że tylko jeden zgłoszony przez nich projekt uzyskał poparcie większości głosujących. Następnie 11 osób wskazało na dwa projekty, a 8 osób zadeklarowało, że co najmniej 5 ze złożonych przez nich propozycji zostało wybranych w głosowaniu. Wynika z tego, że około 65% ankietowanych stanowią twórcy zwycięskich projektów. Spośród nich prawie 39% osób udało się zrealizować więcej niż jeden zgłoszony pomysł. W efekcie w przeprowadzonym badaniu występuje nadreprezentacja projektodawców, którym udało się osiągnąć sukces w budżecie obywatelskim. Można jedynie przypuszczać, że to właśnie ich pozytywne doświadczenia związane z tym instrumentem partycypacji politycznej spowodowały, iż częściej wyrażali

oni chęć uczestnictwa w niniejszym badaniu niż pozostali przedstawiciele danej populacji.

Tabela 31 Ilość zrealizowanych w budżecie obywatelskim projektów zgłoszonych przez uczestników badania

Ile zgłoszonych przez Pana/Panią projektów zostało wybranych w powszechnym głosowaniu?

1	20 osób	26,7%
2	11 osób	14,7%
3	3 osób	4%
4	7 osób	9,33%
5 i więcej	8 osób	10,7%
0	26 osób	34,7%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Ankietowani zostali również zapytani o to, w których dotychczasowych edycjach budżetu obywatelskiego brali udział. Badaniu poddane zostały te odbywające się w latach 2013–2017. Z zebranych danych wynika, że najwięcej respondentów uczestniczyło w ostatniej a najmniej w pierwszej. Zauważalna jest tu tendencja rosnącą, co z jednej strony może oznaczać wzrastające zainteresowanie budżetem obywatelskim, a z drugiej lepszy sposób organizacji i komunikacji miejskich urzędników z mieszkańcami w kolejnych jego edycjach. Na uwagę zasługuje fakt, iż osoby biorące udział w badaniu, w przeważającej większości (80%) uczestniczyły w ostatniej edycji budżetu obywatelskiego odbywającej się tuż przed jego przeprowadzeniem. Oznaczać to, że ich aktywność w ramach niego nie była odległa w czasie, co może dawać nadzieję na wysoką jakość udzielanych przez nic odpowiedzi.

Tabela 32 Aktywności ankietowanych w wymienionych edycjach budżetu obywatelskiego

W których edycjach budżetu obywatelskiego brał/brała Pan/Pan udział?

	I edycja 2013	**II edycja 2014**	**III edycja 2015**	**IV edycja 2016**	**V edycja 2017**
Tak	22,67%	28%	32%	46,67%	80%
Nie	77,33%	72%	68%	53,33%	20%

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 33 przedstawia łączny udział ankietowanych we wszystkich objętych badaniem edycjach budżetu obywatelskiego. Dane wskazują, że respondenci pod tym

względem byli niemal równo podzieleni. Mianowicie około połowa z nich uczestniczyła w jednej jego edycji a pozostali wskazali na większą ich ilość. Oznacza to, że ok. 50% ankietowanych posiada duże doświadczenie z budżetem obywatelskim, które zdobywali oni na przestrzeni kilku lat. Fakt ten również daje nadzieję na wysoką jakość udzielanych przez nich odpowiedzi.

Tabela 33 Łączny udział ankietowanych w budżecie obywatelskim w latach 2013-2017

Uczestniczy w jednej edycji	Uczestniczy w dwóch edycjach	Uczestniczy w trzech edycjach	Uczestniczy w czterech edycjach	Uczestniczy w pięciu edycjach
49,3%	21,3%	5,3%	10,7%	13,3%

Źródło: opracowanie własne.

W dalszej kolejności wykonana została korelacja odpowiedzi dotyczących osiągniętego przez respondentów sukcesu wyborczego w budżecie obywatelskim, z wyrażaną przez nich wolą dalszego w nim uczestniczenia w roli projektodawców. Pierwszy wykres pokazuje, że 89% osób, których projekty zostały wybrane w głosowaniu, zamierza nadal składać nowe propozycje do budżetu obywatelskiego. Z kolei jedynie 11% nie wyraziło chęci dalszego udziału w nim w roli projektodawcy. Z drugiej strony ankietowani, których projekty nie zostały wybrane, w 61% wyrazili chęć dalszego zgłaszania pomysłów, a przeciwnego zdania było 39% z nich. Stąd można sądzić, że łodzianie uczestniczący w budżecie, chętnie wracają do tego rodzaju aktywności w kolejnych latach. Większość z nich, bez względu na efekt ich dotychczasowego zaangażowania, wyraża chęć dalszego składania projektów. Oznacza to, że jest budżet obywatelski jest instrumentem wpływającym na rozwój aktywności obywatelskiej lokalnej społeczności. Wykazana na wykresie pierwszym chęć dalszego uczestniczenia ankietowanych w budżecie obywatelskim może stanowić efekt tego, że projektodawcy zdobyli doświadczenie w zakresie obywatelskiego zaangażowania. W dalszej kolejności mogło to spowodować zwiększenie się posiadanego przez nich zasobu kapitału społecznego a ostatecznie zaowocować tym, że ci wyrażają wolę dalszego partycypowania w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Argumentem za tym może być fakt, że udział w budżecie obywatelskim wiąże się m.in. z zaangażowaniem w stworzenie oraz promocję własnych inwestycji. To ostatnie działanie w szczególności wymusza na jednostkach korzystanie z własnego zasobu kontaktów społecznych, albo motywuje do ich pozyskania w ramach lokalnej społeczności.

Wykres 1 Wpływ wygranych projektów ankietowanych na ich dalszy udział w budżecie obywatelskim

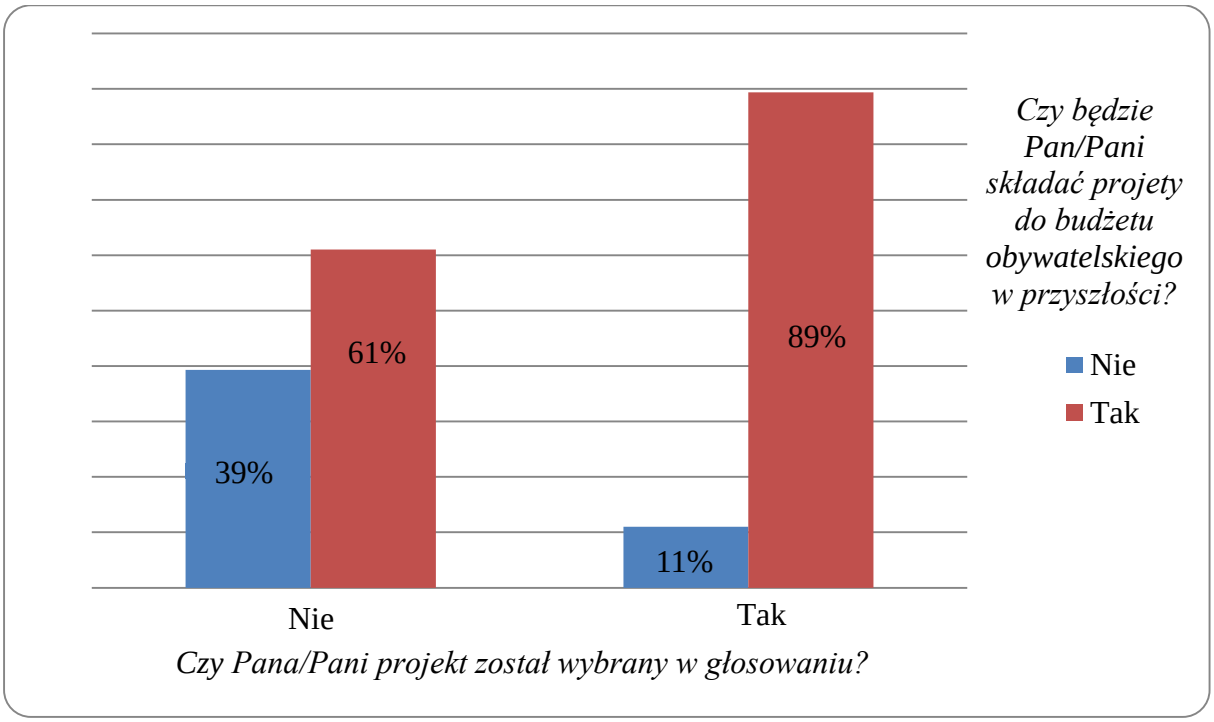

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

W dalszej kolejności zebrane w ramach badania ankietowego informacje pozwoliły na analizę efektów zaangażowania obywatelskiego respondentów pod względem ich statusu społeczno-zawodowego. Tabela 34 prezentuje relację pomiędzy wskazaną zmienną a efektem ich udziału w budżecie obywatelskim w postaci wyboru w głosowaniu ich propozycji. Pomysły zgłaszane przez osoby bezrobotne, pracowników służb mundurowych oraz służby zdrowia zostały w zupełności zrealizowane. Wysoki odsetek wybranych projektów osiągnęli również: emeryci i renciści, pracownicy sektora usługowego, wolnych zawodów oraz studenci i uczniowie, a także przedstawiciele sektora przemysłowego. Dane wskazują na to, iż osoby, które ze względów zawodowych mają częsty kontakt z administracją samorządową, nie odznaczają się większą liczbą wygranych projektów od pozostałych. Wydawać by się mogło, że przedstawiciele takich zawodów jak: urzędnicy, nauczyciele w szkole publicznej, czy wykładowcy akademiccy, byliby w stanie przekonać duże grono osób do partycypacji w budżecie obywatelskim i do oddania głosu na ich propozycje. Argumentem za tym może być fakt posiadania przez nich gęstych sieci kontaktów społecznych, które w dużej mierze zawierają się w sferze publicznej. Fakt ten jednak nie znajduje swojego odzwierciedlenia w przedstawionych danych. Oprócz tego warto

zaznaczyć, że niektóre z wymienionych grup były wyraźnie niedoreprezentowane względem innych, stąd trudno w oparciu o przedstawione dane stwierdzić, że generalnie fakt wykonywania określonego zawodu lub posiadania statusu społeczno-zawodowego odgrywa roli w odniesieniu sukcesu w budżecie obywatelskim.

Tabela 34 Wykonywany zawód w relacji do sukcesu w budżecie obywatelskim

	Tak	**Nie**	**N (liczba ankietowanych)**
Bezrobotny	100%	0%	2
Pracownik sektora pozarządowego	100%	0%	1
Służby mundurowe (policja, straż pożarna, straż graniczna)	100%	0%	1
Służba zdrowia	100%	0%	1
Emeryt/Rencista	83,3%	16,7%	6
Sektor usługowy	75%	25%	16
Wolny zawód	72,2%	27,8%	17
Student/Uczeń	66,7%	33,3%	3
Sektor przemysłowy	66,7%	33,3%	3
Wykładowca uniwersytecki	50%	50%	4
Nauczyciel w szkole publicznej	44,4%	55,6%	9
Samorządowa administracja publiczna	25%	75%	8
Państwowa administracja publiczna	25%	75%	4

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Tabela 35 prezentuje relację pomiędzy miejscem zamieszkania ankietowanych a odniesionym przez nich sukcesem w budżecie obywatelskim. Przedstawione dane świadczą o braku tego rodzaju zależności. We wszystkich istniejących w mieście dzielnicach, z których pochodzili ankietowani, co najmniej 50% z nich udało się odnieść sukces. Najwyższy wskaźnik uzyskali projektodawcy z dzielnicy Polesie (77%), jednakże różnica ta wobec innych dzielnic nie jest na tyle duża, aby uznać, iż to miejsce zamieszania odegrało tu kluczową rolę. Należy pamiętać, że każda z nich, w ramach własnego obszaru posiadała oddzielną pulę środków na zadania tzw. dzielnicowe, które mogły zostać dodatkowo zrealizowane, oprócz tych o charakterze ogólnomiejskim. Można jedynie przypuszczać, że znaczący odsetek uczestników niniejszego badania pochodzących z Polesia związany jest z większym zainteresowaniem budżetem obywatelskim mieszkańców tej dzielnicy. Z kolei ten fakt może być efektem zaangażowania projektodawców, którzy budując własną sieć kontaktów społecznych

zachęcali inne osoby do udziału w kolejnych jego edycjach oraz do oddawania swoich głosów na zgłoszone przez nich propozycje.

Tabela 35 Miejsca zamieszkania projektodawców a sukces w budżecie obywatelskim

	Tak	**Nie**
Bałuty	50%	50%
Górna	50%	50%
Polesie	77%	23%
Śródmieście	67%	33%
Widzew	67%	33%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

W dalszej kolejności poddano analizie odpowiedzi ankietowanych dotyczące sposobów promocji własnych projektów. Najwięcej z nich zadeklarowała, że instrumentem jakim posługiwali się w ramach kampanii promocyjnej był bezpośredni kontakt z mieszkańcami. Takiej odpowiedzi udzieliło 92% ankietowanych. Pomocnymi w tej komunikacji z pewnością stały się również media społecznościowe, które wymieniło 26,2% biorących udział w badaniu. W dalszej kolejności wskazywane były: kontakty z rodziną i znajomymi (18,6%) oraz zaangażowanie organizacji pozarządowych (11,4%). Jedynie 3,8% ankietowanych zadeklarowało, że brało udział w akcji „Weekend z Budżetem Obywatelskim", 2,5% z nich wykorzystywało prasę lokalną, a 6,6% zastosowało inne metody promocji własnych pomysłów[522]. Wśród tych ostatnich wiodącą odpowiedzią były Rady Osiedli, a w dalszej kolejności rozklejanie plakatów i wywieszanie banerów oraz kontakt telefoniczny i mailowy z sąsiadami lub klientami firmy. Z przedstawiony danych wynika, że o sukcesie w głosowaniu nad projektami do budżetu obywatelskiego, zadecydowały bezpośrednie relacje projektodawców z potencjalnymi wyborcami. Dodatkowo były one wspomagane przez działania prowadzone w Internecie. Projektodawcy zakładali strony internetowe lub organizowali specjalne wydarzenia na portalach społecznościowych, które miały na celu promocję ich projektów i mobilizację osób bliskich oraz znajomych do oddania na nie głosów. Dodatkowo pełniły one funkcję promującą dla samego budżetu obywatelskie miedzy innymi dlatego, że uświadamiały mieszkańców miasta, kiedy odbywa się głosowanie oraz co należy zrobić, aby wziąć w nim udział.

[522] Budżet Obywatelski w Łodzi 2017. Festyn na Piotrkowskiej, „naszemiasto.pl", http://lodzkie.naszemiasto.pl/artykul/budzet-obywatelski-w-lodzi-2017-festyn-na-piotrkowskiej,3859895,artgal,t,id,tm.html (26.05.2019).

Tabela 36 Promocja projektów w ramach Budżetu obywatelskiego dla Łodzi

Kontakt bezpośredni z mieszkańcami	29%
Media społecznościowe	26,2%
Kontakt z rodziną i znajomymi	18,6%
Zaangażowanie organizacji pozarządowych	11,4%
Inne	6,6%
Promocja projektu w ramach akcji "Weekend z Budżetem Obywatelskim" na ul. Piotrkowskiej	3,8%
Prasa lokalna	2,5%
Żadne z powyższych	1,3%
Lokalne rozgłośnie radiowe i stacje telewizyjne	0,6%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Przedstawione dane wskazują, że uczestnicy badania odznaczają się aktywną postawą w relacjach z innymi mieszkańcami Łodzi. Ich determinacja, którą wykazali się w ramach promocji swoich projektów może świadczyć o tym, że posiadają oni duży zasób kapitału społecznego, który umożliwia im osiąganie celów w ramach współpracy z innymi łodzianami. Dodatkowo taka kooperacja pozwala na wypracowanie gęstej sieci kontaktów społecznych, które w rywalizacji w ramach budżetu obywatelskiego mogą stanowić o sukcesie całego przedsięwzięcia.

Podsumowując, badanie pod tytułem „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" składające się z dwóch części (kwestionariusza ankiety oraz wywiadu pogłębionego) zostało przeprowadzone wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. Na podstawie poczynionych założeń dotyczących liczby osób składających projekty, dokonano doboru próby badawczej oraz wskazano na błąd maksymalny, który wyniósł 7%. W dalszej kolejności analiza struktury demograficznej wykazała, że w badanej próbie występuje nadreprezentacja osób z wyższym wykształceniem oraz tych zamieszkujących dzielnicę Polesie. Dodatkowo analiza osiągniętego przez ankietowanych sukcesu w budżecie obywatelskim wskazuje, że w badaniu udział wzięło znacznie więcej projektodawców, którzy przeforsowali swoje pomysły w kolejnych pięciu analizowanych edycjach budżetu obywatelskiego niż tych, którym się to nie udało. Można jedynie przypuszczać, że był to czynnik wpływających na ich udział w niniejszym badaniu ankietowym.

5.3 Analiza składowych kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

W ramach przeprowadzonego badania projektodawcy budżetu obywatelskiego zostali poproszeni o udzielenie odpowiedzi na zestaw pytań za pomocą, których ustalono wielkość posiadanego przez nich kapitału społecznego. Zostały one uszeregowane w taki sposób, aby odpowiadały poszczególnym jego komponentom. Stąd niniejsza analiza dotyczy: poziomu zaufania, zakresu norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa.

Analiza zaufania została oparta o trzy jego wymiary. Pierwszym z nich było **ogólne zaufanie** oraz zdolność ankietowanych do współpracy z innymi osobami. Drugim był **wymiar horyzontalny** i dotyczył ufności respondentów do poszczególnych osób z lokalnego otoczenia (np. rodziny, sąsiadów, współpracowników, innych mieszkańców miasta). W trzeciej kolejności badaniu został poddany **wymiar wertykalny** odnoszący się do zaufania wyrażanego do instytucji (np. administrację publiczną oraz władze samorządowe) i organizacji (np. pozarządowe).

Następnie analizie poddany został zakres **norm i wartości** ankietowanych. W tym celu zadano im szereg pytań odnoszących się do konkretnych zachowań społecznych. Badanie miało na celu wskazanie, czy respondenci akceptują lub nie i w jakim stopniu konkretne postawy (np. niepłacenie podatków i nieprzestrzeganie przepisów) oraz czy w ich przekonaniu można oczekiwać od innych członków lokalnej społeczności określonych postaw (np. wzajemności w przypadku napadu lub zgubienia ważnych rzeczy osobistych).

Kolejny obszar analizy stanowi sieć komunikacji i uczestnictwa ankietowanych. Zgodnie z przyjętą definicją jest ona strukturą interakcji jednostki, aktywnej w rozmaitych organizacjach o charakterze formalnym (stowarzyszenia i fundacje) oraz nieformalnym (forum lokatorskie). Członkostwo w tego rodzaju podmiotach stwarza możliwość do wzmocnienia lub pozyskania nowych kontaktów z innymi ludźmi (społecznych). Celem tego jest potencjalne zaangażowanie jednostki lub mobilizacja pozostałych członków do aktywności w rozmaitych inicjatywach[523]. Ostatnim aspektem poruszanym w niniejszym podrozdziale jest analiza partycypacji politycznej

[523] J. Musso, Ch. Weare, *Social capital and community representation…*, s. 2535.

ankietowanych, którą ci wykazali na podstawie kilku pytań w kwestionariuszu ankiety dotyczących np.: uczestnictwa w wyborach, konsultacjach społecznych, demonstracjach oraz podpisywania petycji i list wyborczych.

5.3.1 Poziom zaufania projektodawców

Zaufanie to przekonanie o tym, że inna osoba lub instytucja jest wiarygodna i przewidywalna. Dotyczy ono wykonywanych przez nią czynności, przekazywanych informacji oraz deklarowanych umiejętności lub kompetencji. Jego analiza została przeprowadzona na podstawie danych zawartych w tabelach przedstawiających rozkład odpowiedzi ankietowanych na temat: ogólnego zaufania do innych osób, ich zdolność do kooperacji z nimi ludźmi oraz wyrażanego przez nich zaufania do poszczególnych osób (wymiar horyzontalny) i instytucji (wymiar wertykalny). Należy dodać, że wszystkie odpowiedzi zostały umieszczona na pięciostopniowej skali, na której punkt 0 oznaczał zdecydowany brak zaufania, a punkt 5 maksymalne zaufanie.

W pierwszej kolejności badaniu poddane zostało ogólne zaufanie ankietowanych do innych ludzi. Tabela 37 prezentuje rozkład odpowiedzi na pytanie „czy uważa Pan/Pani, że ludzie w relacjach z innymi są uczciwi, czy starają się wykorzystać innych do własnych celów”? Z przedstawionych danych wynika, że jego kształt zbliżony jest do rozkładu normalnego z niewielkim przesunięciem w stronę wysokich wartości skali. Na uwagę zasługuje fakt, że nikt z ankietowanych nie zaznaczył punktu 0 i 5. Oznacza to, że nie są oni skłonni do wyrażania kategorycznych sądów w danym temacie. Dodatkowo respondenci w większości stwierdzili, że ludzie w relacjach z innymi osobami są uczciwi. Przemawia za tym fakt, iż znakomita większość odpowiedzi została ulokowana w trzecim i czwartym punkcie na skali. Wynika z tego, że ankietowani byliby bardziej skłonni zaufać innym osobom w potencjalnych relacjach, co pozwala domniemywać, że tego rodzaju postawa pozytywnie wpływa na zakres ich kooperacji z innymi członkami lokalnej społeczności[524].

[524] A. Grabowska–Powaga, *op. cit.*, ss. 145–146.

Tabela 37 Zaufanie w uczciwość innych ludzi wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

	Dążą do uzyskania własnej korzyści					**Starają się być uczciwi**
	0	1	2	3	4	5
Czy uważa Pan/Pani, że ludzie w relacjach z innymi są uczciwi, czy starają się wykorzystać innych do własnych celów?	0%	5%	16%	47%	32%	0%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Tabela 38 przedstawia rozkład odpowiedzi na pytanie „czy byłby/byłaby Pan/Pani w stanie podjąć współpracę z osobami ze swego lokalnego otoczenia”? Z danych wynika, że ponad połowa z nich jest zdecydowanie skłonna zaangażować się w tego rodzaju kooperację. Warto zaznaczyć, że aż 51% respondentów wskazało na piąty punkt skali. Ponadto nikt z ankietowanych nie stwierdził, że zdecydowanie nie jest w stanie współpracować z innymi osobami z lokalnego otoczenia. Przedstawione dane potwierdzają wcześniej sformułowany wniosek. Projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi wyrażają wysoki poziom ogólnego zaufania, co ma swoje konsekwencje w tym, że w przeważającej większości wyrażają oni gotowość do współpracy z innymi osobami.

Tabela 38 Skłonność do kooperacji wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

	Zdecydowanie nie					**Zdecydowanie tak**
	0	1	2	3	4	5
Czy byłby/byłaby Pan/Pani w stanie podjąć współpracę z osobami ze swego lokalnego otoczenia?	0%	3%	3%	11%	33%	51%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

W dalszej kolejności analizie został poddany poziom **zaufania horyzontalnego**. Tabela 39 prezentuje odpowiedzi dotyczące poziomu zaufania ankietowanych do: rodziny, sąsiadów, współpracowników lub szkolnych kolegów (w zależności od wieku respondentów) oraz osób nieznajomych. Największy odsetek z nich wybrał rodzinę jako podmiot godny największego zaufania, w 64% wskazując maksymalną wartość skali. Pozostali respondenci swoje odpowiedzi ulokowali między jej drugim (2,7%),

a czwartym punktem (28%). Wyniki pokazują, że rodzina jako podmiot odznaczający się wysokim poziomem zaufania, może stanowić czynnik wpływający na aktywność obywatelską jednostek. Do podobnych wniosków doszli Muddiman, Taylor, Power i Moles. Ich zdaniem w zakresie obywatelskiej aktywności młodych ludzi, dominującą rolę odgrywają relacje rodzinne[525]. Oprócz tego w gronie osób, którym ankietowani są bardziej skłonni zaufać znaleźli się także sąsiedzi oraz współpracownicy. Następnie odpowiedzi respondentów na temat zaufania do nieznajomych, w większości zostały przez nich ulokowane w drugim i trzecim punkcie skali. Oznacza to, że w relacjach z ludźmi, o których nie mają oni żadnej wiedzy zachowują dystans. Nie oznacza to jednak całkowitego braku zaufania i możliwości kooperacji. Wydaje się, że w tym przypadku ważną rolę mogą odgrywać np. lokalni liderzy lub inne osoby, które są w stanie dać swego rodzaju gwarancję, że nieznajomy jest godny zaufania i można z nim współpracować. Wynika z tego, że poziom zaufania ankietowanych do osób spoza ich kręgu społecznego, czyli ludzi, z którymi nie wiążą ich żadne relacje jest wyraźnie mniejszy. Respondenci są bardziej skłonni zaufać osobom z tego samego środowiska społecznego, np. mieszkańcom osiedla lub ludziom wykonującym ten sam zawód[526]. Znalezienie wspólnego punktu odniesienia (miejsce zamieszkania czy zakład pracy) może wpływać na wytworzenie się wśród nich poczucia wspólnoty, które w konsekwencji może stanowić płaszczyznę do współpracy np. w ramach budżetu obywatelskiego[527].

Tabela 39 Poziom zaufania horyzontalnego wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

	Nie mam zaufania					**Mam pełne zaufanie**
	0	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Rodzina	0%	0%	2,7%	5,3%	28%	64%
Sąsiedzi	1,3%	5,3%	13,3%	37,3%	34,7%	8%
Współpracownicy lub szkolni koledzy	1,3%	5,3%	4%	28,0%	48%	13,3%
Nieznajomi	18,7%	6,7%	33,3%	36,0%	4%	1,3%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

[525] E. Muddiman, Ch. Taylor, S. Power, K. Moles, *op. cit.*, s. 95.
[526] P. Sztompka, *op. cit.*, ss. 112–113.
[527] Wskazują na to również inne badania m.in.: E. S. Lieberman, *Building Community Social Capital…*, s. 231.

W dalszej kolejności pytania skierowane do ankietowanych dotyczyły zaufania do rozmaitych instytucji i organizacji. Ich rozkład przedstawia tabela 40. Na podstawie zebranych danych należy stwierdzić, że respondenci w największym stopniu ufali takim instytucjom jak: służba zdrowia, banki, policja, armia, organizacje pozarządowe, a także administracja publiczna. Spośród wymienionych organizacji i instytucji, w środku skali ankietowani umieścili: Kościół, małych i średnich przedsiębiorców, związki zawodowe, Parlament, szkołę oraz duże przedsiębiorstwa. Następnie najmniejszym zaufaniem cieszyły się wśród nich: telewizja, prasa, radio, sądy, rząd, samorząd lokalny oraz uczelnie wyższe. Wynika z tego, że ankietowani są w szczególności nieufni do instytucji politycznych oraz przedstawicieli mediów i uczelni wyższych.

Zważywszy na fakt, iż badani są przedstawicielami grupy najaktywniejszych mieszkańców Łodzi, można sądzić, że przedstawione wyniki po części stanowią wyraz ich doświadczeń powstałych na bazie relacji z tego rodzaju instytucjami. Z drugiej strony nie sposób pominąć również wysokiego zaufania do wojska i policji, które można odczytywać jako wyraz ich poczucia bezpieczeństwa, a w przypadku wojska także jako element polskiej tradycji. Wracając do doświadczeń ankietowanych, na uwagę zasługuje bardzo niskie zaufanie do samorządu lokalnego, które jest wyraźnie różne od tego wyrażanego do administracji publicznej. Można przypuszczać, że przyczyną takiej sytuacji są bezpośrednie kontakt ankietowanych z urzędnikami, podejmowane przez nich z powodu aktywności np. w budżecie obywatelskim.

Tabela 40 Poziom zaufania wertykalnego wśród projektodawców

	Nie mam zaufania					**Mam pełne zaufanie**
	0	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Służba zdrowia	0%	5,3%	14,7%	32%	34,7%	13,3%
Banki	8%	8%	8%	29,3%	34,7%	12%
Policja	5,3%	8%	24%	22,7%	33,3%	6,7%
Armia	5,3%	12%	24%	26,7%	25,3%	6,7%
Organizacje pozarządowe	2,7%	1,3%	10,7%	38,7%	41,3%	5,3%
Administracja publiczna	5,3%	10,7%	17,3%	33,3%	28%	5,3%
Kościół	10,7%	20%	21,3%	25,3%	17%	5,3%

Mali i średni przedsiębiorcy	12%	13,3%	30,7%	29,3%	9,3%	5%
Związki zawodowe	0%	12%	21,3%	36%	26,7%	4%
Parlament (Sejm i Senat)	10,7%	14,7%	36%	20%	14,7%	4%
Szkoła powszechna	6,7%	5,3%	28%	33,3%	24%	2,7%
Duże przedsiębiorstwa - korporacje	6,7%	10,7%	33,3%	26,7%	20%	2,7%
Telewizja	10,7%	18,7%	28%	34,7%	5,3%	2,7%
Prezydent	36%	33,3%	18,7%	8%	2,7%	1,3%
Prasa	9,3%	16%	30,7%	33,3%	10,7%	0%
Radio	9,3%	16%	30,7%	33,3%	10,7%	0%
Sądy	24%	18,7%	29,3%	17,3%	10,7%	0%
Rząd	45,3%	21,3%	17,3%	9,3%	6,7%	0%
Samorząd lokalny	44%	25,3%	18,7%	6,7%	5,3%	0%
Uczelnie wyższe i uniwersytety	22,7%	30,7%	28%	17,3%	1,3%	0%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Z przedstawionych danych płynie wniosek, że bezpośrednie relacje respondentów z instytucjami w istotny sposób mogą wpływać na ich poziom zaufania do tych podmiotów. Wskazują na to również badania Lundasena przedstawione w pierwszym rozdziale niniejszej pracy[528]. Dodatkowo wyjaśnieniem takiej zależności może być wysoki poziom zaufania wśród ankietowanych do służby zdrowia, z którą każdy na pewnych etapach swojego życia ma kontakt oraz banków, gdzie z pewnością część respondentów trzyma swoje oszczędności. W tym kontekście duże zaufanie respondentów do organizacji pozarządowych, skłania do postawienia pytania, czy mają oni doświadczenia związane z działalnością tego rodzaju podmiotów[529]. Kwestia ta zostanie przeanalizowana w dalszej części pracy.

Analiza wykazała, że projektodawcy budżetu obywatelskiego odznaczają się wysokim ogólnym zaufaniem do innych osób. Fakt ten potwierdziły również ich odpowiedzi dotyczące zdolności do kooperacji z innymi ludźmi[530]. W wymiarze zaufania horyzontalnego również należy odnotować, że generalnie ankietowani ufają większości wymienionych grup. Podchodzą oni z rezerwą jedynie

[528] S. Lundasen, *op. cit.*, s. 147.
[529] Zob. J. Chodkowska–Miszczuk, J. Biegańska, E. Grzelak–Kostulska, *op. cit.*, s. 48.
[530] Zob. J. Juszczyk–Rygałło, *Kształtowanie kapitału społecznego szkoły w warunkach wielokulturowości*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja" 2017, t. 20, nr 2(78), s. 64.

do relacji z osobami nieznajomymi co nie oznacza, że całkowicie im nie ufają. W tym zakresie mniejszy poziom zaufania może wynikać z braku wspólnej płaszczyzny odniesienia z nieznajomymi, na podstawie której tworzą się więzi społeczne oraz powstają wspólnoty[531]. W wymiarze zaufania wertykalnego należy stwierdzić, że ankietowani generalnie wyrażają duże lub umiarkowane zaufanie do większości przebadanych instytucji. Wśród tych, które osiągnęły najmniejszy jego poziom znalazły się: sądy, rząd, samorząd lokalny oraz uczelnie wyższe. Wyniki te, szczególnie w przypadku władz lokalnych, w znaczący sposób odbiegają od tych przeprowadzonych przez CBOS[532]. Można przypuszczać, że jednym z powodów takiego stanu są doświadczenia projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi, związane z funkcjonowaniem w lokalnej sferze publicznej, które nie przyczyniły się do wzrostu zaufania respondentów do władz samorządowych. Z kolei w badaniach społecznych wskazuje się, iż jest ono jednym z czynników budujących sferę społeczeństwa obywatelskiego[533]. Reasumując, zjawisko to należy uznać za negatywnie oddziałujące na rozrost grupy osób aktywnych politycznie w łódzkim samorządzie.

5.3.2 Normy i wartości projektodawców

Projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi zostali poproszeni o udzielenie odpowiedzi na temat wybranych zachowań społecznych. Badanie to miało na celu określenie norm i wartości ważnych dla przedstawicieli danej populacji oraz scharakteryzowanie przez nich relacji społecznych występujących w lokalnej społeczności mieszkańców Łodzi, odnoszących się do współpracy i wzajemności między jednostkami. Analiza została przeprowadzona na podstawie zoperacjonalizowanych pojęć: **wartości**, **norm**, **zachowań społecznych**. W efekcie **wartości** zostały zdefiniowane jako istniejące w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo określone dobra lub podmioty dla nich cenne i ważne. Ich przykładami mogą być:

[531] Zob. K. Growiec, J. Growiec, *Trusting Only Whom You Know, Knowing Only Whom You Trust: The Joint Impact of Social Capital and Trust on Happiness in CEE Countries*, „Journal of Happiness Studies" 2015, vol. 15: 1015–1040.

[532] Zob. *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018.

[533] O wpływie komunikacji politycznej na rozwój społeczeństwa obywatelskiego oraz roli zaufania w tym procesie pisze G. Piechota, W*pływ komunikacji politycznej na budowanie społeczeństwa obywatelskiego w demokracji lokalnej (na przykładzie miasta Katowice)*, rozprawa doktorska, Katowice 2007, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/527/Piechota_Gra%C5%BCyna_Wp%C5%82yw_komunikacji_politycznej_2007.pdf (28.05.2019), s. 57.

rodzina, wspólnota ludzi, prawo, empatia, uczciwość, wolność słowa[534]. Natomiast **normy** określono w postaci zakresu zasad współżycia społecznego znajdującego się w świadomości ludzi. Ich przykładami, w odniesieniu do przedstawionych wartości, może być w sferze prywatnej troska o dobro rodziny. Z kolei w sferze publicznej można wskazać na: pracę na rzecz lokalnej wspólnoty – samorządu oraz podmiotowość (wyrażanie własnego zdania na forum publicznym oraz partycypacja polityczna w procesie decyzyjnym). Wreszcie normami, które mają zastosowanie w obu sferach są: przestrzeganie prawa (ze względu na różne pobudki kierujące ludźmi), wzajemność (samopomoc oraz współpraca między ludźmi) oraz uczciwe postępowanie w relacjach z innymi osobami. Na koniec **zachowania społeczne** stanowią przykłady przestrzegania określonych norm, wynikających z wartości ważnych dla członków danej zbiorowości (społeczeństwa lub lokalnej społeczności).

Uczestnikom badania zadano osiem pytań. Swoje odpowiedzi mogli oni umieścić na sześciostopniowej skali, na której punkt 0 oznaczał „zdecydowanie nie", a punkt 5 „zdecydowanie tak". W pierwszej kolejności mieli oni wyrazić swoje zdanie na temat tego, czy w sytuacji kryzysowej mogą liczyć na pomoc innych osób. Następnie zostali oni poproszeni o udzielenie odpowiedzi na następujące pytanie: „został Pan/Pani napadnięty na ulicy, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma udzieli Panu/Pani pomocy?". W dalszej kolejności ankietowani mieli wyrazić swoje zdanie na temat tego, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma zwróci im zgubiony portfel z całą zawartością? Czwartym pytaniem było „czy uważa Pan/Pani "jeżdżenie na gapę" komunikacją miejską za nieuczciwe?". Następnie ankietowani mieli wyrazić opinię na temat tego, w jakim stopniu kradzież jest dla nich nieakceptowalna. Szóstym pytaniem było, „czy uważa Pan/Pani przyjmowanie łapówek za całkowicie nieakceptowalne?". Ankietowani mieli także wyrazić swoje zdanie na temat tego, czy niepłacenie podatków jest nieuczciwe? Ostatnie pytanie znajdujące się w ankiecie brzmiało „czy uważa Pan/Pani łamanie przepisów drogowych za nieuczciwe?". Wykaz powyższych pytań wraz z rozkładem odpowiedzi respondentów przedstawia tabela 41.

Odnosząc się do pytań dotyczących sytuacji kryzysowej oraz napadu, większość ankietowanych wyraziła pogląd, że mogą oni liczyć na pomoc ze strony innych osób. W pierwszym przypadku czwarty i piąty punkt skali zaznaczyło łącznie 40%

[534] Zob. D. Stawasz, *Kapitał społeczny jako czynnik…*, s. 155.

ankietowanych. W drugim wynik ten wyniósł 28%. Ponadto w obu pytaniach większość respondentów umieściła swoje wskazania w górnej części skali (od punktu 3 do 5). Oznacza to, iż w badanej populacji dominuje przekonanie o wzajemności i współpracy między ludźmi. Jej przyczyną może być poczucie świadomości jej członków, że udzielona pomoc lub wsparcie innej osobie może być potrzebne również im samym w przyszłości. Nieco mniej optymistycznie respondenci podeszli do pytania dotyczącego zgubionego portfela. Rozkład ich odpowiedzi przybiera kształt rozkładu normalnego z wierzchołkiem w trzecim punkcie skali, który zaznaczyło ok. 33% projektodawców oraz z większym odsetkiem odpowiedzi na skali w obszarze małych wartości. W przypadku tego pytania, spośród dotychczas udzielanych odpowiedzi najwięcej, bo łącznie ok. 28% respondentów wskazało na jeden z dwóch najniższych jej punktów (0 i 1). Warto również zaznaczyć, że w kontekście wymienionych pytań dotyczących pomocy w sytuacji kryzysowej, przez napad, aż po to odnoszącej się do zwrotu zgubionego portfela, wyraźna jest tendencja spadkowa. Może to oznaczać, że wskazana tu norma wzajemności oraz samopomocy i współpracy nie jest powszechna w wśród członków lokalnej społeczności, co powoduje, że badani podchodzą w tym obszarze z rezerwą do innych osób. Nie oznacza to jednak ich wrogości lub nadmiernej podejrzliwości wobec nich. Warto podkreślić, że w przypadku trzech pierwszych pytań ponad 50% ankietowanych umieściło swoje odpowiedzi w punktach od 3 do 5 co oznacza, że z mniej lub bardziej umiarkowanym, ale nadal optymizmem patrzą oni na relacje społeczne panujące np. w lokalnej społeczności, odnoszące się do wzajemności i współpracy między jednostkami.

W dalszej kolejności, na pytanie dotyczące tego, czy „jeżdżenie na gapę komunikacją miejską jest nieuczciwe?" 76% respondentów uznało je za zdecydowanie nieuczciwe. Jedynie kilka proces z nich zaznaczyło punkty od 0 do 3. Płynie z tego wniosek, że przedstawiciele badanej populacji wyrażają silne poszanowanie dla prawa. Potwierdzają to ich odpowiedzi dotyczące braku akceptacji dla kradzieży oraz przyjmowania łapówek (86,7%), a także niepłacenia podatków (66,7%). Dodatkowo badani wyrażają wyraźny brak akceptacji dla działań nieuczciwych. Z kolei najmniej zgodni byli oni w zakresie łamania przepisów drogowych. Jedynie 49,3% osób wskazało na piąty punkt skali, 33,3% na czwarty, a nieco ponad 17% ankietowany zaznaczyło punkty od 0 do 3.

Tabela 41 Zakres norm i wartości

	Zdecydowanie nie					**Zdecydowanie tak**
	0	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Czy uważa Pan/Pani, że w sytuacji kryzysowej może Pan/Pani liczyć na pomoc obcych osób?	5,33%	8%	17,3%	29,3%	30,7%	9,3%
Został Pan/Pani napadnięty na ulicy, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma udzieli Panu/Pani pomocy?	4%	16%	22,7%	29,3%	24%	4%
Zgubił Pan/Pani portfel, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma go zwróci z całą zawartością?	14,67%	14,7%	20%	33,3%	10,7%	6,7%
Czy uważa Pan/Pani "jeżdżenie na gapę" komunikacją miejską za nieuczciwe?	1,33%	1,3%	1,3%	5,3%	14,7%	76%
Czy uważa Pan/Pani kradzież za całkowicie nieakceptowalną?	1,3%	0%	1,3%	1,3%	9,3%	86,7%
Czy uważa Pan/Pani przyjmowanie łapówek za całkowicie nieakceptowalne?	1,33%	0%	0%	1,3%	10,7%	86,7%
Czy uważa Pan/Pani niepłacenie podatków za nieuczciwe?	4%	0%	4%	9,3%	16%	66,7%
Czy uważa Pan/Pani łamanie przepisów drogowych za nieuczciwe?	2,67%	2,7%	4%	8%	33,3%	49,3%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Zaprezentowane dane wskazują, że ankietowani z umiarkowanym optymizmem podchodzą do relacji z innymi osobami w zakresie wzajemności, samopomocy, a także współpracy. Dodatkowo analiza rozkładu ich odpowiedzi dotyczących wybranych zachowań społecznych wskazuje na fakt, że ci odznaczają się poszanowaniem

dla prawa[535]. Wyrażone przez nich opinie na temat kradzieży, przyjmowania łapówek oraz niepłacenia podatków pozwalają sądzić, że ważna w ich życiu jest uczciwość. Potwierdzają to również odpowiedzi ankietowanych na temat przestrzegania przepisów drogowych. Można zatem przypuszczać, że wartościami ważnymi dla przedstawicieli badanej populacji jest: empatia, prawo, uczciwość, równość. Na tej podstawie można stwierdzić, że odpowiadającymi im normami, którymi kierują się badani są: **wzajemność, współpraca, przestrzeganie prawa, prawdomówność**, **sprawiedliwość**. Pierwsza z nich odnosi się do kooperacji między ludźmi, która została tu zbadana na podstawie pytań dotyczących potencjalnych zachowań innych osób w sytuacjach kryzysowych. Druga również odnosi się do tego samego zestawu pytań wskazując na fakt, iż samopomoc wymaga współpracy. Stąd można również przypuszczać, że ankietowani wykazują się otwartością w kontaktach z innymi członkami lokalnej społeczności[536]. Warto podkreślić, że w swoich odpowiedziach ankietowani wyraźnie wskazali na fakt, iż w swoim życiu kierują się normą w postaci przestrzegania prawa. Odnosi się ona również do prawdomówności, w przypadku płacenia podatków oraz sprawiedliwości w kontekście nieprzyjmowania łapówek. Z punktu widzenia aktywności jednostek w sferze publicznej można przypuszczać, że normy te mają również swoje zastosowanie. W przypadku przestrzegania prawa mają one swoje konsekwencje w ramach partycypacji politycznej w budżecie obywatelskim. Przejawem złamania tej normy może być podrabianie podpisów poparcia pod projektem złożonym do głosowania[537]. Prawdomówność z kolei odnosić się może do komunikacji pomiędzy obywatelami a administracją publiczną oraz do transparentności określających ją procedur, które mają wpływ na aktywność polityczną obywateli[538]. Dodatkowo w kontekście normy sprawiedliwości można wskazać także na fakt równych szans wszystkich projektodawców w procedurze wyboru projektów do realizacji.

[535] Por. A. Rzeńca, A. Sobol, *Budżet obywatelski jako instrument kształtowania przestrzeni Miasta...*, s. 207.
[536] Świadczą o tym dane zawarte w tabeli 36 przedstawiające sposoby promocji przez projektodawców swoich pomysłów w ramach Budżetu obywatelskiego dla Łodzi.
[537] W. Rychliński, *Radny ze Zduńskiej Woli fałszował podpisy. Jest wyrok na Piotra C.*, Dziennik Łódzki, 21.11.2015,
https://dzienniklodzki.pl/radny-ze-zdunskiej-woli-falszowal-podpisy-jest-wyrok-na-piotra-c/ar/9106844(28.05.2019).
[538] Zob. G. Piechota, *op. cit.*, 240–245.

5.3.3 Sieć komunikacji i uczestnictwa projektodawców

Kolejnym komponentem kapitału społecznego objętym badaniem była **sieć komunikacji i uczestnictwa** ankietowanych. Zgodnie z przyjętą w niniejszej pracy definicją stanowi ona sieć interakcji każdej z osób, tworząca się poprzez jej aktywność w organizacjach o charakterze formalnym lub nieformalnym. Jej analiza została przeprowadzona w dwóch etapach. W pierwszej kolejności ankietowani zostali poproszeni o określenie charakteru swojej aktywności we wskazanych w formularzu ankiety organizacjach społeczno-politycznych. W drugiej, analizie poddana została skala tego rodzaju zaangażowania, czyli ilość podmiotów, w których respondenci zadeklarowali swoje członkostwo.

Ankietowani zostali poproszeni o wskazanie swojej aktywności w następujących organizacjach: religijnych, ekologicznych, charytatywnych, sportowo-rekreacyjnych (stowarzyszenia lub kluby sportowe), naukowych (koła naukowe, stowarzyszenia naukowe), edukacyjnych (o charakterze oświatowym). Następnie biorący udział w badaniu mieli określić swoje zaangażowanie w działalność podmiotów funkcjonujących w obszarze społeczno-politycznym. Był to: związki zawodowe, partie polityczne i młodzieżówki partii politycznych. Ostatnie dwie kategorie organizacji wykazane w ankiecie miały na celu pozostawienie otwartego zbioru, w ramach którego ankietowani mogą podejmować się aktywności w sposób nieformalny, np. działając na rzecz lokalnej społeczności. W związku z tym zostali oni poproszeni o określenie swojego zaangażowania w ramach nieformalnych organizacji sąsiedzkich oraz w innych organizacjach, niewykazanych w ankiecie. Na koniec należy nadmienić, iż mogli oni wskazać na dowolną liczbę organizacji poprzez określenie swojego zaangażowania w ich działalność każdej z nich, za pomocą określeń: *Jestem aktywnym członkiem*, *jestem nieaktywnym członkiem organizacji* lub *nie należę do organizacji*. Tabela 42 prezentuje rozkład ich odpowiedzi.

Zebrane dane wskazują, iż aktywność respondentów w ramach organizacji pozarządowych jest bardzo zróżnicowana i mieści się pomiędzy 6,7% a 41,4% deklaracji o członkostwie w poszczególnych podmiotach. Najmniejszy odsetek respondentów wskazał na: młodzieżówki partii politycznych (6,7%), związki zawodowe (10,6%) oraz organizacje ekologiczne (10,7%). W okolicach 20% oscylował odsetek osób zaangażowanych w działalność: partii politycznych (18,7%), organizacji religijnych

(18,7%), organizacji charytatywnych (20%), innych organizacji (20%), organizacji sportowych i rekreacyjnych (21,4%). Wśród niewymienionych w kwestionariuszu ankiety podmiotów, które wskazywali respondenci znalazły się np.: stowarzyszenia lokalne lub osiedlowe, miejskie jednostki pomocnicze – Rady Osiedli, stowarzyszenie działkowiczów, Związek Harcerstwa Polskiego, a także fundację „Fenomen. Normalne Miasto". Z kolei organizacjami gromadzącymi największy odsetek ankietowanych były: edukacyjne (29,3%), naukowe (36,7%) oraz nieformalne organizacje sąsiedzkie (41,4%).

Z danych wynika, że większość projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi jest zaangażowanych w organizacjach o charakterze lokalnym[539]. Świadczy o tym duży odsetek osób deklarujących członkostwo w nieformalnych organizacjach sąsiedzkich oraz w innych organizacjach, wśród których większość stanowiły te działające na obszarze jednostek samorządu terytorialnego (np. rady osiedli)[540]. Z drugiej strony najmniejsza grupa ankietowanych zadeklarowała swoją aktywność w: młodzieżówkach partii politycznych, partiach politycznych, związkach zawodowych oraz organizacjach ekologicznych i religijnych. Na uwagę zasługuje to, że podmioty, które szczególnie aktywnie działają w obszarze lokalnym (partie polityczne i ich młodzieżówki) nie są dla większości ankietowanych płaszczyzną do działania. Z pewnością ma to swoje konsekwencje w ramach podejmowanej przez nich aktywności politycznej. Można przypuszczać, że jako osoby nieaktywne w strukturach partii politycznych mają one mniejszy wpływ na działania podejmowane np. przez włodarzy miasta pochodzących z tej samej organizacji. Z drugiej jednak strony nie oznacza to, że ich głos jest bez znaczenia, gdyż występując w roli mieszkańców Łodzi oraz potencjalnych wyborców, nadal mogą oni wywierać presję na osobach sprawujących obecnie władzę w samorządzie lokalnym[541].

Warto również wskazać na organizacje naukowe, edukacyjne oraz stowarzyszenia sportowo-rekreacyjne. Podmioty te gromadzą wokół siebie duże grono ankietowanych i mogą stanowić płaszczyznę do kooperacji między jednostkami np. w ramach budżetu obywatelskiego. Dodatkowo fakt, iż ponad 36% respondentów wskazało na organizacje

[539] Szczerze o lokalnej aktywności mieszkańców pisze K. Zajda w publikacji *Bricolage w wykorzystaniu zasobów społecznych wsi. Relacja między zasobami społecznymi obszarów partnerstwa kapitałem społecznym lokalnych grup działania z województwo odmiennych tradycjach społecznikowskich*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46, s. 119.
[540] Zob. J. Sanetra–Szeliga, *Kultura jako element ekonomii społecznej…*, s. 53.
[541] Szerzej o tej kwestii w wymiarze lokalnym pisał S. Lundasen, *op. cit.*, s. 151.

naukowe świadczyć może o tym, że działające w Łodzi uczelnie wyższe pełnią funkcję integracyjną dla aktywnych w budżecie obywatelskim mieszkańców miasta. Podobnie jest w przypadku organizacji edukacyjnych oraz sportowych i rekreacyjnych. Dowodem na to mogą być dane zawarte w trzecim rozdziale niniejszej pracy prezentujące rozkład zgłoszonych i wybranych w budżecie obywatelskim projektów, z których duża część dotyczyła szkół oraz tematyki sport i rekreacja[542]. Potwierdzają one, że wymienione organizacje są ważną płaszczyzną do kooperacji w zakresie partycypacji politycznej, czyli korzystania z instrumentów demokracji bezpośredniej w ramach politycznego procesu decyzyjnego na poziomie lokalnym.

W ramach pytań dotyczących swojej aktywności w organizacjach społeczno-politycznych ankietowani mieli za zadanie określić jej natężenie. W tabeli 42 zaprezentowany został rozkład ich odpowiedzi. Poszczególne kolumny zatytułowane *jestem aktywnym członkiem organizacji* oraz *jestem nieaktywnym członkiem organizacji* zawierają odsetek wszystkich ankietowanych, którzy poprzez wskazanie natężenia swojej aktywności zadeklarowali członkostwo w któreś z organizacji lub jego brak. Z danych wynika, że najwięcej respondentów wskazało, że angażuje się w działania: nieformalnych organizacji sąsiedzkich (34,7%), organizacji naukowych (26,7%) oraz edukacyjnych (25,3%). Z drugiej strony ankietowani, którzy wskazali, że są członkami organizacji, ale nie odznaczają się w nich aktywnością zaznaczyli organizacje naukowe (12%).

Reasumując, w większości projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi są aktywnymi osobami w zakresie organizacji pozarządowych. Swoje działania w szczególności skupiają wokół tych podmiotów zajmujących się sprawami lokalnymi. Można sądzić, że tego rodzaju zaangażowanie wpływa na posiadaną przez nich sieć kontaktów z innymi osobami, a co za tym idzie zwiększa zasób ich kapitału społecznego[543]. W celu potwierdzenia tej tezy należy odnieść się do kwestii skali analizowanego tu zaangażowania projektodawców.

[542] Zob. Tabela 4 prezentująca zestawienie projektów złożonych do budżetu obywatelskiego w latach 2013–2015 z podziałem na obszary tematyczne.
[543] Wskazuje na to w swych badaniach Coleman, zob. J. Coleman*, Fundations of Social Theory…,* s. 303. Zob. D. Stawasz, *op. cit.*, s. 159.

Tabela 42 Uczestnictwo ankietowanych w organizacjach społeczno-politycznych

	Jestem członkiem	*Jestem aktywnym członkiem organizacji*	*Jestem nieaktywnym członkiem organizacji*	*Nie należę do organizacji*
Nieformalne organizacje sąsiedzkie	41,4%	34,7%	6,7%	58,7%
Organizacje naukowe (koła naukowe, stowarzyszenia)	36,7%	26,7%	12%	61,3%
Organizacje edukacyjne	29,3%	25,3%	4%	70,7%
Organizacje sportowe i rekreacyjne	21,4%	18,7%	2,7%	78,7%
Inne organizacje	20%	20%	0%	80%
Organizacje charytatywne	20%	13,3%	6,7%	80%
Organizacje religijne	18,7%	12%	6,7%	81,3%
Partie polityczne	18,7%	12%	6,7%	81,3%
Organizacje ekologiczne	10,7%	4%	6,7%	89,3%
Związki zawodowe	10,6%	5,3%	5,3%	89,3%
Młodzieżówki partii politycznych	6,7%	4%	2,7%	93,3%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Tabela 43 prezentuje rozkład uczestnictwa ankietowanych w organizacjach. Dane pokazują, że 24% z nich stanowią członkowie kolejno 2 oraz 3 z nich. Kilka osób wskazało, że działa w pięciu i więcej tego rodzaju podmiotach. Na uwagę zasługuje fakt, że tylko 7 osób odpowiedziało, że nie jest członkiem żadnej organizacji. Wynika z tego, że projektodawcy budżetu obywatelskiego posiadają rozbudowaną sieć komunikacji i uczestnictwa. Ponad 90% z nich deklaruje członkostwo w organizacjach społeczno-politycznych a 68% działa w więcej niż jednej z nich.

Tabela 43 Rozkład uczestnictwa ankietowanych w organizacjach społeczno-politycznych

Liczba organizacji	**Częstotliwość**	**Odsetek**
Żadna organizacja	7	9,3%
1 organizacja	17	22,7%
2 organizacje	18	24%
3 organizacje	18	24%
4 organizacje	10	13,3%
5 organizacji	3	4,0%
6 organizacji	1	1,3%
9 organizacji	1	1,3%
Ogółem	75	100%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Na podstawie przedstawionych danych należy stwierdzić, że projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi posiadają rozbudowaną sieć komunikacji i uczestnictwa. Tym samym mają oni gęstą sieć kontaktów społecznych, które z perspektywy rozwoju ich kapitału społecznego mogą w istotny sposób wpływać na podejmowaną przez nich aktywność obywatelską (w zakresie partycypacji społecznej oraz politycznej). Dodatkowo w ramach własnych sieci, biorący udział w badaniu podejmują się kooperacji i komunikacji z innymi członkami lokalnej społeczności, co pozwala na wytworzenie się między nimi płaszczyzny do współpracy w przyszłości. Warto nadmienić, że z punktu widzenia jednostki może ona mieć miejsce zarówno w kontekście samodzielnej mobilizacji innych ludzi do realizacji własnego przedsięwzięcia lub w ramach przyłączenia się do inicjatyw stworzonych przez innych członków danej organizacji[544].

5.3.4 Aktywność obywatelska projektodawców

Ostatnią kwestią wymagającą poruszenia jest przedstawienie aktywności respondentów w zakresie ich partycypacji obywatelskiej. Zebrane w ramach badania ankietowego dane pozwalają na ukazanie skali tego rodzaju zaangażowania W kwestionariuszu ankiety mieli oni za zadanie odpowiedzieć na następujące pytania: „czy głosował/a Pan/Pani w wyborach samorządowych w 2014 roku"; „czy będzie Pan/Pani głosował/a w wyborach samorządowych w 2018 roku"; „czy głosował/a Pan/Pani w referendum"; „czy brał/brała Pan/Pani udział w demonstracja"; „czy brał/brała Pan/Pani udział w konsultacjach społecznych?; „czy podpisywał/podpisywała Pan/Pani petycję"; „czy podpisywał/podpisywała Pan/Pani wyborczą listę poparcia". Dodatkowo w sytuacji podejmowania się innych aktywności respondenci mogli wskazać na kategorię „inne" wraz z ich przedstawieniem. Rozkład tych odpowiedzi przedstawia tabeli 44.

Ankietowani na pytanie dotyczące udziału w głosowaniu w wyborach samorządowych w 2014 roku, odpowiedzieli twierdząco w 96%. Z kolei na pytanie, czy będzie Pan/Pani głosował/a w wyborach samorządowych w 2018 roku, takiej samej odpowiedzi udzieliło 97,33% respondentów. W dalszej kolejności ankietowani zostali poproszeni o odpowiedź, czy brali kiedykolwiek udział w referendum – 96% odpowiedziało „tak", oraz czy uczestniczyli kiedyś w konsultacjach społecznych – 84%

[544] M. Tarkowski, *Kapitał społeczny i ludzki…*, s. 134.

również odpowiedziało twierdząco. Następnie na pytanie, czy w przeszłości podpisywali się pod rozmaitymi petycjami, wyborczymi listami poparcia lub podejmowali się innej aktywności obywatelskiej, w przeważającej większości odpowiedzieli „tak". W ramach tej ostatniej respondenci wskazywali również na następujące działania obywatelskie, które zaliczyć można do partycypacji politycznej lub społecznej. Były nimi: udział w spotkaniach z lokalnymi politykami, zaangażowanie w lokalne projekty obywatelskie jak np. sprzątanie śmieci w miejscach publicznych, działalność w radach rodziców, podejmowanie się aktów obywatelskiego nieposłuszeństwa wobec działań służb miejskich, prowadzenie stałej korespondencji z instytucjami administracji samorządowej oraz samodzielne ubieganie się o mandat w wyborach samorządowych. Tego rodzaju aktywność wskazało łącznie 77% ankietowanych. Z kolei najmniejszy odsetek osób odpowiedział twierdząco na pytanie dotyczące udziału w demonstracjach. Przypuszczalnie dla pewnego grona osób tego rodzaju aktywność stanowi zbyt radykalny sposób wyrażania własnego zdania. Z drugiej strony podpisywanie petycji można uznać za przeciwną formę wyrażania własnego zdania na temat polityki. W tym przypadku niemal wszyscy biorący udział w badaniu stwierdzili, że brali udział w tego rodzaju instrumencie partycypacji politycznej.

Tabela 44 Rozkład wybranych przykładów partycypacji politycznej projektodawców

	Tak	**Nie**
Czy głosował/a Pan/Pani w wyborach samorządowych w 2014 roku?	96%	4%
Czy będzie Pan/Pani głosował/a w wyborach samorządowych w 2018 roku?	97,3%	2,7%
Czy głosował/a Pan/Pani w referendum?	96%	4%
Czy brał/brała Pan/Pani udział w demonstracja?	53,3%	46,7%
Czy brał/brała Pan/Pani udział w konsultacjach społecznych?	84%	16%
Czy podpisywał/podpisywała Pan/Pani petycję?	96%	4%
Czy podpisywał/podpisywała Pan/Pani wyborczą listę poparcia?	76%	24%
Inne aktywności	77,3%	22,7%

Źródło: opracowanie własne (N = 75).

Reasumując, tabela 44 wskazuje na fakt, iż biorący udział w badaniu są aktywnymi członkami lokalnej społeczności i w najwyższym stopniu odznaczają się nie tylko udziałem w budżecie obywatelskim, ale również w ramach innych instrumentów demokracji bezpośredniej. Pomimo, iż nie są w większości członkami partii politycznych chętnie biorą udział w polityce. Oznacza to, że w większości są oni aktywni

w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Poprzez swoją aktywność w zakresie polityki, biorą oni czynny udział w politycznym procesie decyzyjnym[545].

Przeprowadzone w niniejszym podrozdziale analizy dowodzą, że projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi odznaczają się dużym zasobem kapitału społecznego. Zarówno w zakresie **zaufania**, **norm i wartości** oraz **sieci komunikacji i uczestnictwa** ich odpowiedzi wskazują, że są to osoby zaangażowane w sprawy społeczności lokalnej oraz świadome funkcjonowania samorządu lokalnego. W przypadku pierwszego komponentu należy wskazać szczególnie wysoki poziom zaufania horyzontalnego. W kontekście drugiego należy podkreślić istotność m.in. takich norm jak: wzajemność, samopomoc i współpraca, a także przestrzeganie prawa. Analiza sieci komunikacji i uczestnictwa respondentów również potwierdziła, że ich zaangażowanie w budżet obywatelski nie jest przypadkowe, lecz stanowi jeden z wielu obszarów ich aktywności w sferze lokalnego społeczeństwa obywatelskiego[546]. Potwierdzają to ich odpowiedzi na temat rozmaitych aktywności z zakresu partycypacji politycznej.

5.4 Analiza kapitału społecznego projektodawców i jego wpływu na ich aktywność obywatelską

Niniejszy podrozdział został poświęcony weryfikacji prawdziwości postawionych w tym rozdziale hipotez oraz analizie odpowiedzi udzielonych przez uczestników wywiadu pogłębionego. W pierwszej kolejności rozważaniom poddano kwestię zróżnicowania wielkości komponentów kapitału społecznego projektodawców w kontekście pozostałych mieszkańców Łodzi. W badaniu wykorzystano dane z ankiety wśród twórców propozycji inwestycyjnych do budżetu obywatelskiego oraz te pochodzące z publikacji autorstwa Mularskiej–Kucharek i Świątek na temat kapitału społecznego łodzian. W konsekwencji możliwym było sprawdzenie prawdziwości hipotezy, iż **projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta.**

Drugą kwestią było przedstawienie zróżnicowania w wielkości komponentów kapitału społecznego wśród samych projektodawców. W tym celu dokonano

[545] S. Kornik, D. Rynio, *op. cit.*, s. 132.
[546] Zob. J. Juszczyk–Rygałło, *Kształtowanie kapitału społecznego…*, s. 63.

opracowania jednolitej skali zaufania oraz norm i wartości. Było to możliwe dzięki zastosowaniu współczynnika rzetelności Alfa Cronbacha, który w obu przypadkach osiągnął akceptowalny wynik (powyżej 0,6). W efekcie, poprzez dodanie do siebie poszczególnych odpowiedzi ankietowanych uzyskano wskaźnik **skumulowanego poziomu zaufania** oraz **skumulowanego zakresu norm i wartości**. Ostatecznie, za pomocą tabeli krzyżowych, trzy składowe kapitału społecznego: zaufanie, normy i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa (skala rozkładu ilości organizacji, w których członkami są ankietowani) zostały zestawione z następującymi zmiennymi: miejsce zamieszkania, status społeczno-zawodowy i status majątkowy. W efekcie sprawdzono prawdziwość hipotezy, że **cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem posiadanego statusu społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego.**

W dalszej kolejności zbadano, czy prawdą jest, że **osoby odznaczające się większym zasobem kapitału społecznego częściej uczestniczą w partycypacji politycznej**. Za pomocą modelu regresji logistycznej zbadano, czy takie zmienne jak: **skumulowany poziom zaufania**, **skumulowany zakres norm i wartości** oraz sieć komunikacji i uczestnictwa, a także wiek oraz płeć uczestników badania wpływają na ich aktywność obywatelską w zakresie uczestnictwa w: wyborach samorządowych, referendach, demonstracjach, konsultacjach społecznych, a także w kontekście podpisywania przez nich petycji i wyborczych list poparcia partii politycznych lub uczestnictwa w innych aktywnościach (np. w pracach rady osiedli).

Następnie, za pomocą modelu regresji logistycznej, dokonano analizy zależności pomiędzy komponentami kapitału społecznego w postaci: skumulowanego poziomu zaufania, skumulowanego zakresu norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa a wygraną projektodawców, czyli wyborem ich pomysłów w pięciu kolejnych edycjach budżetu obywatelskiego w Łodzi. Celem tej analizy było sprawdzenie, czy prawdą jest, że **kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania.**

5.4.1 Analiza porównawcza kapitału społecznego projektodawców w budżecie obywatelskim oraz mieszkańców Łodzi

Badanie dotyczące różnic w wielkości komponentów kapitału społecznego mieszkańców Łodzi oraz projektodawców w budżecie obywatelskim zostało przeprowadzone w ramach trzech elementów. Pierwszym z nich była analiza porównawcza poziomu zaufania horyzontalnego i wertykalnego uczestników obu badań. Drugim było porównanie zakresu norm społecznych ważnych dla łodzian oraz dla projektodawców. Ostatni element stanowiło zbadanie posiadanej przez nich sieci komunikacji i uczestnictwa w postaci ilości organizacji, w których ci zadeklarowali swoją aktywność.

Poziom zaufania horyzontalnego i wertykalnego łodzian oraz projektodawców

W pierwszej kolejności analizie poddane zostało zaufanie horyzontalne wśród łodzian oraz projektodawców w budżecie obywatelskim. Tabela 44 prezentuje rozkład odpowiedzi ankietowanych w obu badaniach. Na ich podstawie można stwierdzić, że respondenci zgodnie ufają swojej rodzinie[547]. W nieco mniejszym stopniu projektodawcy wykazują zaufanie do swoich sąsiadów (42,7%) niż ma to miejsce wśród łodzian (59,7%). Różnica ta jednak jest wyraźna w przypadku odpowiedzi „nie mam zaufania". Projektodawcy wskazali na nią w 6,6% a łodzianie zrobili to w 17,2%. W kolejnym pytaniu ankietowani mieli za zadanie wskazać, czy ufają osobom, z którymi pracują lub w przypadku uczniów, swoim szkolnym kolegom i koleżankom. Wśród łodzian 47,4% respondentów stwierdziło, że ufa im a 25,9% było przeciwnego zdania. Projektodawcy odpowiedzieli, że ufają im w 61,3% a „nie mają zaufania" w 6,6%. Ostatnie pytanie w badaniu Mularskiej–Kucharek dotyczyło zaufania do innych mieszkańców miasta. Z kolei projektodawcy zostali zapytani o zaufanie do osób nieznajomych. W związku z tym, że „mieszkańcy swojego miasta" są określeniem bardzo ogólnym i w bezpośredni sposób trudnym do zweryfikowania przez ankietowanych,

[547] Kontakty mające miejsce wśród członków rodziny są ważnym czynnikiem kształtującym kapitał społeczny człowieka. Powstają one na bazie zaufania do nich. Zdaniem Szukalskiego „przepływy wewnątrzrodzinne", czyli transfery prywatnych zasobów (finansowych, czasu, powierzchni mieszkalnej) są dowodem na wykorzystywanie kapitału społecznego w ramach tej struktury, zob. P. Szukalski, *Wewnątrzrodzinne przepływy międzypokoleniowe jako kategoria analityczna – przegląd badań prowadzonych w krajach rozwiniętych*, „Polityka Społeczna" 2002, nr 8, 16-20. Stąd pytania o zaufanie do „najbliższej rodziny", znajdujące się w badaniu Mularskiej–Kucharek oraz o zaufanie do „rodziny" zadane projektodawcom, zostały uznane za tożsame, co umożliwiło dokonanie niniejszej analizy porównawczej. Zob. M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia…*, s. 61.

gdyż nigdy nie ma pewności, że osoba spotkana w Łodzi na ulice, w rzeczywistości jest jej mieszkańcem, w ramach niniejszej analizy oba pytania uznano za tożsame. Porównując ich wyniki, łodzianie w 18,2% wyrazili do nich zaufanie a w 48,4% stwierdzili, że „nie mają zaufania". W przypadku projektodawców „mam zaufanie" odpowiedziało 5,2% a przeciwnego zdania było 25,4% z nich. Dodatkowo, w tym pytaniu ponad dwukrotnie większy odsetek projektodawców odpowiedział „w połowie mam zaufanie, w połowie nie mam", niż łodzian. Wynika z tego, że projektodawcy w większym stopniu ufają: sąsiadom, współpracownikom oraz nieznajomym. Z kolei obie grupy na podobnym poziomie wyrażają ufność do członków swojej rodziny. Reasumując, projektodawcy odznaczają się wyższym poziomem zaufania horyzontalnego od ogółu mieszkańców miasta.

Tabela 45 Poziom zaufania horyzontalnego wśród łodzian i projektodawców

Odpowiedzi łodzian w badaniu przeprowadzonym przez Mularską–Kucharek (N=492)			
W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	Mam zaufanie	W połowie mam zaufanie, w połowie nie mam	Nie mam zaufania
Najbliższej rodziny	91,7%	5,8%	2,5%
Sąsiadów	59,7%	23,2%	17,2%
Osób, z którymi Pan(i) na co dzień pracuje	47,4%	26,7%	25,9%
Innych mieszkańców swojego miasta (osoby nieznajome)	18,2%	33,5%	48,4%
Odpowiedzi projektodawców w badaniu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" (N=75)			
W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	Mam zaufanie	W połowie mam zaufanie, w połowie nie mam	Nie mam zaufania
Rodziny	92%	8%	0,0%
Sąsiadów	42,7%	50,6%	6,6%
Współpracowników lub szkolnych kolegów	61,3%	32%	6,6%
Osób nieznajomych	5,3%	69,3%	25,4%

Źródło: Opracowanie własne oraz na podstawie M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej,* Łódź 2013, s. 75.

W dalszej kolejności analizie zostało poddane zaufanie wertykalne. Tabela 45 prezentuje dane pozyskane w ramach dwóch badań ankietowych, z których zmienne zostały przekodowane w taki sposób, aby można było uzyskać porównywalny stosunek mieszkańców miasta i projektodawców w budżecie obywatelskim do poszczególnych instytucji o charakterze lokalnym oraz ponadlokalnym.

Na ich podstawie można stwierdzić, że łodzianie w najwyższym stopniu ufają: instytucjom edukacyjnym i naukowym (48,9%), bankom (41,9%), sądom (28,7%), instytucji Kościoła (27,8%), firmom prywatnym (27,1%) oraz instytucjom ochrony zdrowia (25,3%). Wśród projektodawców największym zaufaniem ankietowani darzyli: instytucje ochrony zdrowia (48%), banki (46,7%), administrację publiczną (33,3%), Kościół (22,3%). Reasumując liczba instytucji, które przekroczyły próg 30% wskazań ankietowanych w przypadku odpowiedzi „mam zaufanie" wyniosła wśród łodzian 2 a w przypadku projektodawców 3. W zakresie instytucji, którym respondenci ufali najmniej, w przypadku pierwszego badania (wśród mieszkańców Łodzi) należy wskazać na: Parlament RP (51%), rząd (50%), samorząd terytorialny (45%), administrację publiczną (39%), instytucje ochrony zdrowia (42,2%), Kościół (38,5%) oraz Prezydenta państwa (34,3%). Wśród projektodawców najmniejszym zaufaniem cieszyły się: Prezydent państwa (69,3%), samorząd terytorialny (69,3%), rząd (66,6%), sądy (42,7%), instytucje edukacyjne i naukowe (32,7%) oraz Kościół (30,7%). W tym przypadku liczba instytucji, które przekroczyły próg 30% wskazań ankietowanych w przypadku odpowiedzi „nie mam zaufanie" wyniosła wśród łodzian 7 a w przypadku projektodawców 6. Dodatkowo warto odnieść się do wskazań ankietowanych, którzy na powyższe pytania odpowiedzieli „w połowie mam zaufanie, w połowie nie mam/trudno powiedzieć". W przypadku łodzian liczba instytucji, które przekroczyły próg 30% tego rodzaju wskazań wyniosła 11 a wśród projektodawców 8.

Podsumowując, z przedstawionych danych wynika, że poziom zaufania wertykalnego wśród łodzian oraz projektodawców znajduje się na podobnym poziomie. Jest on w niewielkim stopniu większy w przypadku osób składających projekty inwestycyjne w budżecie obywatelskim w Łodzi. Należy jednak zauważyć, że znaczące różnice występują w przypadku zaufania do poszczególnych instytucji. Przykładem może być tutaj samorząd terytorialny, który osiągnął wyższy poziom zaufania wśród łodzian niż projektodawców[548]. Można przypuszczać, że fakt ten ma związek z doświadczeniami w tym zakresie ankietowanych[549]. W przypadku osób uczestniczących w sferze publicznej na poziomie lokalnym zauważalny jest spadek zaufania do instytucji władz samorządowych, co należy uznać za istotny problem w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

[548] Por. K. Zajda, *op. cit.*, s. 127.
[549] Por. A. Kopeć, *Kryzys gospodarczy jako kryzys zaufania…*, ss. 114–117.

Tabela 46 Poziom zaufania wertykalnego wśród łodzian oraz projektodawców

Odpowiedzi łodzian w badaniu przeprowadzonym przez Mularską–Kucharek (N=492)			
W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	Mam zaufanie	W połowie mam zaufanie, w połowie nie mam/ Trudno powiedzieć	Nie mam zaufania
Instytucje edukacyjne i naukowe	48,9%	39,5%	11,6%
Banki	41,9%	36,1%	22%
Sądy	28,7%	46,4%	25%
Kościół	27,8%	33,8%	38,5%
Firmy prywatne	27,1%	50,9%	22%
Instytucje ochrony zdrowia	25,3%	32,2%	42,4%
Prezydent państwa	17,9%	47,8%	34,3%
Administracja publiczna	15,9%	45%	39%
Samorząd terytorialny	14,1%	41%	45%
Rząd	11,9%	37,9%	50%
Parlament RP	11,9%	37%	51%
Odpowiedzi projektodawców w badaniu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" (N=75)			
W jakim stopniu ma Pani/Pan zaufanie do:	Mam zaufanie	W połowie mam zaufanie, w połowie nie mam/ Trudno powiedzieć	Nie mam zaufania
Instytucje ochrony zdrowia	48%	47%	5,3%
Banki	46,7%	37%	16,0%
Administracja publiczna	33,3%	51%	16,0%
Kościół	22,3%	47%	30,7%
Parlament RP	18,7%	56%	25,4%
Firmy prywatne	18,5%	60%	21,4%
Instytucje edukacyjne i naukowe	14%	53,3%	32,7%
Sądy	10,7%	47%	42,7%
Rząd	6,7%	26,6%	66,6%
Samorząd terytorialny	5,3%	25%	69,3%
Prezydent państwa	4%	27%	69,3%

Źródło: Opracowanie własne oraz na podstawie M. Mularska–Kucharek, *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej,* Łódź 2013, s. 75.

Z przedstawionych danych dotyczących poziomu wyrażanego zaufania wśród uczestników obu badań płynie wniosek, że projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi odznaczają się wyższym zaufaniem zgeneralizowanym. W szczególności przewaga ta jest wyraźna w wymiarze horyzontalnym. Z kolei w kontekście zaufania wertykalnego jest ona niewielka. Reasumując, w zakresie poziom zaufania, projektodawcy posiadają większy zasób kapitału społecznego od pozostałych mieszkańców Łodzi.

Zakres norm społecznych ważnych dla łodzian i projektodawców

Kolejnym komponentem objętym analizą porównawczą stały się normy i wartości. Na podstawie uprzednio przeprowadzonych analiz można wskazać, że dla łodzian istotnymi normami społecznymi były: **podmiotowość**, **prawdomówność**, **sprawiedliwość**, **tolerancja** oraz **współpraca**. W najmniejszym stopniu ankietowani stwierdzili, że kierują się w życiu normą **wzajemności**. Z kolei na podstawie odpowiedzi projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi, dotyczących rozmaitych zachowań społecznych, stworzono zestaw odpowiadających mi norm społecznych. W efekcie są nimi: **wzajemność**, **współpraca**, **przestrzeganie prawa**, **prawdomówność**, **sprawiedliwość**.

Spośród nich na uwagę zasługuje **wzajemność**, która w obu przypadkach uzyskiwała mniejszy wynik od pozostałych. Przykładem mogą tu być badania Mularskiej–Kucharek i Świątek, gdzie aż 45% ankietowanych stwierdziło, że „innym należy pomagać w takim samym stopniu, jak oni nam pomagają”[550]. Z kolei w tym przeprowadzonym wśród projektodawców na pytania: „czy uważa Pan/Pani, że w sytuacji kryzysowej może Pan/Pani liczyć na pomoc obcych osób?”; „został Pan/Pani napadnięty na ulicy, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma udzieli Panu/Pani pomocy?”; „zgubił Pan/Pani portfel, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma go zwróci z całą zawartością?”, na skali od 0 do 5, punktu 3, 4 i 5 zaznaczyło kolejno 69,3%, 57,3% oraz 50,7% respondentów. W efekcie średnia dla tych trzech pytań wyniosła 59,1%. Wynika z tego, że w nieco większym stopniu projektodawcy budżetu obywatelskiego kierują się normą **wzajemności**.

Następnie w przypadku takich norm jak: **współpraca**, **prawdomówność** oraz **sprawiedliwość** ankietowani w obu badaniach wskazali na nie jako na ważne w ich życiu. Niestety ze względu na pewne różnice w obu badaniach, nie jest możliwym zweryfikowanie, czy projektodawcy budżetu obywatelskiego mają podobny stosunek do **podmiotowości** oraz **tolerancji**, jak ma to miejsce w przypadku ogółu łodzian. Można przypuszczać, iż poprzez swoją aktywność m.in. w budżecie obywatelskim, w bezpośredni sposób starają się oni je realizować. Argumentem za tym jest ich udział w politycznym procesie decyzyjnym, w roli podmiotu tworzącego określone rozwiązania. Następnie ze względu na fakt, że w ramach budżetu obywatelskiego projektodawcy

[550] M. Mularska–Kucharek i A. Świątek, *op. cit.*, s. 86.

w ten sam sposób zgłaszają propozycje, w równym stopniu mogą je promować, a w ramach procedury wyboru nie stosuje się żadnych narzędzi faworyzujących poszczególne z nich, **tolerancja** wydaje się być ważną normą dla wszystkich jego uczestników[551]. W efekcie, wśród inwestycji wybranych przez mieszkańców znajdują się m.in. remonty dróg i chodnika, modernizacje szkół i przychodni oraz budowa pomnika jednorożca, mającego stanąć w centralnym punkcie miasta[552].

Podobnie jest w przypadku **przestrzegania prawa**, która to norma nie została objęta badaniem w ramach populacji mieszkańców Łodzi. Pozostaje jedynie przypuszczać, że ze względu na fakt, iż obie grupy *de facto* stanowią jedną społeczność, ich zakres norm i wartości jest bardzo podobny. Na podstawie swoich badań argument taki stawiają Narayan i Cassidy, którzy twierdzą, że jest to cecha charakterystyczna zbiorowości lokalnych[553].

Kwestią otwartą pozostaje realizacja w praktyce wymienionych tu norm społecznych. Zdaniem Guiso i Pinottiego stanowi to element rozwoju kultury obywatelskiej dotyczącej aktywności jednostek m.in. w politycznym procesie decyzyjnym, która ich zdaniem jest ważniejsza, niż zmiany legislacyjne[554]. W przypadku projektodawców wydaje się, że osoby zgłaszające swoje propozycji, w większym stopniu realizują swoją **podmiotowość**, a zatem rozwijają kulturę obywatelską. Nie oznacza to jednak, iż pozostali mieszkańcy miasta się nią nie kierują. Odwołując się do badań przeprowadzonych przez Daltona można sądzić, że część mieszkańców Łodzi wykazuje reaktywną postawę w ramach działalności obywatelskiej, której przejawem jest np. rutynowy udział w wyborach samorządowych lub głosowanie w budżecie obywatelskim. Z drugiej strony osoby na bieżąco uczestniczące w sferze publicznej na poziome lokalnym, wykazują się aktywną

[551] W przypadku łódzkiego budżetu obywatelskie zgłaszane projekty nie muszą spełniać wymogów innych, niż te o charakterze formalnym (inwestycja musi mieścić się w kompetencjach gminy lub miasta na prawach powiatu i zostać zrealizowana na gruntach należących do samorządu). *Budżet obywatelski*, Urząd Miasta Łodzi, https://uml.lodz.pl/bo/lbo-20192020/faq/ (28.05.2019). Inaczej jest np. w Poznaniu, gdzie propozycje muszą być zgodne z ogólnie przyjętą strategią i programami miasta, zob. Zasady Poznańskiego Budżetu obywatelskiego 2019, https://budzet.um.poznan.pl/pbo2019/wp-content/uploads/2018/04/Zasady_PBO19-last.pdf (28.05.2019).

[552] M. Witkowska, Za jego budową głosowało prawie 3,8 tys. łodzian. Zob. *Pomnik jednorożca prawie gotowy. Stanie w Łodzi we wrześniu*, „Dziennik Łódzki" 19.06.2018, https://dziennikl odzki.pl/pomnik-jednorozca-prawie-gotowy-stanie-w-lodzi-we-wrzesniu/ar/13269059 (28.05.2019).

[553] D. Narayan, M. F. Cassidy, *op. cit.*, s. 75.

[554] L. Guiso, P. Pinotti, *Democratization and Civic Capital...*, s. 28.

postawą[555]. Podsumowując, badane grupy kierują się podobnym zakresem norm społecznych. Ze względu na pewne różnice w sposobie przeprowadzenia obu badań, trudno stwierdzić, że któraś z nich cechuje się wyższym poziomem badanego komponentu. Nie widać istotnych różnic, które mogłyby wpłynąć na wielkość zasobu kapitału społecznego posiadanego przez przedstawicieli projektodawców w budżecie obywatelskim oraz mieszkańców Łodzi.

Sieć komunikacji i uczestnictwa łodzian i projektodawców

W dalszej kolejności analizie została poddana sieć komunikacji i uczestnictwa posiadana przez obie grupy osób objętych badaniem. Tabela 48 prezentuje rozkład uczestnictwa ankietowanych w rozmaitych organizacjach społeczno-politycznych, bez podziału na te o charakterze formalnym, czy nieformalnym. Od razu jest zauważalne, że projektodawcy odznaczają się znacznie większym poziomem zaangażowania w ramach rozmaitych organizacji, niż ma to miejsce w przypadku całej populacji łodzian. Ponad 82% mieszkańców miasta nie jest aktywna w żadnym z wymienionych w badaniu podmiotów. Z kolei w przypadku grupy osób aktywnych w ramach budżetu obywatelskiego, ponad 70% z nich działa w jednej do trzech tego rodzaju organizacjach.

Projektodawcy w budżecie obywatelskim posiadają znacznie gęstszą sieć kontaktów społecznych. W efekcie mają oni znacznie gęstszą sieć komunikacji i uczestnictwa, która pozwala im na mobilizację ludzi, tzn. członków badanych organizacji, jak również ułatwia samodzielne przyłączenie się do inicjatyw innych osób[556]. Tego rodzaju działalność daje im możliwość nawiązywania nowych relacji, umacniania obecnych, a co najważniejsze czynienia z nich atutu w ramach realizacji określonych celów w przestrzeni publicznej. Przykładem tego może być pozyskiwanie poparcia dla własnych projektów w budżecie obywatelskim.

[555] R. J. Dalton, *op. cit.*, s. 81.
[556] Por. K. Zajda, *op. cit.*, s. 127.

Tabela 47 Rozkład uczestnictwa w organizacjach społeczno-politycznych łodzian oraz projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi

	Odpowiedzi łodzian w badaniu przeprowadzonym przez Mularską–Kucharek i Świątek (N=492)		Odpowiedzi projektodawców w badaniu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" (N=75)	
Liczba organizacji	Częstotliwość	Odsetek	Częstotliwość	Odsetek
0	412	82,9%	7	9,3%
1	58	11,7%	17	22,7%
2	15	3%	18	24%
3	7	1,4%	18	24%
4	1	0,2%	10	13,3%
5	3	0,6%	3	4%
6	1	0,2%	1	1,3%

Źródło: Opracowanie własne oraz na podstawie M. Mularska–Kucharek, A. Świątek, *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 4(46) oraz opracowanie własne.

Podsumowując, w zakresie zaufania projektodawcy budżetu obywatelskiego odznaczają się większym jego poziomem od pozostałych mieszkańców miasta w wymiarze zarówno horyzontalnym oraz wertykalnym. Na uwagę zasługuje fakt, że w przypadku samorządu terytorialnego, to ci drudzy w większym stopniu byli skłonni mu zaufać. Można sądzić, iż obywatele aktywnie biorący udział w sferze publicznej, w ramach spraw lokalnych, mają większą wiedzę na temat problemów swojego miasta i jego mieszkańców, znają kierunki działań władz oraz z innej perspektywy oceniają funkcjonowanie instytucji administracji samorządowej[557].

Odnosząc się do komponentu norm i wartości w przeprowadzonym badaniu wykazano, że projektodawcy nie odstają znacząco od pozostałych mieszkańców miasta. Wynikać to może z faktu, iż wspólnie stanowią oni jedną zbiorowość, która posiada określone cechy charakterystyczne. Różnica jednak wynika ze sposobów realizacji poszczególnych norm. W szczególności należy wskazać na podmiotowość oraz wzajemność, które ze względu na aktywność projektodawców w budżecie obywatelskim wydają się być w większym stopniu podkreślane właśnie przez nich, co może stanowić ważny aspekt w rozwoju lokalnej kultury obywatelskiej.

[557] Interesujące podejście do relacji społeczeństwo obywatelskie a kapitał społeczny ludzi prezentuje publikacja A. Grabowskiej–Powagi, *Modele kapitału społecznego na przykładzie organizacji – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2017, z. 114, s. 150.

W zakresie komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa projektodawcy budżetu obywatelskiego odznaczają się gęstszą siecią kontaktów społecznych. Badania przeprowadzone wśród łodzian wykazały, że respondenci w przeważającej większości nie są aktywni w żadnych organizacjach. Z drugiej strony projektodawcy w przeważającej większości są aktywni nie w jednej, lecz w kilku organizacjach, co w istotny sposób odróżnia ich od pozostałej części mieszkańców Łodzi.

Z przedstawionych analiz płynie wniosek, że osoby, które składają projekty do budżetu obywatelskiego w Łodzi posiadają większy zasób kapitału społecznego, niż postali mieszkańcy miasta. W szczególności różnica ta jest zauważalna w zakresie komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa. W nieco mniejszym stopniu ma ona miejsce w ramach zaufania horyzontalnego i wertykalnego, natomiast nie została wykazana w przypadku zakresu norm i wartości. W efekcie należy stwierdzić, że pozytywnie została zweryfikowana hipoteza, iż projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta.

5.4.2 Kapitał społeczny czynnikiem różnicującym oraz aktywizującym projektodawców

Oprócz wykazanej przewagi projektodawców nad pozostałymi mieszkańcami Łodzi w zakresie wielkości posiadanego przez nich kapitału społecznego, ważną kwestią jest ukazanie jego zróżnicowania wśród przedstawicieli badanej populacji. Dlatego kolejny element analizy stanowiła weryfikacja hipotezy, iż cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego wśród projektodawców w budżecie obywatelskim jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem: miejsca zamieszkania, statusu społeczno-zawodowego oraz majątkowego. Badaniem nie została objęta zmienna wykształcenie, ponieważ wśród respondentów wystąpiła nadreprezentacja osób z wykształceniem wyższym, a co za tym idzie jej analiza była niemożliwa ze względu na brak wystarczającej reprezentacji pozostałych grup. Dodatkowo w zakresie badania wpływu statusu społeczno-zawodowego na wielkość kapitału społecznego ankietowanych, analizę przeprowadzono jedynie z wykorzystaniem tych kategorii, które uzyskały wystarczającą reprezentatywność. Z tego powodu w badaniu znalazły się jedynie te profesje reprezentowane przez co najmniej trzy osoby.

W celu przeprowadzenia analizy wielkości kapitału społecznego zostały stworzone skale **skumulowanego poziomu zaufania** oraz **skumulowanego zakresu norm i wartości**. Zostało to dokonane poprzez dodanie do siebie odpowiedzi w poszczególnych kategoriach. W konsekwencji powstała skala zaufania, która przybiera wartości od 0 do 130 i stanowi zsumowany wynik odpowiedzi respondentów na pytania nr 23, 24 oraz od nr 26 do nr 49 znajdujące się w aneksie 1 o nazwie Kwestionariusz ankiety „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi". Współczynnik rzetelności skali Alfa Cronbacha (α) wyniósł 0,88 co należy uznać za bardzo dobry wynik. W przypadku **skumulowanego zakresu norm i wartości** jego skala przybiera wartości od 0 do 40 i stanowi zsumowany wynik odpowiedzi respondentów na pytania od nr 11do nr 18. Tutaj współczynnik rzetelności α wyniósł 0,7 co również należy uznać za dobry wynik. Z kolei w przypadku komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa jego skala przybiera wartości od 0 do 9 i określała liczbę organizacji, w których członkostwo zadeklarowali sami respondenci.

Tabela 49 prezentuje rozkład komponentów kapitału społecznego ankietowanych w relacji do ich statusu społeczno-zawodowego. Wynika z niej, że największym średnim poziomem zaufania odznaczają się: przedstawiciele sektora przemysłowego (77,76), studenci/uczniowie (77), pracownicy państwowej administracji publicznej (69) oraz przedstawiciele sektora usługowego (69,5) i wolnych zawodów (68,17). W przypadku najwyższego średniego poziomu norm i wartości, są to: przedstawiciele sektora przemysłowego (34), wykładowcy uniwersyteccy (33) oraz przedstawiciele państwowej administracji publicznej (32,75). Należy również wspomnieć o aktywności ankietowanych w organizacjach społeczno-politycznych. Największą średnią w tym zakresie osiągnęli wykładowcy uniwersyteccy (4 organizacje) oraz studenci/uczniowie, przedstawiciele samorządowej administracji publicznej, a także przedstawiciele sektora usługowego (3 organizacje). Pozostali swoją działalność ograniczali do jednego lub dwóch podmiotów. Warto zauważyć, że skale prezentujące zarówno poziom zaufania oraz norm i wartości, w większości przypadków utrzymują się w zakresie wysokich wartości. Trend ten uległ załamaniu jedynie w przypadku przedstawicieli wolnych zawodów, gdzie widoczna jest znaczna rozpiętość wyników. Mianowicie minimalna wartość skali zaufania wyniosła 23 a norm i wartości 3. W przypadku skali sieci komunikacji i uczestnictwa sytuacja jest inna: wyniki w większości zawierają się w zakresie niskich wartości skali. Największą ich rozpiętością odznaczyli

się przedstawiciele sektora usługowego, których deklarowane uczestnictwo oscylowało pomiędzy brakiem aktywności, a aktywnością w 9 organizacjach. Na drugim biegunie znaleźli się wykładowcy uniwersyteccy, których rozpiętość wyników była niewielka i wynosiła od 3 do 5 organizacji.

Najmniejszym zasobem kapitału społecznego, w wymiarze komponentu zaufania oraz norm i wartości odznaczyli się przedstawiciele wolnych zawodów. Na drugim biegunie znalazły się *ex aequo* dwie grupy zawodowe, w postaci przedstawicieli sektora przemysłowego, którzy osiągnęli najwyższe średnie wyniki w przypadku dwóch pierwszych komponentów kapitału społecznego, wykładowcy uniwersyteccy, którzy wyróżnili się od pozostałych ankietowanych wysoką średnią aktywnością w obszarze formalnych lub nieformalnych organizacji społeczno-politycznych oraz studenci i uczniowie odznaczający się wysokimi wartościami w ramach wszystkich przebadanych komponentów. Wyniki analizy potwierdzają badania Kotarskiego i Starosty. Ich zdaniem zmienną różnicującą jednostki pod względem wielkości posiadanego kapitału społecznego jest m.in. ich status zawodowy[558].

Tabela 48 Komponenty kapitału społecznego w relacji do statusu społeczno-zawodowego ankietowanych

	Kapitał społeczny	Minimum	Dolny kwartyl	Średnia (Mediana)	Górny kwartyl	Maksimum
Sektor przemysłowy	Zaufanie	73	73,5	77,67 (74)	80	86
	Normy i wartości	30	32,5	34 (35)	36	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	1	1,5	2 (2)	2,5	3
Sektor usługowy	Zaufanie	49	60	69,5 (72,5)	78,25	91
	Normy i wartości	23	29,75	31,38 (30,5)	33,25	40
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	2	3 (2,5)	3,25	9
Samorządowa administracja publiczna	Zaufanie	35	48,5	60,75 (59)	77,5	85
	Normy i wartości	24	25,5	30 (30,5)	33,5	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	1	2	3 (2,5)	3	5

[558] H. Kotarski, *Kapitał społeczny – endogenny zasób mieszkańców województwa podkarpackiego,* „Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy" 2012, nr 28, s.257; P. Starosta, *Zróżnicowany zasób kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, Łódź 2012, ss. 286–288.

Państwowa administracja publiczna	Zaufanie	63	63	69 (64,5)	70,5	84
	Normy i wartości	30	32,25	32,75 (33,5)	34	34
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	0,75	2,25 (2,5)	4	4
Wykładowca uniwersytecki	Zaufanie	48	48	57,25 (56,5)	65,75	68
	Normy i wartości	31	32,5	33 (33)	33,5	35
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	3	3,75	4 (4)	4,25	5
Nauczyciel w szkole publicznej	Zaufanie	49	49	59,33 (55)	60	94
	Normy i wartości	23	30	29,78 (30)	31	34
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	0	1,22 (1)	1	4
Student/Uczeń	Zaufanie	70	72	77 (74)	80,5	87
	Normy i wartości	28	29	30,33 (30)	31,5	33
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	3	3	3,333 (3)	3,5	4
Wolny zawód	Zaufanie	23	65	68,17 (69)	74,25	97
	Normy i wartości	3	29,25	29,78 (31,5)	33	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1	2 (2)	3	4

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym elementem analizy jest weryfikacja, czy kapitał społeczny wśród projektodawców jest zróżnicowany pod względem miejsca zamieszkania. Tabela 50 prezentuje dane opisujące tę zależność. W zakresie skali zaufania zauważalny jest znacznie wyższy poziom wartości tej zmiennej wśród mieszkańców dzielnicy Polesie, niż w przypadku pozostałych. Dodatkowo skala norm i wartości wskazuje znaczną rozpiętość wyników wśród ankietowanych pochodzących z dzielnicy Górna. Z kolei przedstawiciele dzielnicy Śródmieście odznaczają się najwyższym średnim poziomem aktywności w organizacjach społeczno-politycznych (2,56). Z drugiej jednak strony to wśród mieszkańców Polesia znajdują się osoby, które zadeklarowały członkostwo w największej ilości organizacji (wartość średnia wyniosła 2,72, a maksymalna 9). Dodatkowo dane wskazują, iż ankietowani zamieszkujący ten obszar miasta, swój poziom na skali zaufania oraz skali norm i wartości ulokowali w zakresie wysokich wartości, co wyróżnia ich na tle pozostałych mieszkańców.

Przedstawione wyniki świadczą o nieznacznych różnicach w zakresie poziomu poszczególnych komponentów kapitału społecznego wśród ankietowanych. Jednocześnie należy wskazać, że każdy ze współczynników poddanych analizie w ramach poszczególnych dzielnic oscyluje wokół określonej wartości. W przypadku: skali zaufania jest to wartość ok. 60, skali norm i wartości wartość ok. 30, a w zakresie sieci komunikacji i uczestnictwa są to dwie organizacje. Z drugiej strony, analiza rozkładu poszczególnych komponentów kapitału społecznego wskazuje na mieszkańców dzielnicy Polesie jako na tych, którzy odznaczają się najwyższą wartością w zakresie sieci komunikacji i uczestnictwa i w wyraźny sposób odróżniają się od mieszkańców pozostałych dzielnic Łodzi. Można przypuszczać, że przyczyną tego jest większy niż w innych częściach miasta odsetek osób zaangażowanych w budżet obywateli (w roli projektodawców). Podsumowując, należy stwierdzić, że wielkość kapitału społecznego jest zróżnicowana pod względem miejsca zamieszkania projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi.

Z drugiej strony Mularska–Kucharek wskazuje, że to m.in. duże osiedla stanowią miejsce zamieszkania osób posiadających najmniejszy zasób kapitału społecznego[559]. Z tej perspektywy projektodawcy do budżetu obywatelskiego w Łodzi w znaczący sposób wyróżniają się na tle pozostałych łodzian. Można sądzić, że pełnią oni rolę lokalnych liderów lub chociaż być powszechnie znanymi przez pozostałe osoby. Z pewnością efektem tego jest ich większa zdolność do przeforsowania własnych projektów w budżecie obywatelskim

[559] Zob. M. Mularska–Kucharek, *The Role of Social Capital and the Development of Entrepreneurship*, New York 2015.

Tabela 49 Komponenty kapitału społecznego w relacji do miejsca zamieszkania badanych

Dzielnica	Kapitał społeczny	Minimum	Dolny kwartyl	Średnia (Mediana)	Górny kwartyl	Maksimum
Bałuty	Zaufanie	35	51,25	65,33 (69,5)	74,75	95
	Normy i wartości	23	28,5	30,17 (30)	32,75	36
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1,25	2,39 (2,5)	3	5
Górna	Zaufanie	23	63	67,29 (68)	77,5	97
	Normy i wartości	3	30	30,57 (32,5)	34	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1	2,1 (2)	3	4
Polesie	Zaufanie	50	60,25	69,32 (68,5)	78,5	94
	Normy i wartości	23	30	31,64 (31)	33	40
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	2	2 (2,72)	3,75	9
Śródmieście	Zaufanie	39	57	64,67 (61)	75	89
	Normy i wartości	21	26	29,33 (30)	32	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	1	2	2,56 (3)	3	4
Widzew	Zaufanie	36	61	63,44 (66)	70	78
	Normy i wartości	21	29	30,22 (30)	32	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1	1,89 (1)	2	6

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym aspektem analizy jest rozkład składowych kapitału społecznego w relacji do statusu majątkowego ankietowanych, który określili oni na skali od 1 do 5. Dane zawarte w tabeli 51 potwierdzają niniejszą zależność. Wraz z jego wzrostem rośnie poziom poszczególnych komponentów kapitału społecznego. Tendencja ta jest najbardziej widoczna w przypadku poziomu zaufania oraz norm i wartości, a najmniej w zakresie sieci komunikacji i uczestnictwa. Zależność pomiędzy statusem majątkowym oraz wielkością kapitału społecznego potwierdzają badania Growiec i Growiec

oraz Starosty[560]. Twierdzą oni, że wraz ze wzrostem kapitału pojawiają się nowe możliwości w zakresie wykorzystania go pod względem zarobkowym. Zważywszy na fakt, że wraz z nim rośnie zdolność jednostki do kooperacji, można przypuszczać, że zależność ta ma znaczenie z perspektywy aktywności jednostki, w tym również w ramach budżetu obywatelskiego.

Tabela 50 Komponenty kapitału społecznego w relacji do statusu majątkowego badanych

Status majątkowych od 1 do 5	Kapitał społeczny	Minimum	Dolny kwartyl	Średnia (Mediana)	Górny kwartyl	Maksimum
1	Zaufanie	23	42	52,33 (61)	67	73
	Normy i wartości	3	15,5	20 (28)	28,5	29
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	1	1	2,67 (1)	3,5	6
2	Zaufanie	35	43	53,73 (55)	65	70
	Normy i wartości	24	26,5	29,1 (30)	32	33
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1	1,82 (2)	2,5	3
3	Zaufanie	36	57	65,28 (67,5)	71,25	97
	Normy i wartości	21	30	30,84 (30)	34	40
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	1	2,41 (2)	3,25	9
4	Zaufanie	48	62	71,7 (74)	81,5	94
	Normy i wartości	23	30	32,1 (33)	34	37
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	0	2	2,5 (3)	3	4

[560] K. Growiec, J. Growiec, *Bridging Social Capital and Individual Earnings: Evidence for an Inverted U*, „Social Indicators Research" 2016, vol. 127, s. 629; P. Starosta, *op. cit.*, s. 282–286.

5	Zaufanie	65	77,25	80,33 (79,5)	84,75	95
	Normy i wartości	23	31,25	31,7 (32,5)	34,5	36
	Sieć komunikacji i uczestnictwa	1	2	2,3 (2)	2,75	4

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym obszarem analizy było zwrócenie uwagi na szerszy zakres aktywności obywatelskiej projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. W tym celu stworzony został model regresji logistycznej mający na celu zweryfikowanie prawdziwości hipotezy, iż osoby odznaczające się wyższym poziomem kapitału społecznego częściej biorą udział w partycypacji politycznej.

Model regresji logistycznej nr 1

Badanie wpływu komponentów kapitału społecznego na partycypację polityczną ankietowanych

$$(Sukces\ w\ budżecie\ obywatelskim = 1) = P =$$

$$= \frac{e^{(stała+\beta_1 zaufanie+\beta_2 normy\ i\ wartości+\beta_3 sieć\ komunikacji\ i\ uczestnictwa+\beta_4 wiek+\beta_5 płeć)}}{1+e^{(stała+\beta_1 zaufanie+\beta_2 normy\ i\ wartości+\beta_3 sieć\ komunikacji\ i\ uczestnictwa+\beta_4 wiek+\beta_5 płeć)}}$$

Źródło: opracowanie własne.

Zależność ta, powstała na podstawie wiedzy teoretycznej, wymagała empirycznego oglądu, szczególnie w kontekście osób najbardziej aktywnych w wymiarze lokalnym. Tabela 52 prezentuje dane, z których wynika, że żaden z komponentów kapitału społecznego nie wykazuje istotnej statystycznie zależności od poszczególnych aktywności obywatelskich. Wyjaśnienia dla takiej sytuacji mogą być co najmniej dwa.

Pierwszym z nich jest istnienie innych czynników wpływających na to, że projektodawcy podejmują się wymienionych aktywności. Mogą one dotyczyć np. ich wiedzy oraz posiadanych kompetencji w zakresie funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego[561]. Innymi czynnikami mogą być zainteresowanie sprawami polityki, w tym przypadku o wymiarze lokalnym lub aktywność w partiach politycznych[562].

[561] Ważną kwestię stanowi tu kultura polityczna, za L. Guiso, P. Pinotti, *op. cit.*, s. 28.

[562] Zob. K. Growiec, J. Growiec, *Bridging Social Capital and Individual Earnings: Evidence for an Inverted U*, „Social Indicators Research" 2016, vol. 127, s. 608; T. Inoguchi, *Broadening the Basis of Social Capital in Japan*…, ss. 23–26.

Ta ostatnia stanowi niewielką część działalności projektodawców w budżecie obywatelskim.

Drugim wyjaśnieniem może być fakt, że przedstawiciele badanej populacji stanowili grupę niemal jednolitą pod względem swojej rozbudowanej aktywności obywatelskiej. Przypuszczalnie efektem tego jest brak wykazania zależności pomiędzy poszczególnymi komponentami ich kapitału społecznego a rzeczonym zaangażowaniem. Dla porównania, wskaźniki partycypacji politycznej wśród łodzian wskazują na niewielki udział osób np. w konsultacjach społecznych czy wyborach, co podnosi w swych badaniach Murawska[563]. Kwestię niskiej partycypacji politycznej łodzian porusza również Brzeziński w kontekście funkcjonowania budżetu obywatelskiego[564]. Można przypuszczać, że w przypadku przeprowadzenia tego rodzaju badania na populacji mieszkańców Łodzi, to właśnie kapitał społeczny projektodawców w budżecie obywatelskim mógłby stanowić czynnik istotny w zakresie ogólnego poziomu aktywności politycznej członków lokalnej społeczności. Reasumując, na podstawie przedstawionych danych, należy negatywnie zweryfikować hipotezę o tym, iż w przypadku projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi, osoby odznaczające się wyższym poziomem kapitału społecznego częściej biorą udział w partycypacji politycznej.

[563] Zob. A. Murawska, *Uwarunkowania aktywności wyborczej mieszkańców Łodzi i Iwanowa*, „Roczni Nauk Społecznych" 2017, t. 9(45), s. 116.
[564] K. Brzeziński, *Między biernością a aktywnością obywatelską w kontekście łódzkiego budżetu obywatelskiego*, „Studia Miejskiej" 2016, t. 21, ss. 179–180.

Tabela 51 Wpływ komponentów kapitału społecznego na partycypację polityczną ankietowanych

	Zaufanie	Normy i wartości	Sieć komunikacji i uczestnictwa	Wiek	Płeć	Stała	R^2_{pseudo}
Głosowanie w wyborach samorządowych w 2014 roku	0,01 (0,08)	-0,02 (0,15)	-0,51 (0,34)	0,1 (0,1)	1,94 (1,88)	-4,12 (5,16)	0,2
Głosowanie w wyborach samorządowych w 2018 roku	0,1 (0,1)	0,06 (0,16)	-0,67 (0,47)	0,0 (0,1)	1,7 (2,15)	-2,43 (5,82)	0,24
Udział w referendum	0,03 (0,07)	-0,003 (0,16)	-0,4 (0,32)	0,1 (0,1)	0,5 (1,67)	2,94 (3,04)	0,14
Udział w demonstracjach	-0,002 (0,02)	0,01 (0,06)	0,24 (0,17)	-0,03 (0,02)	-0,21 (0,55)	0,82 (1,85)	0,05
Udział w konsultacjach społecznych	-0,01 (0,03)	0,07 (0,08)	0,1 (0,24)	0,03 (0,035)	-1,78 ^ (0,92)	-0,08 (2,33)	0,12
Podpis pod petycją	0,05 (0,06)	-0,08 (0,16)	-0,004 (0,40)	0,05 (0,07)	-0,4 (1,55)	0,63 (4,4)	0,02
Podpis pod listą wyborczą	-0,004 (0,03)	0,04 (0,07)	0,21 (0,21)	0,02 (0,03)	-1,5* (0,74)	-2,5 (2,07)	0,1
Inne aktywności	-0,01 (0,02)	0,16 (0,1)	0,15 (0,18)	-0,03 (0,03)	0,9 (0,7)	-5,4 ^ (2,9)	0,08

Poziomy istotności statystycznej: 0 '***' 0,001 '**' 0,01 '*' 0,05 '^' 0,1; odchylenie standardowe w nawiasach.

5.4.3 Wpływ komponentów kapitału społecznego projektodawców na ich sukces w budżecie obywatelskim

Nie ulega wątpliwości, że udział w budżecie obywatelskim ma na celu realizację konkretnych potrzeb i interesów lokalnej społeczności. W związku z tym, dotychczasowe inwestycje takie jak: remonty chodników, modernizacja osiedlowych ulic, czy inwestycje w miejską służbę zdrowia, podyktowane były zwiększeniem użyteczności obszaru miasta oraz potrzebą poprawy jakości życia jego mieszkańców. W celu zrealizowania swoich propozycji, projektodawcy prowadzili kampanię wyborczą zachęcając innych łodzian do oddania na nie swojego głosu. W związku z tym stosowali oni różne metody, z których najczęściej wskazywaną w ankiecie był kontakt bezpośredni z mieszkańcami Łodzi. Oznacza to, że musieli oni nawiązywać nowe znajomości z innymi ludźmi a niekiedy wchodzić z nimi w kooperację. W związku z tym przeprowadzono badanie

mające na celu zweryfikowanie hipotezy, że kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania.

Model regresji logistycznej nr 2

Badanie zależności pomiędzy komponentami kapitału społecznego a sukcesem w budżecie obywatelskim

$$(Sukces\ w\ budżecie\ obywatelskim = 1) = P =$$

$$= \frac{e^{(stała+\beta_1 zaufanie+\beta_2 normy\ i\ wartości+\beta_3 sieć\ komunikacji\ i\ uczestnictwa)}}{1 + e^{(stała+\beta_1 zaufanie+\beta_2 normy\ i\ wartości+\beta_3 sieć\ komunikacji\ i\ uczestnictwa)}}$$

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 53 przedstawia wyniki tej analizy. Na jej podstawie można sądzić, że tylko jeden z komponentów kapitału społecznego projektodawców miał znaczenie w przypadku odniesionego przez nich sukcesu w budżecie obywatelskim w Łodzi i było nim zaufanie. Pozostałe, czyli zakres norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa nie były w tym przypadku istotne statystycznie. Można wskazać na trzy możliwe przyczyny takiej sytuacji.

Pierwszą z nich było wykorzystanie Internetu jako kluczowego narzędzia w promocji oraz do przeprowadzenia budżetu obywatelskiego. W szczególności należy tu wskazać na rolę jaką w czasie kampanii wyborczej, trwającej także podczas okresu samych wyborów, odegrały media społecznościowe. Dzięki nim projektodawcy mobilizowali swój elektorat oraz nawiązywali nowe relacje z innymi osobami i podmiotami w celu zwiększenia zasięgu osób, do których dotarła informacja o tym, że ich projekt został zgłoszony do budżetu obywatelskiego. Urząd Miasta Łodzi również wykorzystując portale społecznościowe prowadził kampanię promocyjną w celu zwiększenia frekwencji podczas kolejnych jego edycji[565]. Teza o roli Internetu jako instrumentu, który odgrywa kluczową rolę w budżecie obywatelskim koresponduje z badaniami Kittilson i Daltona. Ich zdaniem w szczególności portale społecznościowe (w tym przypadku Facebook oraz Twitter) wpływają na powstanie społecznych sieci

[565] Promocja VI edycji Budżetu obywatelskiego dla Łodzi, https://uml.lodz.pl/bo/lbo-20192020/zglos-projekt-do-lbo-20192020/ (28.05.2019).

kontaktów oraz oddziałują na przepływ informacji[566]. W efekcie powstaje sieć relacji, która umożliwia np. promocję projektów w budżecie obywatelskim. W tym kontekście zakres norm i wartości oraz sieć komunikacji i uczestnictwa nie mają znaczenia, gdyż relacje między ludźmi, nawet jeśli dotyczą współpracy w celu promocji projektu budżetowego, mają miejsce w świecie wirtualnym i trudno na podstawie niniejszych badań wnioskować o ich trwałości czy istotności z punktu widzenia budowy kapitału społecznego i czerpania z niego korzyści w dłuższym okresie czasu, o czym pisał Kraut[567].

Tabela 52 Wpływ komponentów kapitału społecznego na sukces w budżecie obywatelskim

	Sukces w budżecie obywatelskim
Zaufanie	0,04 (0,02) ^
Normy i wartości	0,02 (0,07)
Sieć komunikacji i uczestnictwa	0,01 (0,2)
Stała	-2,5 (1,7)
R^2_{pseudo}	0,07

Poziomy istotności statystycznej: 0 '***' 0,001 '**' 0,01 '*' 0,05 '^' 0,1; odchylenie standardowe w nawiasach.

Drugą przyczyną wyboru poszczególnych projektów mogło być indywidualne zaangażowanie ich projektodawców. W ramach swojej działalności, poświęcając własne środki i czas, starali się oni pozyskać poparcie dla własnych pomysłów, wśród rodziny, znajomych, szkolnych kolegów lub współpracowników, jak również ludzi obcych[568]. Wynik regresji logistycznej pozwala sądzić, że w tego rodzaju aktywności kluczową rolę odegrało ich zaufanie. Osoby projektujące i składające własne pomysły do budżetu obywatelskiego prowadziły wszelkie działania zmierzające do tego, aby ich propozycje uzyskały jak największe poparcie. W tym celu wykorzystywały swoje prywatne kontakty oraz starały się nawiązać nowe. W świetle przedstawionych badań czynnikiem, który sprawił, że działania te mogły mieć miejsce było zaufanie projektodawców do ludzi, z którymi współpracowali oraz wiara w to, że napotkane osoby rzeczywiście oddadzą swój głos na ich propozycje. Wyniki badań Erdogana na Florydzie oraz te na podstawie danych z 6 rundy Światowego Sondażu Społecznego pozwalają

[566] M. C. Kittilson, R. J. Dalton, *Virtual Civil Society…*, s. 1.
[567] Zob. R. Kraut, *Internet Paradox Revisited*, „Journal of Social Issues" 2002, no. 58(1), ss. 49–74.
[568] Wskazują na to dane z ankiety przeprowadzonej wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi.

na sformułowanie podobnych wniosków[569]. Wracając do budżetu obywatelskiego, w przypadku osób reprezentujących poszczególne instytucje, czy organizacje, poziom ich zaufania mógł wynikać ze stałych kontaktów między ludźmi. Mianowicie, mają one miejsce w różnych kontaktach społecznych np. w relacji pracownicy przychodni miejskiej i ich pacjenci lub nauczyciel i uczniowie, z których każdy może być jednocześnie projektodawcom i głosującym lub brać udział tylko w głosowaniu. Wniosek ten potwierdza analiza tematyki wybranych projektów w latach 2013-2015 zamieszczona w trzecim rozdziale niniejszej dysertacji.

Kolejna przyczyna odnosi się do braku istotnej statystycznie zależności pomiędzy sukcesem w wyborze projektu w budżecie obywatelskim a wielkością komponentów norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa. Warto zauważyć, że projektodawcy w przeważającej większości w ten sam sposób odpowiadali na pytania dotyczące zachowań społecznych oraz wskazywali na podobną ilość organizacji, w których są aktywni. W efekcie trudno stwierdzić, czy tego rodzaju zmienne oddziałują na analizowaną tu aktywność w budżecie obywatelskim, gdyż uniemożliwia to rozkład poszczególnych zmiennych. Innymi słowy, niewielka zmienność w zakresie każdej z nich powoduje, że nie jest możliwym wykazanie konkretnej zależności między badanymi zmiennymi. W związku z powyższym należy stwierdzić, że hipoteza, iż **kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania** jedynie częściowo została pozytywnie zweryfikowana. Wydaje się, że przeprowadzenie tego rodzaju badań na większej populacji np. mieszkańców Łodzi mogłoby dać więcej odpowiedzi na temat zależności pomiędzy wielkością kapitału społecznego a efektami aktywności osób tworzący projekty w budżecie obywatelskim.

5.5 Analiza społeczeństwa obywatelskiego na podstawie odpowiedzi projektodawców udzielonych w ramach wywiadu pogłębionego

Analiza danych pozyskanych w ramach badania ankietowego została uzupełniona o odpowiedzi części jego uczestników w ramach drugiego etapu, którym był wywiad pogłębiony. Wzięło w nim udział pięć osób. Ankietowani mieli za zadanie odpowiedzieć na następujące pytania:

[569] M. Erdogan, *Social Capital…,* s. 81; M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa…,* s. 130.

1. Czym dla Pana/Pani jest zaangażowanie w sprawy wspólnoty lokalnej i czy Polacy chętnie biorą w nich udział?
2. Jak Pan/Pani ocenia budżet obywatelski w Łodzi? Jakie są jego wady i zalety? Czy można go uznać za miernik społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi?
3. Czym dla Pana/Pani jest społeczeństwo obywatelskie i jakie ma ono znaczenie w codziennym życiu?
4. Co wpływa na Pana/Pani zaangażowanie w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej oraz co zniechęca Pana/Panią do partycypacji w niej?
5. Biorąc pod uwagę Pana/Pani doświadczenie związane m.in. z udziałem w budżecie obywatelskim proszę wskazać, co jest ważne dla efektywności tego rodzaju zaangażowania: zaufanie do ludzi i instytucji, przestrzeganie przez współobywateli norm społecznych, czy zaangażowanie w organizacje społeczno-polityczne, np. organizacje pozarządowe?

W przypadku pierwszego pytania respondenci wskazywali na trzy przesłanki ich zaangażowania w sferę publiczną. Pierwszą z nich było poczucie obowiązku wobec własnej lokalnej wspólnoty. Ankietowani wskazywali tu na „lokalny patriotyzm" oraz na potrzebę „wzięcia odpowiedzialności za przestrzeń, w której żyją"[570]. Drugą wymienianą przez nich przesłanką było czerpanie przyjemności z tego rodzaju aktywności. Odpowiadali oni, że „zaangażowanie w realizację projektów sprawia przyjemność". Inny uczestnik badania stwierdził, że jest „ono istotą aktywności człowieka w okresie kryzysu wieku post-średniego. Receptą na niedowartościowanie, lekiem na depresję, zaspokojeniem snobizmu". Trzecią przesłanką były doświadczenia respondentów wynikające z rodzinnych tradycji angażowania się w sferę spraw publiczną. Dowodzą tego słowa jednego z uczestników wywiadu: „Dla mnie takie zaangażowanie jest czymś naturalnym, moja mama i babcia też się angażowały, mama nawet na znacznie szerszą skalę niż ja obecnie". Na tej podstawie można sądzić, że proces socjalizacji, w ramach którego ma miejsce zdobywanie doświadczeń oraz kształtowanie tradycji w zakresie aktywności obywatelskiej jednostek jest ważnym elementem dla funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz rozwoju kapitału społecznego jego członków.

[570] Por. G. Leśniak–Łebkowska, *Drabina zaufania i kapitał społeczny…*, s. 66.

W przypadku drugiej części pytania, ankietowani wyrażali pogląd, iż sfera zaangażowania w sprawy lokalnej wspólnoty jest obecnie w fazie rozwoju. Nadal wiele osób, nie chce brać w niej udziału. Jeden z uczestników badania stwierdził jednak, iż „mieszkańcy z dnia na dzień coraz chętniej angażują się w różne inicjatywy". Inny wyraził pogląd, jakoby Polacy nadal niechętnie brali udział w życiu lokalnej wspólnoty, jednakże nie rozwijając tego wątku, ani nie podając konkretnych argumentów na poparcie swojej tezy. Zdaniem innego respondenta „(Polacy) nie bardzo są chętni, ale z roku na rok jest ich więcej (osób aktywnych lokalnie)". Inny uczestnik badania, odwołując się do swoich doświadczeń, stwierdził: „wśród znajomych mam kilkoro osób, które chętnie się zaangażują w coś według siebie ważnego, jednak większość osób trzeba do tego specjalnie zmotywować, w przeciwnym razie nie wezmą w niczym udziału". Przedstawione odpowiedzi świadczą o tym, że w Polsce sfera społeczeństwa obywatelskiego nie jest silnie rozbudowana a aktywność obywatelska nadal nie stanowi naturalnej dziedziny życia człowieka[571]. Przytoczone wypowiedzi potwierdzają wcześniejsze konstatacje dotyczącego tego, że Polacy w większości są skupienia na sprawach w sferze prywatnej i w niewielkim stopniu angażują się w sferę publiczną lub robią to jedynie rutynowo albo incydentalnie (np. oddanie głosu w wyborach).

W dalszej kolejności zapytano ankietowanych o to, jak oceniają budżet obywatelski w Łodzi? Następnie zostali oni poproszeni o wskazanie jego wad i zalet? Na koniec zadane zostało im pytanie, czy budżet obywatelski może być uznany za miernik społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi?

Jeden z ankietowanych stwierdził, że: „program ten jest ułomny, lecz daje możliwość działania, choć trzeba grać według reguł nie zawsze zapisanych. Mimo wszystko odegrał dużą rolę w zaangażowaniu znacznej liczby osób w sprawy miasta mimo tego, że ciągłe zaostrzanie zasad część osób zniechęciło. Budżet obywatelski (…) przedstawia tylko ułamek społeczności". Inny uczestnik badania stwierdził, iż jest on „protezą demokracji bezpośredniej dającą szansę na aktywizację społeczności lokalnych. Ma tyle samo zalet ile wad. Stoi w sprzeczności z ideą reprezentacji w samorządzie lokalnym. Można go uznać za jeden z wielu mierników społeczeństwa obywatelskiego". Kolejny projektodawca stwierdził: „Budżet Obywatelski w swoim założeniu był słuszny, gdyż dawał szansę małym społecznościom

[571] Zob. D. Hildebrandt–Wypych, *Socjalizacja polityczna w przebiegu życia – perspektywa kontynuacji i zmiany*, „Studia Edukacyjne" 2018, vol. 49, ss. 373–400.

na zintegrowanie się wokół możliwości realizacji potrzeby – dotykającej tę społeczność. Niestety nadużycia placówek i instytucji dysponujących dostępem do danych osobowych oraz dysponujących możliwością dotarcia do dużej liczby osób pokazały, że małe społeczności ze swoimi projektami nie mają żadnej szansy na pokonanie „dużych". Obecnie małe społeczności nie podejmują prób „przebicia się". Rezygnują, a wraz z tą tendencją upada sama idea. Na placu boju pozostają najcwańsi a nie najbardziej potrzebujący".

Wypowiedzi ankietowanych wskazują na kilka problemów budżetu obywatelskiego w Łodzi. Pierwszym z nich jest rozbudzenie wśród mieszkańców nadziei na to, że mogą oni mieć wpływ na kształtowanie swojego miejsca zamieszkania oraz niewspółmiernie mniejsze korzyści z tego instrumentu dla nich wobec skali ich zaangażowania. Kwestią, na którą wskazują projektodawcy są nadużycia jakie mają miejsce w przypadku udziału w budżecie obywatelskim takich instytucji jak szkoły, czy miejskie przychodnie[572]. Przykładem tego są słowa jednego z ankietowanych: „Największą wadą (budżetu obywatelskiego) jest dopuszczenie do udziału instytucji (szkoły, przychodnie), które mają dużo większą możliwość propagowania swoich pomysłów praktycznie „bezkosztowo" (informacja na szkolnym librusie, w okienku rejestracji w przychodni). Instytucje (te) (…) nie informują o zasadach – że można głosować na więcej projektów (niż jeden), że jak się tu na jeden zagłosuje, to nie można potem jeszcze w innym miejscu na kolejne 4. Przez to głosy bywają nieważne, ludzie się frustrują, bo przecież chcieli zagłosować tutaj, ale tam im pani wcześniej kartę podsunęła, a oni myśleli...".

Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że budżet obywatelski ujawnił wielkość kapitału społecznego wielu grup społecznych w mieście. Jak twierdzi jeden z respondentów jego "zaletą jest uaktywnienie społeczników, którzy aby mieć szansę w starciu z instytucjami, tworzą zespoły i czasami takie struktury działają potem na osiedlach niezależnie od BO (budżetu obywatelskiego)"[573]. Ma on również walor edukacyjny[574]. Wiele osób zauważyło jak ważna jest kooperacja między mieszkańcami oraz dbałość o kontakty społeczne, ponieważ tylko dzięki nim możliwym jest wygrać

[572] P. Górski, *Dokąd zmierzasz budżecie obywatelski?*, „Miasto Ł, http://miastol.pl/dokad-zmierzasz-budzecie-obywatelski/ (26.05.2019).
[573] Por. K. Brzeziński, *Budżet (nie)obywatelski?…*, s. 144.
[574] A. Naumiuk, M. Bron Jr., *po. cit.*, s. 38.

rywalizację z innymi projektodawcami w budżecie obywatelskim[575]. Władze miasta starają się rozwiązać problem nadmiernej rywalizacji w ramach omawianego instrumentu. Jednym ze sposobów na to jest zmiana schematu organizowania budżetu obywatelskiego. Od kilku lat funkcjonuje on nie w ramach projektów dzielnicowych i ogólnomiejskich, lecz w oparciu o propozycje zgłaszane na poziomie osiedlowym i ogólnomiejskim. Dzięki temu mieszkańcy mogą mieć większy wpływ na realizację konkretnych inwestycji, gdyż osiedla są mniejsze i bliższe mieszkańcom niż pięć dużych łódzkich dzielnic. Dodatkowo planowane jest zwiększenie puli środków przeznaczanych na budżet obywatelski z 40 mln zł do 50 mln zł, co ma wpłynąć na możliwość zrealizowania większej puli projektów w kolejnych jego edycjach[576].

W dalszej kolejności ankietowani zostali poproszeni o odpowiedź na pytanie: „czym dla Pana/Pani jest społeczeństwo obywatelskie i jakie ma ono znaczenie w codziennym życiu?". Jeden z uczestników wywiadu stwierdził, że „są to wszystkie osoby, których celem jest polepszenie życia w mieście i zainteresowanie się sprawami innych (…)". Zdaniem innego „społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo świadome. Świadome swoich możliwości i potrzeb. Społeczeństwo zintegrowane chociażby po to, aby wspólnie rozwiązywać dręczące je problemy. Takie społeczeństwo jest wsparciem dla lokalnych władz, gdyż współpracując z nimi ułatwia podejmowanie decyzji ważnych dla tego społeczeństwa". Kolejny uczestnik badania odpowiedział, że „jest ono najtrwalszym gwarantem wolności obywatelskich i czynnikiem kształtującym kulturę współżycia społecznego i politycznego". Inny wyraził pogląd, że „społeczeństwo obywatelskie to takie, które jest otwarte na sprawy miejskie. To takie, które postrzega przestrzeń miejską jako wspólną a nie miejską, czyli niczyją".

Ankietowani upatrują w społeczeństwie obywatelskim siły, pozwalającej na wspólne decydowanie o sprawach lokalnych. Wskazują oni na jego istotną rolę w procesie rozwoju poczucia wspólnoty obywateli oraz potrzeby kooperacji między nimi w celu np. polepszenia jakości życia. Zdaniem uczestników badania społeczeństwo obywatelskie jest to wspólnota realizująca swoją wolność, poprzez zainteresowanie

[575] Zob. R. Putnam, *Samotna gra w kręgle…*, s. 284; C. Offe, S. Fuchs, *A Decline of Social Capital? The German Case*, [w:] *Democracies in Flux…*, s. 193.

[576] Ł. Goss, *25 mln na Budżet Obywatelski i Plan dla* osiedli, Strona internetowa Urzędu Miasta Łodzi, https://uml.lodz.pl/aktualnosci/artykul/25-mln-na-budzet-obywatelski-i-plan-dla-osiedli-id25132/2018/12/27/ (20.01.2019).

sprawami publicznymi i ingerencję w nie. Potwierdzają to słowa kolejnego uczestnika badania:

„Społeczeństwo obywatelskie jest bardzo ważne dla zdrowego funkcjonowania ludzi na poziomie lokalnym. W takim społeczeństwie moim zdaniem uruchamiane są mechanizmy bardziej naturalne niż partie polityczne, bo są to mechanizmy albo współpracy sąsiedzkiej albo współpracy dla wspólnego interesu, którym nie jest chęć osobistego wzbogacenia, ale raczej poprawa jakości życia społeczności. Społeczeństwo obywatelskie jest mniej bierne, lepiej przygotowane do brania spraw w swoje ręce. Przez to, moim zdaniem, jest bardziej odporne na zmiany polityczne „na górze" – na dole „robi swoje", bez względu na klimat polityczny. Ludzie w takim społeczeństwie lepiej się znają i bardziej sobie ufają".

W dalszej kolejności respondentom zadano pytanie, „co wpływa na Pana/Pani zaangażowanie w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej oraz co zniechęca Pana/Panią do partycypacji w niej? Respondenci odpowiadali, że jest to: „chęć i satysfakcja z tworzenia nowych projektów. Słuchanie opinii przypadkowych osób o zrealizowanym projekcie (…)". Zdaniem innego „zaangażowanie w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej jest konsekwencją kompletnej niewydolności Urzędu Miasta Łodzi w zakresie gospodarki lokalnej na osiedlach miasta". Inny uczestnik badania stwierdził:

„Wpływ na plus: tradycja rodzinna, chęć zmieniania otoczenia na lepsze. Chęć pomocy innym, którzy sami nie potrafią sobie z różnych względów poradzić. Na minus (w Radzie Osiedla) - biurokracja i powolne funkcjonowanie "maszyny urzędniczej" - dla przykładu: kilka ławek i koszy na śmieci, zamówionych już w styczniu, żeby stanęły wokół boiska, nadal nie zostało przez miasto zakupione".

Reasumując, ankietowani wskazują na różne przyczyny ich zaangażowania w sprawy lokalnej społeczności. Są nimi zarówno czynniki pozytywne jak np. niesienie pomocy innym osobom oraz negatywna ocena działalności instytucji administracji publicznej. Oprócz tego respondenci odpowiadali, że pobudzającą do działania jest dla nich bierność pozostałych członków społeczeństwa, „rozczarowanie obojętnością otoczenia" oraz chęć pokazania dobrego przykładu innym, zachęcając ich do aktywności obywatelskiej. W odniesieniu do pytania pierwszego, analiza tego co wpływa na zaangażowanie projektodawców w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej

umożliwiła wskazanie na obszerny katalog przesłanek, odnoszących się zarówno do republikańskiej oraz liberalnej wizji społeczeństwa obywatelskiego. W efekcie można stwierdzić, że aktywność w sferze publicznej stanowi otwarty obszar działalności każdego człowieka, który wyraża do tego chęć. Ponadto, jak wskazują badania CBOS, Diagnozy Społecznej oraz odpowiedzi ankietowanych, skala tego rodzaju zaangażowania wśród Polaków stale rośnie.

Ostatnim pytaniem zadanym uczestnikom badania było: „biorąc pod uwagę Pana/Pani doświadczenie związane m.in. z udziałem w budżecie obywatelskim proszę wskazać, co jest ważne dla efektywności tego rodzaju zaangażowania: zaufanie do ludzi i instytucji, przestrzeganie przez współobywateli norm społecznych, czy zaangażowanie w organizacje społeczno-polityczne, np. organizacje pozarządowe? Ankietowani niemal jednogłośnie uznali, że kluczowe w tym wymiarze jest zaufanie. Inni wskazywali na kilka komponentów. Jeden z respondentów stwierdził: „Ważne jest zaufanie. Przestrzeganie norm można w jakiś sposób wyegzekwować. Zaangażowanie w organizacje pewnie może się przydać, ale nie jest konieczne". Przedstawione opinie projektodawców potwierdzają wnioski powstałe na bazie badania zależności pomiędzy wielkością kapitału społecznego a odniesionym przez nich sukcesem w budżecie obywatelskim w postaci wyboru ich projektu. W efekcie należy stwierdzić, że komponentem kapitału społecznego, który wśród Polaków odgrywa kluczowe znaczenie jest poziom zaufania.

Podsumowując, ankietowani wskazali na trzy przesłanki zaangażowania w sprawy publiczne. Są nimi: poczucie obowiązku, czerpanie przyjemności z tego rodzaju działalności oraz element rodzinnych tradycji oraz własnych doświadczeń. Ich zdaniem zaangażowanie w sprawy publiczne Polaków jest niewielkie, ale stale wzrasta. Jego przykładem jest budżet obywatelski, który generalnie jest oceniany pozytywnie. Największym jego mankamentem jest nierówna rywalizacja między obywatelami a instytucjami, wśród których kluczowe miejsce zajmują miejskie przychodnie oraz szkoły[577].

W dalszej kolejności respondenci stwierdzili, że społeczeństwo obywatelskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli i odnosi się ono zarówno do aktywności społecznej i politycznej ludzi. Ich zdaniem na zaangażowanie w sprawy lokalne wpływa rodzinna tradycja oraz chęć zmieniania otoczenia na lepsze, jak również dawanie dobrego

[577] Zob. K. Brzeziński, *op. cit.*, s. 138.

świadectwa biernym członkom społeczeństwa. W opinii projektodawców w budżecie obywatelskim na efekty zaangażowania obywatelskiego kluczowy wpływ ma ogólny poziom zaufania osób aktywnych do współobywateli i instytucji[578]. Fakt ten potwierdzają wnioski powstałe na bazie analizy przeprowadzonej z wykorzystaniem danych ankietowych we wcześniejszej części niniejszej dysertacji.

5.6 Podsumowanie

Problemem badawczy postawionym w niniejszym rozdziale było zweryfikowanie zależności pomiędzy kapitałem społecznym jednostek a ich aktywnością w ramach sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego. Została ona zbadana na przykładzie projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. Analizie poddany został ich kapitał społeczny oraz wpływ jego komponentów na podejmowanie się przez nich aktywności politycznych oraz ich efekt, w postaci wyboru określonych propozycji inwestycyjnych w ramach budżetu obywatelskiego. Została ona przeprowadzona zgodnie z uprzednio sformułowanymi pytaniami i hipotezami badawczymi. W związku z tym, w dalszej części rozdziału przedstawiono metody badawcze wykorzystane do przeprowadzenia niniejszej analizy. Były nimi: metody z zakresu statystyki opisowej, tabele krzyżowe, współczynnik rzetelności Alfa Cronbacha, regresja logistyczna oraz korelacja tau–a Kendalla.

W drugim podrozdziale przedstawiony został opis badania, ze szczególnym uwzględnieniem: sposobu doboru próby, struktury demograficznej jego uczestników oraz ich dotychczasowej aktywności w ramach budżetu obywatelskiego w Łodzi. Badanie „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi" składało się z dwóch części: kwestionariusza ankiety oraz wywiadu pogłębionego. Na podstawie poczynionych założeń dotyczących liczby osób składających projekty, dokonano doboru próby badawczej oraz wskazano na błąd maksymalny, który wyniósł 7%. Analiza struktury demograficznej wykazała, że w badanej próbie występuje nadreprezentacja osób z wyższym wykształceniem oraz tych zamieszkujących dzielnicę Polesie. Warto dodać, że w badaniu udział wzięło znacznie więcej projektodawców, którzy przeforsowali swoje pomysły w kolejnych pięciu analizowanych edycjach budżetu obywatelskiego (w latach 2013–2017) niż tych, którym się to nie udało.

[578] Zob. P. Legutko–Kobus, *Partycypacja jako element programowania…*, s. 56.

Badanie zostało przeprowadzone w ramach następujących komponentów kapitału społecznego: **poziomu zaufania**, **zakresu norm i wartości** oraz **sieci komunikacji i uczestnictwa**. Wykazano, że projektodawcy odznaczają się wysokim ogólnym zaufaniem. Podobnie jest w przypadku zaufania horyzontalnego. Z kolei w wymiarze zaufania wertykalnego ankietowani wyrażają duże lub umiarkowane zaufanie do większości przebadanych instytucji. Wśród tych, które osiągnęły najmniejszy jego poziom znalazły się: sądy, rząd, samorząd lokalny oraz uczelnie wyższe. Można przypuszczać, że na taką sytuację miały wpływ dotychczasowe doświadczenia projektodawców. Na podstawie analizy odpowiedzi ankietowanych dotyczących ich stosunku do wybranych zachowań społecznych stworzony został zakres norm ważnych dla przedstawicieli badanej populacji. Są nimi: **wzajemność, współpraca, przestrzeganie prawa, prawdomówność**, **sprawiedliwość**. Warto dodać, że wartościami, z jakich mogą one wynikać są kolejno: empatia, prawo, uczciwość, równość. Projektodawcy budżetu obywatelskiego w Łodzi posiadają rozbudowaną sieć komunikacji i uczestnictwa. Można zatem przypuszczać, że są oni w posiadaniu wielu kontaktów społecznych, które mogą w istotny sposób wpływać na podejmowaną przez nich działalność obywatelską. Dodatkowo wykazują się znaczącą aktywnością w ramach instrumentów z zakresu partycypacji politycznej (udział w wyborach, udział w konsultacjach społecznych, podpisywanie petycji oraz podpisywanie wyborczych list poparcia).

W celu zweryfikowania hipotezy, iż **projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta** przeprowadzono analizę porównawczą wielkości poszczególnych komponentów kapitału obu populacji. Wynika z niej, że to ci pierwsi posiadają większy zasób kapitału społecznego, niż postali łodzianie. Różnica ta jest w szczególności zauważalna w zakresie komponentu sieci komunikacji i uczestnictwa. W nieco mniejszym stopniu ma ona miejsce w ramach zaufania horyzontalnego i wertykalnego, natomiast nie została wykazana w przypadku zakresu norm i wartości. W efekcie stwierdzono, że nie ma podstaw do odrzucenia powyższej hipotezy.

W dalszej kolejności analiza wykazała zależność pomiędzy wielkością posiadanego kapitału społecznego przez projektodawców a ich statusem społeczno-zawodowym, miejscem zamieszkania oraz statusem majątkowym. Respondenci

odznaczający się największym jego zasobem byli przedstawicielami sektora przemysłowego, wykładowcami uniwersyteckimi, studentami i uczniami, a także mieszkańcami dzielnicy Polesie oraz osobami najwyżej oceniającymi swój status majątkowy. W efekcie brak jest podstaw do odrzucenia drugiej hipotezy badawczej. Głosi ona, że **cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem posiadanego status społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego.**

Następnie dokonano weryfikacji hipotezy, iż **osoby odznaczające się wyższym poziomem kapitału społecznego częściej biorą udział w partycypacji politycznej**. Wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi nie można wykazać zależności pomiędzy powyższymi zmiennymi. W efekcie hipotezę badawczą należy odrzucić. W ramach innych czynników, które mogą mieć wpływ na ich partycypację polityczną należy wymienić: wiedzę i kompetencje respondentów na temat funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz zainteresowanie sprawami polityki. Przypuszczalnie w przypadku rozszerzenia próby na większą liczbę projektodawców w budżecie obywatelskim, badanie takie mogłoby przynieść więcej odpowiedzi w zakresie omawianej tu problematyki.

W dalszej kolejności dokonano próby uzyskania odpowiedzi na pytanie, czy istnieje zależność pomiędzy wielkością kapitału społecznego projektodawców a ich sukcesem w powszechnym głosowaniu nad projektami zgłoszonymi w budżecie obywatelskim w Łodzi? Na tej podstawie stwierdzono, że czwartą hipotezę badawczą należy uznać za częściowo poprawną. Jedynym komponentem kapitału społecznego, który miał dodatnią zależność, istotną statystycznie, pod tym względem okazał się poziom zaufania. W tym kontekście wskazać należy na indywidualną aktywność projektodawców, w ramach której czynnikiem w istotny sposób wpływającym na kooperację między jednostkami mogło było rzeczone zaufanie twórców projektów do innych ludzi, z którymi podejmowali się kooperacji oraz do tego, że napotkane osoby rzeczywiście oddadzą swój głos na ich pomysły. Inną przyczyną uzyskania takiego wyniku może być fakt, że projektodawcy w przeważającej większości w ten sam sposób odpowiadali na pytania dotyczące zachowań społecznych oraz wskazywali na podobną ilość organizacji, w których są aktywni. W efekcie trudno stwierdzić, czy tego rodzaju komponenty oddziałują na analizowaną tu aktywność, gdyż uniemożliwia to nieznaczna

rozpiętość danych w zakresie poszczególnych zmiennych. Przypuszczalnie dobrym rozwiązaniem w tym przypadku byłoby rozszerzenie próby badawczej na wszystkich mieszkańców Łodzi w ramach dalszych badań nad omawianą tu problematyką.

W celu zobrazowania zależności pomiędzy komponentami kapitału społecznego projektodawców a takimi zmiennymi jak: aktywności polityczne, status majątkowy oraz odniesiony sukces w budżecie obywatelskim, w tabeli 54 przedstawiony został wynik korelacji tau-a Kendalla. Dane potwierdzają, że w przypadku komponentu zaufania istnieje dodatnia zależność pomiędzy jego wzrostem a sukcesem w budżecie obywatelskim. Następnie w ramach komponentu zaufania oraz norm i wartości wykazana została ona wobec statusu majątkowego ankietowanych. Z kolei sieć komunikacji i uczestnictwa nie wykazuje istotnej zależności w żadnym z przebadanych przypadków. Powodem tego może być ogólnie duże zaangażowanie projektodawców w organizacjach a zatem mała rozpiętość badanej zmiennej. Pomocnym w tej sytuacji byłoby przeprowadzenie kolejnego badana na podstawie większej próby badawczej obejmującej wszystkich mieszkańców Łodzi.

Tabela 53 Komponenty kapitału społecznego a zmienne atrybutowe

	Zaufanie	**Normy i wartości**	**Sieć komunikacji i uczestnictwa**
Głosowanie w wyborach samorządowych w 2014 roku	0,05	0,04	-0,20
Głosowanie w wyborach samorządowych w 2018 roku	0,12	0,15	-0,14
Udział w referendum	0,00	0,05	-0,13
Udział w demonstracjach	0,09	-0,04	0,14
Udział w konsultacjach społecznych	0,09	0,12	0,06
Podpis pod petycją	0,11	0,11	-0,01
Podpis pod listą wyborczą	0,11	0,12	0,13
Inne aktywności	0,05	0,19	0,11
Sukces w budżecie obywatelskim	**0,20**	0,05	0,00
Status majątkowy	**0,36**	**0,27**	0,12

Źródło: opracowanie własne.

W drugim etapie badania, w ramach pogłębionego wywiadu, ankietowani wskazali na trzy główne przyczyny ich zaangażowania w sprawy publiczne.

Są nimi: poczucie obowiązku, czerpanie przyjemności z tego rodzaju działalności oraz rodzinne tradycje i własne doświadczenia. Jednocześnie odnosząc się do aktywności Polaków w tym zakresie dostrzegli, że mają obecnie miejsce pozytywne zmiany. Ocenili oni także funkcjonowanie budżetu obywatelskiego w Łodzi. Ich zdaniem największym jego mankamentem jest nierówna rywalizacja między obywatelami a instytucjami, takimi jak miejskie przychodnie oraz szkoły. Z kolei główną jego zaletą jest według nich pobudzanie ludzi do działania i rozbudzanie w nich zainteresowania sprawami publicznymi na poziomie lokalnym. Odpowiadając na kolejne pytanie respondenci stwierdzili, że społeczeństwo obywatelskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli i odnosi się ono zarówno do aktywności społecznej oraz politycznej. Ich zdaniem na zaangażowanie jednostek w sprawy lokalne wpływ ma tradycja oraz chęć zmieniania otoczenia na lepsze. W opinii projektodawców w kontekście efektywności zaangażowania obywatelskiego znaczenie ma w szczególności zaufanie ludzi do innych osób, co stanowi potwierdzenie tezy sformułowanej na podstawie danych ankietowych.

Zakończenie

Celem niniejszej pracy było zbadanie problematyki funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego na poziomie lokalnym. Zostało ono zdefiniowane jako obszar działalności ludzkiej odbywającej się w sferze publicznej, którego kształt określają doświadczenia i tradycje ludzi w zakresie aktywności obywatelskiej. W badaniu wykorzystano również koncepcję kapitału społecznego. Zdefiniowano go jako zasób jednostki powstały w ramach relacji z innymi osobami i określany za pomocą następujących komponentów: poziomu **zaufania**, wykazu **norm i wartości** oraz **sieci komunikacji i uczestnictwa**, z których może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów.

W ramach prowadzonych badań dokonano charakterystyki trzech koncepcji społeczeństwa obywatelskiego: republikańskiej, liberalnej oraz socjalistycznej. W odmienny sposób odnoszą się one do kwestii: praw i wolności jednostek, funkcjonowania sfery prywatnej i publicznej oraz znaczenia wspólnoty obywatelskiej. W toku rozważań stwierdzono, że współcześnie dominującą wizją społeczeństwa obywatelskiego jest ta zawierająca się w liberalnej tradycji filozoficznej. Oznacza to, że w przeciwieństwie do koncepcji republikańskiej, kluczową kwestią są wolności jednostki, które ta ma prawo realizować zarówno w sferze prywatnej oraz publicznej, gdyż są one postrzegane za równorzędne[579]. Z kolei wspólnota obywatelska stanowi tu podmiot funkcjonujący w ramach sfery społeczeństwa obywatelskiego[580]. Współcześnie jest ona rozumiana jako efekt współpracy między ludźmi, a nie element rywalizacji politycznej, jak zakładali myśliciele nurtu socjalistycznego[581]. W ramach niniejszej pracy została ona zdefiniowana w postaci zbiorowości ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich.

Wspomniana tu współpraca między ludźmi stanowi przejaw ich aktywności obywatelskiej, na którą składają się dwa rodzaje działań w sferze publicznej[582]. Są to partycypacja społeczna oraz polityczna. Celem pierwszej jest realizacja interesów i zaspokajanie potrzeb wspólnotowych a drugiej wywieranie wpływu na sprawujących

[579] D. Pietrzyk–Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego...*, s. 115.
[580] Zob. E. S. Lieberman, *op. cit.*, s. 42.
[581] *Ibidem.,* ss. 144–145.
[582] Zob. A. Grabowska–Powaga, *Modele kapitału społecznego…*, s. 148.

władzę, czyli udział w politycznym procesie decyzyjnym (w sposób formalny np. w ramach budżetu obywatelskiego lub nieformalny, wyrażając swój sprzeciw na demonstracjach). Z tego względu stwierdzono, że społeczeństwo obywatelskie jest elementem wpływającym na rozwój demokracji w państwie[583]. Dowodem na to są rozmaite techniki partycypacji politycznej umożliwiające obywatelom udział w politycznym procesie decyzyjnym na poziomie lokalnym (samorządowym). Wśród wielu z nich można wskazać na ich trzy rodzaje: **konsultacje społeczne i referenda lokalne**, **budżety obywatelskie**, **innowacje w zakresie demokracji bezpośredniej**. Kwestią różnicującą je jest stopień decyzyjności uczestniczących w nich ludzi. Nie wszystkie one zakładają pełny udział obywateli w wydatkowaniu środków publicznych. Można jednak wyrazić nadzieję, że z czasem będą one ewoluowały w kierunku, który umożliwi urzeczywistnienie realnego partnerstwa w politycznym procesie decyzyjnym między instytucjami administracji publicznej oraz obywatelami[584]. Dodatkowo wartym odnotowania jest fakt, że na rozwój sfery społeczeństwa obywatelskiego oraz aktywności ludzi wpływ ma implementacja innowacyjnych technik partycypacji. Ich przykładem jest ta nosząca nazwę *storable votes* (skumulowanych głosów), która umożliwia grupom mniejszościowym przeforsować swój punkt widzenia w kwestii spraw publicznych[585].

W kontekście funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego szczególną rolę odgrywa koncepcja kapitału społecznego. Z przeprowadzonych analiz płynie wniosek, że jest on czynnikiem wpływającym na jej rozwój. W badaniach społecznych odnaleźć można wiele sposobów jego analizy[586]. Wskazuje się na różne jego odmiany, z których kluczowymi są: kapitał społeczny **integracyjny** (*bonding)* – tworzący się w ramach sieci relacji między obywatelami w grupach społecznych), kapitał społeczny **pomostowy** (*bridging*) – dotyczący relacji między jednostkami

[583] E. Pietrzyk–Reeves, *Konsolidacja demokracji w Europie…*, s. 34; J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic…*, ss. 3–15.
[584] Zob. M. Witkowska, *Przezwyciężanie kryzysu w procesie integracji europejskiej…,* s. 76.
[585] Zob. A. Casella, *op. cit.*, ss. 417–418.
[586] Zob. K. Growiec, J. Growiec, *Bridging Social Capital and Individual Earnings: Evidence for an Inverted U*, „Social Indicators Research" 2016, vol. 127; R. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Warszawa 1993; *Idem*, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008; J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge 1990; P. Paxton, *Social Capital and Democracy: an interdependent relationship*, „American Sociological Review" 2002, vol. 67; M. Mularskiej–Kucharek, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12; *Idem, Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013.

a otoczeniem zewnętrznym) oraz kapitał społeczny **uogólniony** (łączący obie powyższe koncepcje). W niniejszych badaniach wykorzystano jego trzecią odmianę. Następnie zoperacjonalizowano trzy komponenty kształtujące wielkość kapitału społecznego. Były to: **zaufanie**, **normy i wartości** oraz **sieć komunikacji i uczestnictwa**. Pierwszy z nich składa się z: **zaufania horyzontalnego** – zaufanie do innych członków społeczeństwa oraz **wertykalnego** – zaufanie do instytucji i organizacji funkcjonujących w sferze publicznej. Drugi komponent zawiera: **normy** – zakres zasad współżycia społecznego znajdujący się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo, które wynikają z **wartości** – istniejących w świadomości jednostki określonych dóbr lub podmiotów społecznie cenionych np. prawo, rodzina. Ostatni komponent został zdefiniowany jako sieć kontaktów, tworząca się poprzez uczestnictwo człowieka w rozmaitych organizacjach o charakterze nieformalnym lub formalnym. Przedstawione w drugim rozdziale niniejszej dysertacji badania wykazały, że każdy z nich oddziałuje na proces kooperacji między ludźmi w sferze publicznej, w szczególności w kontekście ich partycypacji politycznej[587].

Przedstawione przykłady badań nad kapitałem społecznym pozwolił na lepszą konceptualizację jego definicji oraz operacjonalizację jego komponentów składowych. W efekcie stworzony został zestaw modeli prezentujących: kontinuum, na którym można ulokować kapitał społeczny jednostki oraz wskazać sferę, w jakiej może ona robić z niego użytek (publiczną lub prywatną). Warto nadmienić, że w badaniach wykazano modelową zależność pomiędzy procesem socjalizacji jednostki, w którym kluczową rolę dogrywają jej doświadczenia oraz tradycje obywatelskie np. lokalnej zbiorowości ludzi a jej aktywnością obywatelską. Doświadczenia i tradycje wpływają na wielkość poszczególnych komponentów, które tworzą kapitał społeczny i oddziałują na partycypację jednostki w sferze społeczeństwa obywatelskiego (sfera publiczna)[588]. Powyższe rozważania zostały również zweryfikowane za pomocą publikacji

[587] M. Erdogan, *Social Capital and Civic Participation*, "International Journal of Social Sciences and Humanity Studies" 2010, vol. 2, no 2, ss. 81–88; M. Radziszewski, *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2), ss. 107–134; D. Narayan, M. F. Cassidy, *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital*, „Current Sociology" 2001, 49, ss. 59–102;
R. Inglehart, *Modernization, Cultural Changes and The persistence of traditional values*, „American Sociological Review" 2000, no. 65(1): 19–51.; J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge 1990, s. 303; R. Putnam, *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford 2002.

[588] Zob. P. Sekloča, *The Centre and the Periphery: Productivity and the Global Networked Public Sphere*, „TripleC" 2019, 17(1), ss. 1–18.

prezentujących krytyczny stosunek do koncepcji kapitału społecznego[589]. Dzięki nim możliwym było wykazanie, że zoperacjonalizowana definicja oraz jej zmienne składowe należy uznać za adekwatne do analizy aktywności ludzi w sferze publicznej, a analizę czynnikową kapitału za zasadną z perspektywy wpływu poszczególnych jego komponentów na aktywność obywatelską jednostek.

Kolejną kwestią ujętą w niniejszej dysertacji było przedstawienie polskich tradycji i doświadczeń oraz współczesnych krajowych regulacji prawnych odnoszących się do problematyki zaangażowania obywatelskiego, funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego oraz tworzenia się wspólnot obywatelskich. Analiza wykazała, że wielokrotnie w historii Polacy potrafili podejmować się kooperacji zarówno w wymiarze społecznym i politycznym[590]. Przykładem tego jest ruch „Solidarność", wspólnota obywatelska, która doprowadziła do pokojowej transformacji systemowej w państwie. Współczesna aktywność obywatelska w Polsce, w dużej mierze skupiona jest wokół działalności organizacji pozarządowych w ramach spraw społecznych lub politycznych. Na uwagę zasługuje również fakt, że kluczowym instrumentem partycypacji politycznej w zakresie procesu decyzyjnego, oprócz wyborów, zgodnie z polskim prawodawstwem, są konsultacje społeczne. Mają one szczególne znaczenie z perspektywy funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego.

Przykładem samorządu, który w szczególny sposób został objęty badaniem była Łódź oraz jej mieszkańcy, aktywni w sferze publicznej, w ramach budżetu obywatelskiego. Jego analiza wykazała, że istnieje wyraźna dysproporcja pomiędzy częstotliwością składania projektów dotyczących różnych dziedzin funkcjonowania miasta przez projektodawców (na etapie zgłaszania) a ich popularnością wśród ogółu łodzian (na etapie głosowania). Zjawisko to skłoniło do dalszych analiz odnoszących się do kwestii kapitału społecznego twórców niniejszych propozycji inwestycyjnych.

---

[589] Zob. G.M. Fulkerson, G.H. Thompson, *The evolution of a Contested Concept: A Meta-Analysis of Social Capital Definitions and Trends (1988–2006)*, „Sociological Inquiry" 2008, t. 78, nr 4: 536–557. A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology" 1998, t. 24, ss. 1–24.

[590] Zob. R. Kmieciak, *Decentralizacja jako fundament demokracji obywatelskiej*, WNPID UAM: Poznań 2016. A. Łoś–Tomiak, *Społeczeństwo obywatelskie w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia polskiej i europejskiej demokracji*, (red.) S Wróbel, Toruń 2008; I. Słodkowska, *Społeczeństwo obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980-1989*, Warszawa 2006; H. Zieliński, *Historia Polski 1914–1939*, Wrocław 1985; P. Stańczyk, *Wykształcenie ludności II Rzeczypospolitej w świetle badań GUS*, [w:] J. Świrska–Korłub, Macauley Elżbieta, nr 1 (5) 2016, ss. 9–26.
B. Abramowicz, Partycypacja społeczna w Polsce w kontekście reform samorządowych po 1990 r., „Samorząd Terytorialny" 2012, nr 11, ss. 5–23.

Zanim jednak rozważania skupione zostały wokół problematyki funkcjonowania budżetu obywatelskiego w Łodzi, analizie poddano kwestię wielkości kapitału społecznego Polaków oraz mieszkańców Łodzi[591]. Na podstawie badań CBOS oraz tych przeprowadzonych przez naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego wykazano, że respondenci w większości byli nieufni wobec ludzi i instytucji. W wymiarze horyzontalnym wykazali się oni większym zaufanie do osób, które znają niż do nieznajomych a w wertykalnym wysokim zaufanie darzyli: organizacje charytatywne, instytucje edukacyjne, kościół oraz służby państwowe (policja, służba zdrowia). Spośród instytucji politycznych to samorząd terytorialny uzyskał relatywnie wyższy poziom zaufania od pozostałych tego rodzaju podmiotów. Analiza norm i wartości wykazała, że ankietowani w większości kierują się w swoim postępowaniu troską o sprawy prywatne, minimalizując swoje zainteresowanie sferą publiczną. Dodatkowo problem stanowi brak poczucia własnej podmiotowości w relacjach z władzami politycznymi. Na koniec analiza sieci komunikacji i uczestnictwa pozwoliła stwierdzić, że przedstawiciele obu populacji w większości nie są aktywni i posiadają niewielką sieć kontaktów społecznych. Podsumowując, badani odznaczają się niewielkim zasobem kapitału społecznego, w którym kluczową rolę odgrywają komponenty takie jak zaufanie oraz normy i wartości. W efekcie ich aktywność obywatelska, a w szczególności polityczna jest niewielka, gdyż nie są oni skłonni do kooperacji z innymi osobami w kwestiach innych niż te dotyczące sfery prywatnej.

W ostatnim rozdziale niniejszej dysertacji dokonano analizy sfery lokalnego społeczeństwa obywatelskiego na przykładzie projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi. W ramach dwuetapowego badania składającego się z kwestionariusza ankiety oraz wywiadu pogłębionego, dokonano analizy aktywności ankietowanych w ramach wskazanego instrumentu demokracji bezpośredniej oraz wielkości komponentów kapitału społecznego jego uczestników. Pierwszym wnioskiem z przeprowadzonego badania jest to, że udział wzięło w nim znacznie więcej projektodawców, którzy przeforsowali swoje pomysły w kolejnych pięciu analizowanych edycjach budżetu obywatelskiego

[591] *O nieufności i zaufaniu*, Komunikat z badań CBOS, nr 35, Warszawa 2018; *Wartości i normy*, Komunikat z badań CBOS, nr BS/111/2013, Warszawa 2013; *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań CBOS, nr 29, Warszawa 2018. M. Mularska–Kucharek, *Zaufanie jako fundament życia społecznego na przykładzie badań w Województwie Łódzkim*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 2(44); *Idem, Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Łódź 2013; *Idem*, *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, Acta Universitatis Lodziensis, „Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12; A. Świątek, *poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2015, nr 52.

(w latach 2013–2017) niż tych, którym się to nie udało. Ponadto analiza struktury demograficznej respondentów wykazała, że w badanej próbie występuje nadreprezentacja osób z wyższym wykształceniem oraz tych zamieszkujących dzielnicę Polesie.

Odnosząc się do wyników przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że projektodawcy odznaczają się wysokim ogólnym zaufaniem oraz wysokim zaufaniem horyzontalnym. W wymiarze wertykalnym wyrażają oni duże lub umiarkowane zaufanie do większości przebadanych instytucji. Wśród tych z najmniejszym wymienić należy: sądy, rząd, samorząd lokalny oraz uczelnie wyższe. Przypuszczalnie powodem tego są doświadczenia samych projektodawców. W ramach analizy wybranych zachowań społecznych stworzony został zakres norm, ważnych dla przedstawicieli badanej populacji. Są nimi: wzajemność, współpraca, przestrzeganie prawa, prawdomówność, sprawiedliwość. Ponadto projektodawcy mają rozbudowaną sieć komunikacji i uczestnictwa. Wynika z tego, że są oni w posiadaniu wielu kontaktów społecznych, które mogą w istotny sposób wpływać na podejmowaną przez nich działalność obywatelską. Ich aktywność nie ogranicza się jedynie do samego budżetu obywatelskiego. Zebrane dane wskazują, że w przeważającej większości biorą oni udział w wyborach i konsultacjach społecznych oraz podpisują petycje i wyborcze listy poparcia.

W ramach badania funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego na poziomie lokalnym, na przykładzie budżetu obywatelskiego postawiono szereg pytań i hipotez badawczych. Pierwszą z nich było to, iż **projektodawcy w budżecie obywatelskim w Łodzi odznaczają się większym kapitałem społecznym od pozostałych mieszkańców miasta**. Analiza wykazała, że obie grupy różnią się od siebie pod względem wielkości poszczególnych jego komponentów. W efekcie projektodawcy posiadają większy zasób kapitału społecznego, niż mieszkańcy Łodzi. W szczególności wynika on z zakresu posiadanej przez nich sieci komunikacji i uczestnictwa. Dodatkowo projektodawcy odznaczają się wyższym poziomem zaufania od pozostałych łodzian. Różnica ta jednak nie została wykazana w przypadku zakresu norm i wartości. W efekcie nie znaleziono podstaw do odrzucenia pierwszej hipotezy.

Druga hipoteza odnosiła się do zależności pomiędzy wielkością kapitału społecznego projektodawców a ich statusem społeczno-zawodowym, miejscem zamieszkania oraz statusem majątkowym. Respondenci odznaczający się największym

jego zasobem byli przedstawicielami sektora przemysłowego, wykładowcami uniwersyteckimi, studentami i uczniami. Dodatkowo wykazano, że większość z nich zamieszkuje dzielnicę Polesie. Wreszcie stwierdzono, iż osoby oceniające najwyżej swój status majątkowy odznaczają się większym zasobem kapitału społecznego. W efekcie uznano, że nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy badawczej głoszącej, że **cechą różnicującą wielkość kapitału społecznego jest przynależność do różnych grup społecznych pod względem posiadanego status społeczno-zawodowego, miejsca zamieszkania oraz statusu majątkowego.**

Trzecią sformułowaną hipotezą było to, iż **osoby odznaczające się wyższym poziomem kapitału społecznego częściej biorą udział w partycypacji politycznej**. Analiza nie wykazała tego rodzaju zależności. W wyjaśnieniu tego zjawiska warto odwołać się do innych zmiennych, które mogą odgrywać w tym kontekście znaczącą rolę. Są nimi: wiedza i kompetencje respondentów w zakresie funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz ich zainteresowanie sprawami polityki. Wydaje się, że w przypadku zwiększenia próby i objęcia badaniem całej populacji mieszkańców Łodzi, kapitał społeczny projektodawców mógłby stanowić czynnik różnicujący lokalną społeczności pod względem partycypacji politycznej. Wskazuje na to fakt, iż ankietowani są aktywnymi uczestnikami sfery publicznej, w przeciwieństwie do pozostałych mieszkańców miasta[592].

Ostatnią sformułowaną w pracy hipotezą było to, że **kapitał społeczny stanowi zmienną różnicującą projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi pod względem sukcesu w ramach procedury głosowania**. Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że jedynym komponentem, mającym w tym zakresie dodatnią zależność, istotną statystycznie, był poziom zaufania. Uzasadnieniem dla tego może być fakt, iż projektodawców, w zakresie tworzenia oraz promowaniu swoich propozycji, odznaczali się wysoką aktywnością. W efekcie poziom ich zaufania do innych osób, z którymi współpracowali oraz w to, że inni napotkani mieszkańcy oddadzą swój głos na ich pomysły, miał tu kluczowe znaczenie. W przypadku braku zwycięstwa w budżecie obywatelskim, mogli oni wykorzystać dotychczas nawiązane

[592] Zob. A. Murawska, *Uwarunkowania aktywności wyborczej mieszkańców Łodzi i Iwanowa*, „Roczni Nauk Społecznych" 2017, t. 9(45), ss. 95–118; K. Brzeziński, *Między biernością a aktywnością obywatelską w kontekście łódzkiego budżetu obywatelskiego*, „Studia Miejskiej" 2016, t. 21, ss. 167–181.

znajomości i zwiększać własne szanse na realizację konkretnych projektów inwestycyjnych w przyszłości.

Ostatnim etapem badania był wywiad pogłębiony przeprowadzony z częścią ankietowanych. Zebrane w ramach niego informacje pozwoliły w nieco szerszym kontekście przedstawić problematykę funkcjonowania sfery społeczeństwa obywatelskiego, aktywności obywatelskiej jednostek oraz wpływu na nią komponentów kapitału społecznego. W pierwszej kolejności ankietowani stwierdzili, że czynnikami wpływającym na zaangażowanie obywatelskie są: poczucie obowiązku, czerpanie przyjemności z tego rodzaju działalności, rodzinne tradycje i własne doświadczenia oraz chęć zmieniania otoczenia na lepsze. Dodatkowo jednogłośnie uznali, że zaangażowanie w sprawy publiczne jest wśród Polaków na niskim poziomie, ale sytuacja ta ulega poprawie. Następnie, oceniając budżet obywatelski w Łodzi stwierdzili, że jego największym mankamentem jest nierówna rywalizacja między obywatelami a instytucjami w postaci przychodni medycznych oraz szkół, które gromadzą wokół siebie najwięcej zwycięskich projektów. Z drugiej strony za jego zaletę uznali pobudzanie ludzi do działania i rozbudzanie w nich zainteresowania sprawami publicznymi na poziomie lokalnym. Następnie, jako osoby odznaczające się na tle pozostałych mieszkańców Łodzi aktywnością w sferze publicznej stwierdzili, że społeczeństwo obywatelskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli. Może z tego powodu część z nich uznała, że jednym z czynników motywujących ich do działania jest dawanie dobrego przykładu innym osobom, biernym w sprawach publicznych. Również w tym kontekście, wskazali oni na istotny w zakresie partycypacji obywatelskiej komponent kapitału społecznego jakim jest zaufanie, co potwierdziło wniosek powstały na bazie analizy danych ilościowych w związku z weryfikacją czwartej hipotezy badawczej.

Na podstawie prowadzonych rozważań można stwierdzić, że kluczowym elementem funkcjonowania współczesnego społeczeństwa obywatelskiego jest wolność. Odnosi się ona zarówno do zaangażowania ludzi w sprawy publiczne jak i jego braku, co można określić jako przejaw wolności negatywnej. Dlatego jednym z problemów społeczeństwa obywatelskiego jest ograniczenie aktywności ludzi jedynie do spraw związanych ze sferą prywatną. Można przypuszczać, że spowodowane jest to ich dążeniami do poprawy jakości swojego życia i zwiększenia własnego statusu

materialnego lub brakiem zaufania do instytucji i osób funkcjonujących w sferze polityki, czego dowodem może być niski jego poziom wyrażany wobec partii politycznych i związków zawodowych.

Samorządy terytorialne czynią starania, których celem jest zaangażowanie lokalnych społeczności w polityczny proces decyzyjny. Wydaje się, że będą one wymagały od instytucji administracji publicznej wielu działań, w szczególności poprawiających własne funkcjonowanie. Należy podkreślić, że w świadomości Polaków brak jest silnie zakorzenionych tradycji związanych z aktywnością polityczną. Ponadto wśród najaktywniejszych osób zauważalny jest niższy niż wśród pozostałych ludzi poziom zaufania do instytucji politycznych, w szczególności samorządu terytorialnego, co może stanowić efekt ich doświadczeń.

Badania nad kapitałem społecznym wskazują, że obywatele wykazują się różną jego wielkością, która nie zawsze musi oznaczać bierności w zakresie partycypacji politycznej. Jak zostało wykazane na schemacie prezentującym relację pomiędzy procesem socjalizacji, kapitałem społecznym oraz funkcjonowaniem społeczeństwa obywatelskiego, sposobem na rozwój rzeczonego zasobu jest pozyskiwanie nowych doświadczeń tym zakresie oraz współtworzenie nowych tradycji dotyczących aktywności obywatelskiej własnych lokalnych wspólnot. Dzięki temu ich członkowie, podejmujący się tego rodzaju działań, będą mogli zwiększać swój zasób kapitału społecznego, co pozwoli im na ponownie podjęcie się aktywności obywatelskich a w efekcie może spowodować powstanie wspólnot obywatelskich. Z pewnością efekty tego procesu byłyby korzystne zarówno dla obywateli, całego systemu politycznego oraz demokracji.

Na koniec warto podkreślić, że niniejsze badanie ujawniło, iż to zaufanie odgrywa kluczowe znaczenie w zakresie szeroko rozumianej aktywności ludzi w sferze publicznej. Potwierdziły to zarówno wyniki badań przeprowadzonych na podstawie danych ilościowych oraz odpowiedzi ankietowanych udzielone w ramach wywiadu. Zaufanie ma duże znaczenie zarówno w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym. Niestety w tym drugim wielką pracę do wykonania mają instytucje polityczne funkcjonujące w państwie. Spowodowane jest to tym, że obywatele generalnie im nie ufają. Z drugiej strony ich zaangażowanie w sprawy publiczne rośnie. Powstaje zatem obawa o to, że dalszy rozwój społeczeństwa obywatelskiego może dotyczyć jedynie partycypacji społecznej, czyli kooperacji między ludźmi

w celu realizacji własnych interesów, z wyłączeniem instytucji państwa. W przypadku postępującego rozwoju gospodarczego oraz zwiększania się statusu majątkowego obywateli, sytuacja taka jest w zupełności możliwa do wyobrażenia. Z tego powodu podstawowym wnioskiem płynącym z niniejszej pracy jest potrzeba zwiększenia jakości funkcjonowania instytucji politycznych, podnoszenie standardów wyznaczających kształt kultury politycznej oraz stałe zachęcanie ludzi do angażowania się w sferę polityki.

Aneksy

Aneks 1 Kwestionariusz ankiety „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi”.....269

Aneks 2 Kwestionariusz wywiadu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi”.....283

Aneks 3 Metadane pochodzące z przeprowadzonego badania ankietowego oraz wywiadu pogłębionego 283

Aneks 1 Kwestionariusz ankiety „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi”

Szanowni Państwo,

nazywam się Mateusz Radziszewski i jestem studentem trzeciego roku Interdyscyplinarnych Humanistycznych Studiów Doktoranckich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Zwracam się do państwa z prośbą o wypełnienie poniższej ankiety na temat społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi. Jest ona instrumentem badawczym w ramach przygotowanej rozprawy doktorskiej z zakresu nauk społecznych, w ramach dyscypliny nauki o polityce. Nosi ona tytuł "Rola kapitału społecznego w funkcjonowaniu społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi".

Arkusz ankiety pod adresem:
https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSclsoCXZhBuQwzFQoZEuqgDtlSzVtVsY3HUhVysAIvVSiogGg/viewform?usp=sf_link

Niniejsza praca ma na celu przedstawienie kondycji łódzkiego społeczeństwa obywatelskiego. Ufam, że pozwoli ona wzmocnić głos mieszkańców miasta w procesie partycypacji społecznej oraz usprawnić mechanizm komunikacji administracji samorządowej z obywatelami. Celem niniejszej pracy, oprócz wymiaru naukowo-teoretycznego, jest ten empiryczny, w postaci sformułowania rozwiązań mogących pozytywnie wpłynąć na proces rozwoju sfery społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi.

Ankieta ma charakter anonimowy i służy wyłącznie do celów badawczych, które są elementem rozprawy doktorskiej. W przypadku potrzeby udzielenia dodatkowych informacji proszę o kontakt pod adresem: mateusz.radziszewski@unilodz.eu

---

Z poważaniem,
Mateusz Radziszewski
Katedra Systemów Politycznych
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Uniwersytet Łódzki

Aktywność społeczeństwa w budżecie obywatelskim

1. **Jakich projektów zgłoszonych do budżetu obywatelskiego był/była Pan/Pani autorem?**
2. **Czy Pana/Pani projekt został wybrany w głosowaniu?**

☐ Tak ☐ Nie

3. **Ile zgłoszonych przez Pana/Panią projektów zostało wybranych w głosowaniu?**

☐ 1 ☐ 3 ☐ 5 i więcej
☐ 2 ☐ 4 ☐ 0

4. **Proszę zaznaczyć, jakie instrumenty stosował/a Pan/Pani w promocji swoich projektów?**

☐ Kontakt z rodziną i znajomymi
☐ Kontakt bezpośredni z mieszkańcami
☐ Zaangażowanie organizacji pozarządowych
☐ Media społecznościowe
☐ Promocja projektu w ramach akcji "Weekend z Budżetem Obywatelskim" na ul. Piotrkowskiej Lokalne rozgłośnie radiowe i stacje telewizyjne
☐ Prasa lokalna
☐ Żadne z powyższych
☐ Inne:

5. **W których edycjach budżetu obywatelskiego brał/brała Pan/Pani udział?**

☐ I edycja 2013 ☐ III edycja 2015 ☐ V edycja 2017
☐ II edycja 2014 ☐ IV edycja 2016

6. **Czy będzie Pan/Pani składał projekty do budżetu obywatelskiego w przyszłości?**

☐ Tak ☐ Nie

Relacje w społeczeństwie

Proszę określić w jakim stopniu zgadzają się państwo z następującymi stwierdzeniami. Odpowiedzi proszę umieścić na skali: 0-5.

7. **Reasumując, czy jest Pan/Pani zadowolony/na ze swego życia?**

☐ 0 – Nie, jestem całkowicie zawiedziony/a
☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – Tak, jestem bardzo szczęśliwy/a

8. Jak ocenia Pan/Pani swój status majątkowy? * *Zaznacz tylko jedną odpowiedź.*

☐ 0 – Fatalny
☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – Doskonały

9. Jak dobrze zna Pan/Pani swoich sąsiadów?

☐ 0 – Nie znam ich w ogóle
☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – Znam ich bardzo dobrze

10. Jak często bierze Pan/Pani udział w zebraniach lokatorskich lub w zebraniach sąsiedzkich mieszkańców wspólnej ulicy/osiedla?

☐ Regularnie
☐ Sporadycznie
☐ Wziąłem/Wzięłam w nich udział raz w życiu
☐ Nigdy nie brałem/brałam w nich udziału
☐ Inne:

<u>Normy i wartości społecznie pożądane i akceptowane</u>

Proszę określić w jakim stopniu zgadzają się państwo z następującymi stwierdzeniami. Odpowiedzi proszę umieścić na skali: 0-5.

11. Czy uważa Pan/Pani, że w sytuacji kryzysowej może Pan/Pani liczyć na pomoc obcych osób?

☐ 0 – Zdecydowanie nie
☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – Zdecydowanie tak

12. Zgubił Pan/Pani portfel, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma go zwróci z całą zawartością?

☐ 0 – Zdecydowanie nie
☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – Zdecydowanie tak

13. Został Pan/Pani napadnięty na ulicy, czy jest możliwe, że osoba nieznajoma udzieli Panu/Pani pomocy?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

14. Czy uważa Pan/Pani "jeżdżenie na gapę" komunikacją miejską za nieuczciwe?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

15. Czy uważa Pan/Pani niepłacenie podatków za nieuczciwe?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

16. Czy uważa Pan/Pani łamanie przepisów drogowych za nieuczciwe?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

17. Czy uważa Pan/Pani przyjmowanie łapówek za całkowicie nieakceptowalne?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

18. Czy uważa Pan/Pani kradzież za całkowicie nieakceptowalną?

□ 0 – Zdecydowanie nie
□ 1
□ 2
□ 3
□ 4
□ 5 – Zdecydowanie tak

Konsultacje społeczne

Konsultacje społeczne to proces, w którym administracja publiczna przedstawia obywatelom planowane działania w postaci: nowych aktów prawnych, inwestycji lub ważnych przedsięwzięć. Konsultacje nie ograniczają się tylko do przedstawienia tych planów, ale także są instrumentem dialogu z mieszkańcami, który w założeniu, ma prowadzić do podjęcia wspólnie ostatecznej decyzji. Więcej informacji: http://poradnik.ngo.pl/konsultacje

19. W ilu konsultacjach społecznych brał/brała Pan/Pani udział? * *Zaznacz tylko jedną odpowiedź.*

- ☐ Jedno spotkanie
- ☐ Dwa spotkania
- ☐ Trzy spotkania
- ☐ Więcej niż trzy spotkania
- ☐ Bywam regularnie
- ☐ Nigdy nie brałem/brałam w nich udziału

20. Co było tematem tych konsultacji społecznych?

Aktywność polityczna - udział w wyborach krajowych i samorządowych

21. Czy głosował/a Pan/Pani w wyborach samorządowych w 2014 roku?

☐ Tak ☐ Nie

22. Czy będzie Pan/Pani głosował/a w wyborach samorządowych w 2018 roku?

☐ Tak ☐ Nie

Poziom zaufania społecznego

23. Mówiąc ogólnie, czy ludziom można ufać? * *Zaznacz tylko jedną odpowiedź.*

☐ Tak ☐ Nie ☐ Nie wiem

24. Czy uważa Pan/Pani, że ludzie w relacjach z innymi osobami są uczciwi, czy nie?

- ☐ 0 – Nigdy nie są uczciwi
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Są całkowicie uczciwi

25. Czy byłby/byłaby Pan/Pani w stanie zaangażować się w prace na rzecz lokalnej wspólnoty?

- ☐ 0 – Zdecydowanie nie
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Zdecydowanie tak

<u>Proszę o określenie swojego poziomu zaufania do następujących osób:</u>

Proszę określić w jakim stopniu zgadzają się państwo z następującymi stwierdzeniami. Odpowiedzi proszę umieścić na skali: 0-5.

26. Rodzina

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

27. Sąsiedzi

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

28. Współpracownicy lub szkolni koledzy

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

29. Nieznajomi

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

<u>Proszę o określenie swojego poziomu zaufania do następujących instytucji:</u>

Proszę określić w jakim stopniu zgadzają się państwo z następującymi stwierdzeniami. Odpowiedzi proszę umieścić na skali: 0-5.

30. Kościół

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

31. Armia

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

32. Samorząd lokalny

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

33. Rząd

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

34. Prezydent

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

35. Parlament (Sejm RP i Senat RP)

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

36. Administracja publiczna

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

37. Policja

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

38. Sądy

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

39. Związki zawodowe

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

40. Mali i średni przedsiębiorcy

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

41. Duże przedsiębiorstwa - korporacje

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

42. Banki

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

43. Organizacje pozarządowe

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

44. Szkoła powszechna

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

45. Służba zdrowia

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

46. Uczenie wyższe i uniwersytety

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

47. Telewizja

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

48. Prasa

- ☐ 0 – Nie mam zaufania
- ☐ 1
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – Mam pełne zaufanie

49. Radio

- □ 0 – Nie mam zaufania
- □ 1
- □ 2
- □ 3
- □ 4
- □ 5 – Mam pełne zaufanie

<u>Czy jest Pan/Pani członkiem poniższych organizacji?</u>

50. Organizacje religijne

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

51. Organizacje ekologiczne

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

52. Organizacje charytatywne

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

53. Organizacje naukowe (koła naukowe, stowarzyszenia)

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

54. Związki zawodowe

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

55. Partie polityczne

- □ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- □ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- □ Nie należę do organizacji

56. Młodzieżówki partii politycznych

- ☐ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- ☐ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- ☐ Nie należę do organizacji

57. Organizacje edukacyjne

- ☐ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- ☐ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- ☐ Nie należę do organizacji

58. Organizacje sportowe i rekreacyjne

- ☐ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- ☐ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- ☐ Nie należę do organizacji

59. Nieformalne grupy sąsiedzkie

- ☐ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- ☐ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- ☐ Nie należę do organizacji

60. Inne organizacje - proszę o podanie rodzaju

- ☐ Jestem aktywnym członkiem organizacji
- ☐ Jestem nieaktywnym członkiem organizacji
- ☐ Nie należę do organizacji

<u>Proszę o zaznaczenie wszystkich aktywności obywatelskich, których podejmowali się państwo w swoim życiu:</u>

61. Głosowanie w referendum

☐ Tak ☐ Nie

62. Demonstracja

☐ Tak ☐ Nie

63. Udział w konsultacjach społecznych

☐ Tak ☐ Nie

64. Podpis pod petycją

- ☐ Tak
- ☐ Nie

65. Podpis poparcia pod listą wyborczą

☐ Tak ☐ Nie

66. Inne aktywności - proszę wymienić

☐ Tak ☐ Nie

67. Co sprawia, że interesuje się Pan/Pani polityką lokalną (miejską)?

☐ Tak ☐ Nie

68. Z jakich powodów podjąłby/podjęłaby się Pan/Pani aktywności politycznej w samorządzie?

<u>Dane demograficzne</u>

69. Płeć

☐ Kobieta ☐ Mężczyzna

70. Wiek (w latach)

71. Wykształcenie

☐ Podstawowe
☐ Gimnazjalne
☐ Zasadnicze zawodowe
☐ Średnie
☐ Wyższe

72. Miejsce pracy

☐ Sektor wytwórczy - rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i przemysł wydobywczy
☐ Sektor przemysłowy - obejmujący przemysł przetwórczy i budownictwo
☐ Sektor usługowy - obejmujący szeroko rozumiane usługi
☐ Służby mundurowe (policja, straż pożarna, straż graniczna)
☐ Służba zdrowia
☐ Samorządowa administracja publiczna
☐ Państwowa administracja publiczna
☐ Wykładowca uniwersytecki
☐ Nauczyciel w szkole publicznej
☐ Student/Uczeń
☐ Emeryt/Rencista
☐ Bezrobotny
☐ Wolny zawód
☐ Pracownik sektora pozarządowego (NGO's)
☐ Inne

73. Czy miejscem Pana/Pani zamieszkania jest Łódź?

- □ Tak
- □ Nie

74. Miejsce zamieszkania w przypadku Łodzi

- □ Bałuty
- □ Górna
- □ Polesie
- □ Śródmieście
- □ Widzew
- □ Nie dotyczy

75. Czy wyraża Pan/Pani zgodę na przeprowadzenie wywiadu bezpośredniego, pozwalającego pogłębić przedstawioną w ankiecie problematykę? Proszę o podanie dowolnego sposobu kontaktu.

Aneks 2 Kwestionariusz wywiadu „Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi”

6. Czym dla Pana/Pani jest zaangażowanie w sprawy wspólnoty lokalnej i czy Polacy chętnie biorą w nich udział?

7. Jak Pan/Pani ocenia budżet obywatelski w Łodzi? Jakie są jego wady i zalety? Czy można go uznać za miernik społeczeństwa obywatelskiego w Łodzi?

8. Czym dla Pana/Pani jest społeczeństwo obywatelskie i jakie ma ono znaczenie w codziennym życiu?

9. Co wpływa na Pana/Pani zaangażowanie w sprawy lokalnej wspólnoty samorządowej oraz co zniechęca Pana/Panią do partycypacji w niej?

10. Biorąc pod uwagę Pana/Pani doświadczenie związane m.in. z udziałem w budżecie obywatelskim proszę wskazać, co jest ważne dla efektywności tego rodzaju zaangażowania: zaufanie do ludzi i instytucji, przestrzeganie przez współobywateli norm społecznych, czy zaangażowanie w organizacje społeczno-polityczne, np. organizacje pozarządowe?

Aneks 3 Metadane pochodzące z przeprowadzonego badania ankietowego oraz wywiadu pogłębionego

Pozyskane w ramach przeprowadzonego badania dane zostały zamieszczone na serwerze Dysk Google – usługi do przechowywania i synchronizacji plików opracowana przez firmę Google, w formie tzw. chmury. Znajdują się one pod adresem internetowym: https://drive.google.com/open?id=1N_zciZm_QI_yVTku4hTx_lt9QOwvqmgi.

W ich skład wchodzą następujące dokumenty:

1. Książka kodowa do przeprowadzenia analizy,
2. Zbiór metadanych - ankieta Społeczeństwo obywatelskie w Łodzi,
3. Zbiór danych - wywiad pogłębiony - odpowiedzi uczestników.

Spis pojęć

1. **Społeczeństwo obywatelskie** – obszar działalności ludzkiej odbywającej się w sferze publicznej, którego kształt określają doświadczenia i tradycje ludzi w zakresie aktywności obywatelskiej.
2. **Partycypacja polityczna** – aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest wywieranie wpływu na sprawujących władzę oraz udział w politycznym procesie decyzyjnym (np. w ramach budżetu obywatelskiego).
3. **Partycypacja społeczna** – aktywność jednostek w sferze publicznej odnosząca się do działań, których celem jest realizacja interesów i zaspokajanie potrzeb wspólnotowych (np. mieszkańców gminy).
4. **Wspólnota obywatelska –** zbiorowość ludzi posiadających wspólne relacje oraz tożsamość, a także doświadczenia i tradycje w zakresie aktywności obywatelskich.
5. **Polityczny proces decyzyjny** – mechanizm podejmowania decyzji przez podmioty sprawujące władzę w ramach administracji publicznej.
6. **Edukacja obywatelska** – wiedza, kompetencje i umiejętności, które mają wpływ na aktywność jednostek w społeczeństwie obywatelskim.
7. **Sfera publiczna** – obszar kooperacji jednostek, której celem jest realizacja interesów pewnej wspólnoty, a podmiotami odgrywającymi ważną rolę w tego rodzaju relacjach oprócz ludzi są instytucje administracji publicznej (np. urzędy centralne oraz władze samorządowe).
8. **Kapitał społeczny** – zasób jednostki, powstały w ramach relacji z innymi osobami, określany za pomocą następujących komponentów: poziomu zaufania, wykazu norm i wartości oraz sieci komunikacji i uczestnictwa, z których może ona zrobić użytek w celu realizacji określonych celów.
9. **Relacje społeczne** – ogół interakcji zachodzących między jednostkami.
10. **Tożsamość** – więź pomiędzy jednostką a pozostałym członkami danej społeczności, wynikająca z tradycji i jej doświadczeń, która wpływa na jej aktywność w społeczeństwie obywatelskim
11. **Zaufanie** – przekonanie o tym, że inna osoba lub instytucja jest wiarygodna i przewidywalna. Dotyczy ono wykonywanych przez nią czynności, przekazywanych informacji oraz deklarowanych umiejętności lub kompetencji.
12. **Zaufanie horyzontalne** – zaufanie wyrażane przez jednostkę wobec innych członków społeczeństwa np. członków rodziny, znajomych, sąsiadów oraz nieznajomych.
13. **Zaufanie wertykalne** – zaufanie wyrażane przez jednostkę wobec instytucji funkcjonujących w sferze publicznej będących reprezentantami np.: administracji publicznej, służb, przedsiębiorstw, a także do organizacji pozarządowych.
14. **Normy społeczne** – zakres zasad współżycia społecznego znajdujących się w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo
15. **Wartości społeczne** – istnienie w świadomości jednostek tworzących społeczeństwo określonych dóbr lub podmiotów społecznie cenionych i ważnych w ich życiu.
16. **Sieć komunikacji i uczestnictwa** – sieć interakcji każdej z osób, tworząca się poprzez aktywność w ramach rozmaitych organizacji o charakterze formalnym lub nieformalnym.

Spis schematów

Schemat 1 Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego w sferze publicznej 18
Schemat 2 Budowa kapitału społecznego 65
Schemat 3 Oś kształtowania się kapitału społecznego 84
Schemat 4 Zasób kapitału społecznego w kontekście sfery publicznej i prywatnej 86
Schemat 5 Źródła kapitału społecznego oraz jego wpływ na społeczeństwo obywatelskie 87

Spis tabel

Tabela 1 Przegląd definicji kapitału społecznego 68
Tabela 2 Liczba osób uczestniczących w głosowaniu w kolejnych edycjach „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi” 129
Tabela 3 Zestawienie projektów zgłoszonych do „Budżetu obywatelskiego dla Łodzi” w latach 2013 – 2018 130
Tabela 4 Zestawienie projektów złożonych do budżetu obywatelskiego w latach 2013-2015 z podziałem na obszary tematyczne 131
Tabela 5 Zestawienie projektów wybranych do realizacji w ramach budżetu obywatelskiego w latach 2013 – 2015 z podziałem na tematy 133
Tabela 6 Odsetek projektów wybranych w ramach poszczególnych kategorii w latach 2013–2015 135
Tabela 7 Poziom ogólnego zaufania wśród Polaków 140
Tabela 8 Poziom zaufania do nieznajomych oraz partnerów biznesowych wśród Polaków 141
Tabela 9 Poziom zaufania wertykalnego wśród Polaków w badaniach CBOS 142
Tabela 10 Poziom ogólnego zaufania wśród mieszkańców Łodzi oraz mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego 144
Tabela 11 Poziom zaufania horyzontalnego wśród mieszkańców Łodzi 145
Tabela 12 Poziom zaufania horyzontalnego wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego 145
Tabela 13 Poziom zaufania wertykalnego wśród mieszkańców Łodzi 147
Tabela 14 Poziom zaufania wertykalnego wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa łódzkiego 148
Tabela 15 Rozkład wartości ważnych dla Polaków 150
Tabela 16 Rozkład aprobaty dla poszczególnych zachowań wśród Polaków 152
Tabela 17 Rozkład poziomu liberalizmu moralnego wśród Polaków 154
Tabela 18 Podmiotowość w świadomości ankietowanych w Łodzi 156
Tabela 19 Rozkład aktywności Polaków w organizacjach pozarządowych w badaniach CBOS 161
Tabela 20 Praca społeczna Polaków w organizacjach obywatelskich 163
Tabela 21 Aktywność mieszkańców Łodzi w organizacjach pozarządowych (N=497) 165
Tabela 22 Aktywność mieszkańców Łodzi w organizacjach pozarządowych (N=700) 165

Tabela 23 Poziom zaufania wertykalnego wśród Polaków na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego 170
Tabela 24 Udział ankietowanych w organizacjach pozarządowych na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego 173
Tabela 25 Analiza wielkości kapitału społecznego wśród Polaków na podstawie danych ze Światowego Sondażu Społecznego 174
Tabela 26 Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi 179
Tabela 27 Płeć ankietowanych 196
Tabela 28 Poziom wykształcenia zadeklarowanego przez ankietowanych 197
Tabela 29 Rozkład wieku ankietowanych 197
Tabela 30 Rozkład miejsca zatrudnienia zadeklarowanego przez ankietowanych 198
Tabela 31 Ilość zrealizowanych w budżecie obywatelskim projektów zgłoszonych przez uczestników badania 201
Tabela 32 Aktywności ankietowanych w wymienionych edycjach budżetu obywatelskiego 201
Tabela 33 Łączny udział ankietowanych w budżecie obywatelskim w latach 2013-2017 202
Tabela 34 Wykonywany zawód w relacji do sukcesu w budżecie obywatelskim 204
Tabela 35 Miejsca zamieszkania projektodawców a sukces w budżecie obywatelskim 205
Tabela 36 Promocja projektów w ramach Budżetu obywatelskiego dla Łodzi 206
Tabela 37 Zaufanie w uczciwość innych ludzi wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 209
Tabela 38 Skłonność do kooperacji wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 209
Tabela 39 Poziom zaufania horyzontalnego wśród projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 210
Tabela 40 Poziom zaufania wertykalnego wśród projektodawców 211
Tabela 41 Zakres norm i wartości 216
Tabela 42 Uczestnictwo ankietowanych w organizacjach społeczno-politycznych 221
Tabela 43 Rozkład uczestnictwa ankietowanych w organizacjach społeczno-politycznych 221
Tabela 44 Rozkład wybranych przykładów partycypacji politycznej projektodawców 223
Tabela 45 Poziom zaufania horyzontalnego wśród łodzian i projektodawców 227
Tabela 46 Poziom zaufania wertykalnego wśród łodzian oraz projektodawców 229
Tabela 47 Rozkład uczestnictwa w organizacjach społeczno-politycznych łodzian oraz projektodawców w budżecie obywatelskim w Łodzi 233
Tabela 48 Komponenty kapitału społecznego w relacji do statusu społeczno-zawodowego ankietowanych 236
Tabela 49 Komponenty kapitału społecznego w relacji do miejsca zamieszkania badanych 239
Tabela 50 Komponenty kapitału społecznego w relacji do statusu majątkowego badanych 240
Tabela 51 Wpływ komponentów kapitału społecznego na partycypację polityczną ankietowanych 243

Tabela 52 Wpływ komponentów kapitału społecznego na sukces w budżecie obywatelskim 245
Tabela 53 Komponenty kapitału społecznego a zmienne atrybutowe 256

Bibliografia

Akty prawne

Europejska Karta Samorządu Terytorialnego, Dz.U. 1994 nr 124 poz. 607.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.

Ustawa o bezpośrednim wyborze wójtów, burmistrza i prezydenta miasta, Dz.U. z 2002 r. Nr 113, poz. 984.

Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz.U.2016.239.

Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U.2016.778.

Ustawa o pomocy społecznej, Dz.U.2016.930.

Ustawa o Radzie Dialogu Społecznego i innych instytucjach dialogu społecznego, Dz.U. 2015 poz. 1240.

Ustawa o referendum lokalnym, Dz. U. z 2013 r. poz. 706 ze zm.

Ustawa o samorządzie gminnym, Dz. U. z 2018 r. poz. 994, 1000, 1349.

Ustawa o samorządzie powiatowym, Dz.U.2015.1445.

Ustawa o samorządzie terytorialnym, Dz.U.2016.446.

Ustawa o samorządzie województwa, Dz.U.2016.486.

Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, Dz.U.17.1376.

Ustawa o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, ustawy o Państwowej Inspekcji Pracy oraz Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, Dz.U.16.691.

Ustawa o zmianie ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, Dz.U.15.1886.

Ustawa o zmianie ustawy o sporcie, Dz.U.16.1171.

Ustawa o zmianie ustawy o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko oraz ustawy o szczególnych zasadach przygotowania i realizacji inwestycji w zakresie dróg publicznych, Dz.U.15.1211.

Raporty z badań i opracowania

Adamiak Piotr. *Wizerunek organizacji pozarządowych. Raport z badania*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2015.

Centre for Educational Research and Innovation, *The Well-being of Nations, The Role of Human and Social Capital*, OECD 2001, dostęp: 02.09.2019 http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, komunikat z badań, nr 13/2016, Warszawa 2016.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, komunikat z badań, nr 29, Warszawa 2018.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *Aktywność społeczno – polityczna Polaków*, komunikat z badań nr 16/2016, Warszawa 2016.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *Elektoraty partyjne – charakterystyka poglądów*, komunikat z badań nr 95/2016, Warszawa 2016.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *O nieufności i zaufaniu*, komunikat z badań, nr 35, Warszawa 2018.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *O przestrzeganiu prawa i funkcjonowaniu wymiaru Sprawiedliwości w Polsce*, komunikat z badań nr BS/5/2013, Warszawa 2013.

Centrum Badań Opinii Społecznej, *Wartości i Normy*, komunikat z badań, nr BS/111/2013, Warszawa 2013.

Community Engagement Toolkit, The Social Planning and Research Council of British Columbia: Burnaby, July 2013.

Czapiński Janusz, Panek Tomasz. *Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, vol. 9, issue 4, Rada Monitoringu Społecznego: Warszawa 2015.

Ferens Andrzej, Kondas Robert, Matysiak Ilona, Rzeźnik Grzegorz, Szyrski Mariusz. *Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 2010.

Kantar Public, *Zaufanie do instytucji publicznych. Porównanie lat 2006, 2011 i 2016*, K.068/16, Warszawa 2016.

Kicinger Anna. *Polityka Migracyjna II Rzeczpospolitej*, CEFMR Working Paper 4/2005, dostęp: 02.09.2019 http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2005-04.pdf.

Kraszewski Dariusz, Mojkowski Karol. *Budżet obywatelski w Polsce*, Fundacja im. Stefana Batorego: Warszawa 2014, dostęp: 02.09.2019 https://www.maszglos.pl/wp-content/uploads/2014/03/Budzet-obywatelski-w-Polsce-D.-Kraszewski-K.-Mojkowski.pdf/.

Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym. Stan w dniu 30 VI 2017 r., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.

Mediator Badania Rynku. *Badanie opinii publicznej w zakresie oceny jakości życia w Łodzi oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących budżetu Miasta*, lipiec 2017, dostęp: 02.09.2019 https://uml.lodz.pl/files/public/Czas_Wolny/Jakosc_zycia_-_raport_2017.pdf.

Milner Henry, Ersson Svante. *Social Capital, Civic Engagement and Institutional Performance in Sweden: An Analysis of the Swedish Regions*, Paper prepared for the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Copenhagen, 14-19 April 2000, dostęp: 02.09.2019 https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/d3f44509-ea69-42c4-a87b-9e52c3355a02.pdf.

Obywatele decydują. Poradnik działaczy obywatelskich, Obywatele Decydują, Fundacja Rozwoju Turystyki i Kultury, Fundacja INSPIRO: Łódź 2016.

OECD Publishing, *Government at a Glance 2017*, dostęp: 20.08.2019 http://www.oecd.org/gov/government-at-a-glance-22214399.htm.

OECD Publishing, *Measuring the Effects of Education on Health and Civic Engagement*, Symposium Proceedings, OECD, Paris 2006.

Rada Społeczna ds. Konsultacji Społecznych, *Dobre praktyki prowadzenia konsultacji społecznych*, Wydział Komunikacji Społecznej i Informacji Urzędu Miasta Torunia: Toruń, 2014.

Report Participatory Budgeting in Germany, dostęp 20.06.2018 www.buergerhaushalt.org.

Ruesch Michelle Anna. Wagner Mandy. *Participatory Budgeting in Germany: Citizens as Consultants*, dostęp 02.09.2019 https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/Ruesch-Wagner-PB-in-Germany.pdf.

Serzysko Ewa. *Standardy procesów budżetu partycypacyjnego w Polsce*, Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia": Warszawa 2015, dostęp 5.01.2019 https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2014/06/broszura-budzety-partycypacyjne.pdf.

Sintomer Yves, Herzberg Carsten, Allegretti Giovanni, Röcke Anja. *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide – an Invitation to Global Cooperation*, InWEnt gGmbH – Capacity Building International: Bonn 2010.

Skiba Radosław. *Wnioski z analizy przepisów prawa polskiego dotyczących konsultacji społecznych w zakresie stanowienia prawa ze szczególnym uwzględnieniem konsultacji z organizacjami pozarządowymi. MEMORANDUM INFORMACYJNE,* Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia": Warszawa 2010, dostęp 02.09.2019 https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/08/2a_ramy_prawne_konsultacji_raport.pdf.

SQW, Cambridge Economic Associates, Geoff Fordham Associates, *Communities in the driving seat: a study of Participatory Budgeting in England. Final Report,* Department for Communities and Local Government: London 2011.

Statystyczne Vademecum Samorządowe 2017. Województwo Łódzkie, Bank Danych Lokalnych. Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź 2017.

Stone Wendy. *Measuring Social Capital. Towards a Theoretically Informed Measurement Framework for Researching Social Capital in Family and Community Life*, Research Paper 2001, no. 24.

Stowarzyszenie Klon/Jawor. *Kondycja organizacji pozarządowych 2018*, Warszawa 2018.

Szukalski Piotr. *Sytuacja demograficzna Łodzi,* Wydawnictwo Biblioteka: Łódź 2012, dostęp 02.09.2019 http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/3445/Sytuacja%20demograficzna%20%C5%81odzi.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

The Economist Intelligence Unit, *Democracy Index 2017 Free speech under attack*, London 2018.

Zasady dialogu społecznego: dokument programowy rządu przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 22 października 2002 r., Kancelaria Rady Ministrów: Warszawa 2002.

Wydawnictwa zwarte

Alexander Jeffrey. *The Paradoxes of Civil Society,* Social Sciences Research Centre Occasional Paper 16: Hong Kong 1994.

Almond A. Gabriel, Verba Sidney. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* Princeton University Press: Princeton 1963.

Antoszewski Andrzej. *Współczesne teorie demokracji*, Wydawnictwo Sejmowe: Warszawa 2016.

Arystoteles. *Polityka*, przeł. Piotrowicz Ludwik, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1964.

Babbie Earl. *Badania społeczne w praktyce,* Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2004.

Baiocchi Gianpaolo. *Militants and Citizens. The Politics of Participatory Democracy in Porto Alegre,* Stanford University Press: Stanford 2005.

Banfield C. Edward. *The Moral Basis of a Backward Society,* The Free Press: New York 1958.

Bańka Augustyn. *Społeczna psychologia środowiskowa*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar": Warszawa 2002.

Baranowski Mariusz. *Demokracja i rola obywatela. O napięciu pomiędzy państwem, społeczeństwem i procesami globalizacyjnymi*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM: Poznań 2014.

Barber Benjamin. *Dżihad kontra McŚwiat*, przeł. H. Jankowski, Muza: Warszawa 2001.

Barber Benjamin. *Strong Democracy,* University of California Press: Berkley 1984.

Baur Arthur. *Szwajcarski fenomen*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna: Warszawa 1993.

Berlin Isaiah. *Cztery eseje o wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1994.

Bodin Jean. *Sześć ksiąg o Rzeczpospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1958.

Buchanan M. James. *Finanse publiczne w warunkach demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1997.

Burt S. Ronald. *Brokerage & closure. An introduction to social capital*, Oxford University Press: Oxford 2005.

Castells Manuel. *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Rebis: Poznań 2003.

Castells Manuel. *Władza komunikacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2013.

Chalmers Damian. *Democratic Self-Government in Europe. Domestic Solutions to the EU Legitimacy Crisis*, Policy Network: London 2013.

Coleman James. *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press: Cambridge 1990.

Collins Randall. *Interaction Ritual Chains*, Princeton University Press: Princeton 2004.

Cyceron. *O państwie o prawach*, tłum. Iwona Żółtowska, Wydawnictwo Antyk: Kęty 1999.

Czachor Rafał. *Organizacje pozarządowe a kapitał społeczny w Polsce*, Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach: Polkowice 2014.

Dahl Robert. *O demokracji*, Wydawnictwo ZNAK: Kraków 2000.

Dahrendorf Ralf. *Reflections on The Revolution in Europe: In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*, Random House: New York 1990.

Długosz Dagmir, Wygnański Jan Jakub. *Obywatele współdecydują, Przewodnik po partycypacji społecznej*, Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych: Warszawa 2005.

Elias Norbert. *Społeczeństwo jednostek*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2008.

Ferguson Adam. *Institutes of Moral Philosophy*, Garland Publishers: New York–London, 1978.

Fukuyama Francis. *Budowanie Państwa, Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Rebis: Poznań 2005.

Fukuyama Francis. *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i Spółka: Poznań 1997.

Fukuyama Francis. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press: New York 1995.

Gehring Verna. *The Internet in Public Life*, Rowman & Littlefield Publishers: New York 2004.

Gierat Katarzyna. *Narzędzia i techniki konsultacji społecznych, Podręcznik jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządzie*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej Ośrodek Kształcenia Samorządu Terytorialnego im. Waleriana Pańki w Katowicach: Katowice 2013.

Gramsci Antonio. *Zeszyty filozoficzne*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1991.

Guiso Luigi, Pinotti Paolo. *Democratization and Civic Capital*, The Oxford Handbook Online: Oxford 2011.

Habermas Jürgen. *Structural Transformation of the public sphere,* The MIT Press: Cambridge 1989.

Habermas Jürgen. *Teoria działania komunikacyjnego*, T. 1. *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1999.

Harrison E. Lawrence, Huntington P. Samuel. *Kultura ma znaczenie,* Wydawnictwo Zysk i Spółka: Kraków 2003.

Hernik Kamila. Kaźmierczak Tomasz. *Społeczność lokalna w działaniu: kapitał społeczny. potencjał społeczny, lokalne governance*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych: Warszawa 2008.

Heywood Andrew. *Politologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2009.

Hibbing R. John. Theiss–Morse Elizabeth, *Stealth Democracy. Americans' beliefs about how government should work,* Cambridge University Press: Cambridge 2002.

Hobbes Thomas. *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, tłum. Czesław Znamierowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe: Warszawa 1954.

Hume David. *Traktat o naturze ludzkiej*, wyd. II, tłum. Czesław Znamierowski, Wydawnictwo: Fundacja Aletheia: Warszawa 1963.

Huntington Samuel. *Trzecia fala demokratyzacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2009.

Inglehart Robert. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press: Princeton 1997.

Johnson J. Buttolph, Reynolds T. Henry, Mycoff D. Jason. *Metody badawcze w naukach politycznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2010.

Jones J. Brian. *Social Capital in American Life,* Palgrave Macmillan: Cham 2019.

Kębłowski Wojciech. *Budżet partycypacyjny, krótka instrukcja obsługi*, Instytut Obywatelski: Warszawa 2013, dostęp 02.09.2019 http://www.instytutobywatelski.pl/wp-content/uploads/2013/03/budzet_partycypacyjny.pdf.

Kmieciak Robert. *Decentralizacja jako fundament demokracji obywatelskiej,* WNPID UAM: Poznań 2016.

Koter Marek. *Geneza układu Łodzi przemysłowej*, Prace Geograficzne nr 79, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1969.

Kuroń Jacek. *Rzeczpospolita dla moich wnuków*, Seria „Szklane domy", Wydawnictwo Rosner & Wspólnicy: Warszawa 2004.

Le Bon Gustaw. *Psychologia tłumu*, Wydawnictwo Antyk: Kęty 2004.

Linz J. Juan, Stepan Alfred. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press: Baltimore 1996.

Lipset Seymour Martin, Bendix Reinhard. *Ruchliwość społeczna w społeczeństwie przemysłowym*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1964.

Locke John. Dwa traktaty o rządzie, Seria: Biblioteka Klasyków Filozofii, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1992.

Markowski Robert. *Demokracja i demokratyczne innowacje. Z teorią w praktyce*, Instytut Obywatelski: Warszawa 2014.

Mularska–Kucharek Monika. *Kapitał społeczny a jakość życia na przykładzie zbiorowości wielkomiejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź 2013.

Mularska–Kucharek Monika. *The Role of Social Capital in the Development of Entrepreneurship*, ScienceGP: New York 2015.

Olejniczka Anna, Zamęcki Łukasz. *Europa dla młodych – szansa ou d'illusion*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2013.

Osiatyński Wiktor. *Rzeczpospolita obywateli*, Wydawnictwo Rosner & Wspólnicy: Warszawa 2004.

Piechota Grażyna. *Wpływ komunikacji politycznej na budowanie społeczeństwa obywatelskiego w demokracji lokalnej (na przykładzie miasta Katowice)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice 2007.

Pietrzak Edyta. *Ku globalnemu społeczeństwu obywatelskiemu. Transgresja idei*, Dom Wydawniczy Elipsa: Warszawa 2014.

Pietrzyk–Reeves Dorota. *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: Toruń 2012.

Piróg Tomasz. *Dialog obywatelski w perspektywie socjologicznej: mity i realia dobrego rządzenia*, Zakład Wydawniczy „NOMOS": Kraków 2016.

Pisani Elena, Franceschetti Giorgio, Secco Laura, Christoforou Asimina. *Social Capital and Local Development. From Theory to Empirics*, Palgrave Macmillan: Cham 2017.

Putnam Robert. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford Scholarship Online: Oxford 2002.

Putnam Robert. *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Wydawnictwo Znak: Warszawa 1993.

Putnam Robert. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne: Warszawa 2008.

Rousseau Jean-Jacques. *Umowa społeczna*, Wydawnictwo Antyk: Kęty 2007.

Sanoff Henry. *Community Participation Methods in Design and Planning*, John Wiley & Sons: New York 2000.

Santos Boaventura De Sousa. *Democratizing Democracy. Beyond the Liberal Democratic Canon*, Verso: London 2005.

Sartori Giovanni, *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1998.

Schumpeter Joseph. *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper &. Brothers: New York 2003.

Simmel Georg. *Conflict & The Web of Group-Affiliations*, Free Press: New York 1964.

Simmel Georg. *On Individuality and Social Forms*, University of Chicago Press: Chicago 1971.

Skinner Quentin. *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. 1, Cambridge University Press: Cambridge 1978.

Słodkowska Inka. *Społeczeństwo obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980-1989*, Instytut Studiów Politycznych PAN: Warszawa 2006.

Starosta Paweł. *Społeczny potencjał odrodzenia miast poprzemysłowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź 2016.

Starosta Paweł. *Zróżnicowany zasób kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź 2012.

Sułkowski Łukasz, Marjański Andrzej. *Firmy Rodzinne – rozwój teorii i praktyki zarządzania*, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk: Łódź-Warszawa 2017.

Sztompka Piotr. *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Wydawnictwo Znak: Kraków 2016.

Sztompka Piotr. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak: Kraków 2002.

Tarkowski Jacek. *Grupy i więzi w systemie monocentrycznym*, Fundacja Stefana Batorego: Warszawa 1990.

Tocqueville de. A. *O demokracji w Ameryce*, Fundacja Aletheia: Warszawa 2005.

Turner H. Jonathan. *Face to Face. Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior*, Stanford University Press: Stanford 2002.

Warren E. Mark. *Democracy and Trust*, Cambridge University Press: Cambridge 1999.

Witkowska Marta. *Społeczeństwo obywatelskie w procesie integracji europejskiej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR: Warszawa 2009.

Zieliński Henryk. *Historia Polski 1914–1939*, Ossolineum: Wrocław 1985.

Artykuły w wydawnictwach zwartych

Adamowicz Elżbieta, Walczyk Konrad. *Zaburzenia cykliczności aktywności gospodarczej w Polsce w świetle wyników badania koniunktury gospodarczej IRG SGH*, [w:] *Niepewność a aktywność gospodarcza*, (red.) Walczyk Konrad, „Prace i materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH", Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza: Warszawa 2017.

Bourdieu Pierre. *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (red.) John Richardson, Greenwood: Westport 1986.

Brosch Anna. *Sharenting - nowy wymiar rodzicielstwa?*, [w:] *Świat małego dziecka. Przestrzeń instytucji, cyberprzestrzeń i inne przestrzenie dzieciństwa*, (red.) Krauze–Sikorska Hanna, Klichowski Michał, Wydawnictwo Naukowe UAM: Poznań 2007.

Chodubski Andrzej. *Regiony a społeczeństwo obywatelskie w europejskiej rzeczywistości kulturowej*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie jako wspólne dobro*, (red.) Lech Kacprzak, Bogdan Koszel, Adam Marcinkowski, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Pile: Piła 2012.

Chodubski Andrzej. *Społeczeństwo obywatelskie i jego powołanie*, [w:] *Instytucje państwa a społeczeństwo obywatelskie*, (red.) Andrzej Chodubski, Lech Kacprzak i Kazimierz Pająk, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Pile: Piła 2009.

Knoke David. *Organizational Networks and Corporate Social Capital*, [w:] *Corporate Social Capital and Liability*, (red.) Gabbay M. Shaul, Springer US: Boston 1999.

Król Marcin. *Między korporacją a społeczeństwem obywatelskim*, [w:] *Obywatel: Odrodzenie pojęcia*, (red.) Barbara Markiewicz, IFiS PAN: Warszawa 1993.

Lieberman S. Ellen. *Building Community Social Capital*, [w:] *Social Pathways to Health Vulnerability: Implications for Health Professionals*, (red.) Pacquiao Dula F., Marilyn, Springer International Publishing: New York 2019.

Łoś–Tomiak Anna. *Społeczeństwo obywatelskie w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia polskiej i europejskiej demokracji*, (red.) Wróbel Sylwester, Wydawnictwo Adam Marszałek: Toruń 2008.

Makowski Grzegorz. *Przegląd prawno-instytucjonalnych ram konsultacji społecznych na poziomie samorządu terytorialnego*, [w:] *Cele, granice, metody i koszty lokalnych konsultacji społecznych*, Forum Debaty Publicznej, Kancelaria Prezydenta RP: Warszawa 2012.

Offe Claus. *How Can We Trust Our Fellow Citizens?*, [w:] *Democracy and Trust*, (red.) Mark E. Warren, Cambridge University Press: Cambridge 1999.

Rahn M. Wendy, Brehm John, Rahn Neil Carlson. *National Elections as Institutions for Building Social Capital*, [w:] *Civic Engagement in American Democracy*, (red.) Morris Fiorina, Theda Skocpol, Brookings Institution and Russell Sage: Washington 1999.

Rudnicki Szymon. *Polska mozaika społeczna*, [w:] *Polski wiek XX: Dwudziestolecie*, (red.) Persak Krzysztof, Machcewicz Paweł, Bellona i Muzeum Historii Polski: Warszawa 2009.

Walzer Michael. *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, (red.) J. Szacki, ZNAK: Kraków 1997.

Artykuły w czasopismach naukowych

Abramowicz Bartosz. *Partycypacja społeczna w Polsce w kontekście reform samorządowych po 1990 r.*, „Samorząd Terytorialny" 2012, nr 11: 5–23.

Bailer Stefania, Bodenstein Thilo, Heinrich V. Finn. *Explaining the strength of civil society: Evidence from cross-sectional data*, „International Political Science Review" 2012, 34(3): 289–309.

Baiocchi Gianpaolo. *Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment and Deliberative Democratic Theory*, „Politics & Society" 2001, vol. 29, no. 1: 43–72.

Bakry M. El Medni. *Civil Society and Democratic Transformation in Contemporary Egypt: Premise and Promises*, „International Journal of Humanities and Social Science" 2013, vol. 3, no. 12: 14–26.

Barczykowska Agnieszka. *Pozytywny, negatywny czy neutralny? Pytanie o naturę kapitału społecznego*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 22: 81–95.

Basińska Anita, Matczak Piotr. *Wolontariat jako narzędzie budowy kapitału społecznego w świetle badań nad wolontariatem akcyjnym w trzech polskich miasta*, „Przegląd Socjologiczny" 2010, vol. 59: 83–102.

Będzik Beata. *Zróżnicowanie poziomu kapitału społecznego w gminach wiejskich województwa zachodniopomorskiego według wieku respondentów – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkole Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce" 2017, 4(27): 86–94.

Bielska Magdalena. *Społeczeństwo obywatelskie – na przykładzie działań NSZZ „Solidarność" w Uniwersytecie Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie w latach 1980–1989*, „Studia Politologica" 2011, nr 6: 170–180.

Bojarski Piotr. *Zamach majowy widziany oczami dziennikarzy „Dziennika Wileńskiego"*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego" 2015, nr 29: 101–114.

Bokszański Zbigniew. *Zmiana społeczna i jednostka we współczesności*, „Przegląd Socjologiczny" 2016, LXV (65): 9–22.

Bowles Samuel, Gintis Herbert. *Social Capital and Community Governance*, „The Economic Journal" 2002, vol. 112: 419–436.

Brzeziński Kamil. *Budżet (nie)obywatelski? – analiza czterech edycji łódzkiego budżetu obywatelskiego*, „Pedagogika Społeczna" 2017, nr 3(65): 135–155.

Brzeziński Kamil. *Między biernością a aktywnością obywatelską w kontekście łódzkiego budżetu obywatelskiego*, „Studia Miejskiej" 2016, t. 21: 167–181.

Bujwicka Anna. *Typy wielkomiejskiego sąsiedztwa wyobrażone a praktykowane stosunki sąsiedzkie mieszkańców Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2011, nr 36: 101–119.

Calhoun Craig. *Civil Society and the Public Sphere*, „Public Culture Winter" 1993, 5(2): 267–280.

Casella Alessandra, Gelman Andrew , Palfrey R. Thomas. *An experimental study of storable votes*, „Games and Economic Behavior" 2006, no. 57: 123 –154.

Casella Allesandra. *Storable votes*, „Games and Economic Behavior" 2005, no. 51: 391–419.

Cebula Michał. *Społeczny wymiar konsumpcji. Wspólne posiłki a kapitał społeczny i sieci relacji*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 501: 77–86.

Chabetek–Karwacka Grażyna, Ziółkowska Julia. *The Impact of Mega Events on the Local Economic Development through the Development of Social Capital*, „Journal of Geography, Politics and Society" 2017, no. 7(4): 25–31.

Chambers Simone, Kopstein Jeffrey. *Bad Civil Society*, „Political Theory" 2001, vol. 29, no. 6: 837–865.

Chodkowska–Miszczuk Justyna, Biegańska Jadwiga, Grzelak–Kostulska Elżbieta. *Rola lidera lokalnego w generowaniu kapitału społecznego – studium przypadku z gminy Jeżewo*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46: 41–55.

Churski Paweł. *Rola wielkich miast w rozwoju społeczno-gospodarczym Polski – poznańskie refleksje*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, t. CLXXXVI: 129–143.

Coleman James. *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „The American Journal of Sociology" 1988, vol. 94: 95–120.

Cudny Waldemar. *Model przemian miasta postsocjalistycznego – przykład Łodzi*, „Studia Miejskie" 2011, t. 4: s 153–159.

Dalton J. Russel. *Citizenship Norms and the Expansion of Political Participations*, „Political Studies" 2008, vol. 56: 76–98.

Działek Jarosław. *Kapitał społeczny – ujęcie teoretyczne i praktyka badawcza*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 3(45): 100–118.

Ekiert Grzegorz, Kubik Jan, Wenzel Michał. *Civil Society and Three Dimensions of Inequality in Post-1989 Poland*, „Comparative Politics" 2017, vol. 49, no. 3, special issue: *Civil Society and Democracy in an Era of Inequality* (April 2017): 331–350.

Erdogan Melike. *Social Capital and Civic Participation*, „International Journal of Social Sciences and Humanity Studies" 2010, vol. 2, no 2: 81–88.

Foley W. Michael, Edwards Bob. *The Paradox of Civil Society*, „Journal of Democracy" 1996, 7.3: 38–52.

Fox Jonathan. *How Does Civil Society Thicken? The Political Construction of Social Capital in Rural Mexico*, „World Development" 1996, vol. 24, no. 6: 1089–1103.

Fukuyama Francis. *Social Capital, Civil Society and Development*, „Third World Quarterly" 2001, vol. 22, no. 1: 7–20.

Fulkerson M. Gregory, Thompson H. Gretchen. *The evolution of a Contested Concept: A Meta-Analysis of Social Capital Definitions and Trends (1988–2006)*, „Sociological Inquiry" 2008, t. 78, no. 4: 536–557.

Gherghina Sergiu, Geissel Brigitte. *Linking Democratic Preferences and Political Participation: Evidence from Germany*, „Political Studies" 2017, vol. 65(1S): 24–42.

Goffman Ervin. *The Interaction Order*, „American Sociological Review" 1976, vol. 48, no. 1: 1–17.

Goodspeed Robert. *Participatory E-Planning With Civic Crowdfunding: Donor Background, Involvement, and Social Capital Outcomes*, „International Journal of E-Planning Research" 2019, vol. 8, issue 2: 68–87.

Grabowska–Powaga Aleksander. *Modele kapitału społecznego na przykładzie organizacji – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2017, z. 114: 145–154.

Granovetter Mark. *The Impact of Social Structure on Economic Outcomes*, „The Journal of Economic Perspective" 2005, vol. 19, no. 1: 33–50.

Growiec Katarzyna, Growiec Jakub. *Bridging Social Capital and Individual Earnings: Evidence for an Inverted U*, „Social Indicators Research" 2016, vol. 127:601–631.

Growiec Katarzyna, Growiec Jakub. *Trusting Only Whom You Know, Knowing Only Whom You Trust: The Joint Impact of Social Capital and Trust on Happiness in CEE Countries*, „Journal of Happiness Studies" 2015, vol. 15: 1015–1040.

Guoyang, Li Zhu, Chao Liu, Yu Chen. *TMT Social Capital, Network Position and Innovation: the Nature of Micro-Macro Links*, „Frontiers of Business Research in China" 2019, vol. 13:3: 1–23.

Hanifan Lyda Judson. *The Rural School Community Center*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science" 1916, vol. 67: 130–138.

Hildebrandt–Wypych Dobrochna. *Kapitał społeczny młodzieży jako podstawa socjalizacji politycznej oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego – sprawozdanie z badań niemieckich*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 22: 257–281.

Hildebrandt–Wypych Dobrochna. *Socjalizacja polityczna w przebiegu życia – perspektywa kontynuacji i zmiany*, „Studia Edukacyjne" 2018, vol. 49: 373–400.

Hoeven van der Arno, Hitters Erik, *The Social and Cultural Values of Live Music: Sustaining Urban Live Music Ecologies*, „Cities" 2019, no. 90: 263–271.

Holcombe G. Randall. *Theory of the Theory of Public Goods*, „Review of Austrian Economics" 1997, t. 10, nr 1: 1–22.

Inglehart Robert. *Globalization and Postmodern Values*, „The Washington Quarterly" 2000, no. 23(1): 215–228.

Inglehart Robert. *Modernization, Cultural Changes and The persistence of traditional values*, „American Sociological Review" 2000, no. 65(1): 19–51.

Jakóbczyk–Gryszkiewicz Jolanta. *Łódź u progu XXI wieku*, „Studia Miejskie" 2011, t. 4: 131–138.

Jelonek Adam. *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1950 r.*, „Dokumentacja Geograficzna" 1967, z. 3–4, Wydawnictwo PAN: Warszawa 1967, dostęp: 02.09.2019 http://rcin.org.pl/igipz/Content/29117/WA51_40014_r1967-z3-4_Dokumentacja-Geogr.pdf.

Jędrych Elżbieta, Klimek Dariusz. *Kapitał społeczny w przedsiębiorstwie – zasady i uwarunkowania pomiaru*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej" 2018, zeszyt 118: 227–235.

Juszczyk–Rygałło Joanna. *Kształtowanie kapitału społecznego szkoły w warunkach wielokulturowości*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja" 2017, t. 20, nr 2(78): 53–66.

Kapucu Naim. *Social Capital and Civic Engagement*, „International Journal of Social Inquiry" 2011, vol. 4, no.1: 23–43.

Kaźmierczak Tomasz, Rymsza Agnieszka. *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, „Instytut Spraw Publicznych" 2007: 41–46.

Kidyba Monika, Makowski Łukasz. *Samorządy wobec smart cities – wyzwania*, „Chorzowskie Studia Polityczne" 2017, nr 13: 47–74.

Kim H. Phillip, Aldrich E. Howard. *Social Capital and Entrepreneurship*, „Foundations and Trends® in Entrepreneurship" 2005, vol. 1, no. 2: 55–104.

Kittilson Miki Caul, Dalton J. Russell. *Virtual Civil Society: The New Frontier of Social Capital*, „Political Behavior" 2011, vol. 33, no. 4: 625–644.

Klemmenses Robert, Hatemi K. Peter, Hobolt B. Sara, Petersen Inge, Skytthe Axel, Nørgaard S. Asbjørn. *The genetics of political participation, civic duty, and political efficacy across cultures: Denmark and the United States*, „Journal of Theoretical Politics" 2012, 24(3): 409–427.

Kolasa Władysław. *Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918–1939*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej" 2012, t. XV, zeszyt 2 (30): 69–86.

Kopeć Agata. *Kryzys gospodarczy jako kryzys zaufania do instytucji gospodarczych i politycznych*, „Zeszyty Naukowe Organizacje i Zarządzanie" 2018, nr 71: 111–119.

Kornik Stanisław, Rynio Dorota. *Partycypacja społeczna a kształtowanie kierunków rozwoju miasta*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, zeszyt 272: 127–136.

Kotarski Hubert. *Kapitał społeczny – endogenny zasób mieszkańców województwa podkarpackiego*, „Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy" 2012, nr 28: 244–251.

Kraut Robert. *Internet Paradox Revisited*, „Journal of Social Issues" 2002, no. 58(1): 49–74.

Legutko–Kobus Paulina. *Partycypacja jako element programowania rozwoju lokalnego*, „Studia z Polityki Publicznej" 2018, nr 3(19): 45–58.

Leśniak–Łebkowska Grażyna. *Drabina zaufania i kapitał społeczny jako podstawy rozwoju zarządzania strategicznego przedsiębiorstwa w XXI wieku*, „Studia Oeconomica Posnaniensia" 2017, vol. 5, no. 9: 50–68.

Levi Margaret. *Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work*, „Politics and Society" 1996, no. 24: 45–55.

Lin Nan. *Building a Network Theory of Social Capital*, „Connections" 1999, vol. 22: 28–51.

Lundasen S. Wallman. *Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society*, „Swiss Political Science Review" 2014, 21(1): 140–157.

Łukasik Paweł. *Kapitał społeczny w kontekście różnic międzykulturowych*, „Nierówności społeczne a Wzrost Gospodarczy" 2018, nr 54: 254–259.

Markowska–Przybyła Urszula, Ramsey M. David. *Kapitał społeczny polskich studentów na tle międzynarodowym z wykorzystaniem wyników badań eksperymentalnych*, „Przegląd Socjologiczny" 2017, LXVI, nr 2: 9–36.

Markowska–Przybyła Urszula, Ramsey M. David. *Norms of Egality and the Gap between Attitudes and Behaviour amongst Polish Students: an Experimental Study*, „Economics and Sociology" 2017, vol. 10, no. 3: 220–236.

Michalska–Żyła Agnieszka. *Więzi z Miastem – wymiary, typy i uwarunkowania na przykładzie Łodzi i Iwanowa*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2011, nr 36: 79–99.

Mohan John, Bennett R. Matthew. *Community-level Impacts of the Third Sector: Does the Local Distribution of Voluntary Organizations Influence the Likelihood of Volunteering?*, „Economy and Space" 2019, vol. 51(4): 950–979.

Montalto Valentina, Moura Carlos Jorge Tacao, Langedijk Sven, Saisana Michaela. *Culture counts: An empirical approach to measure the cultural and creative vitality of European cities*, „Cities" 2019, vol. 89: 167–185.

Muddiman Esther, Taylor Christopher, Power Sally, Moles Kate. *Young people, family relationships and civic participation*, „Journal of Civil Society" 2019, no. 15(1): 82–98.

Mularska–Kucharek Monika, Świątek Agnieszka. *Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi. Analiza wybranych wymiarów*, „Studia Regionalne i Lokalne" 2011, nr 4(46): 68–83.

Mularska–Kucharek Monika. *Kapitał społeczny mieszkańców Łodzi w ujęciu przestrzennym*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Geographica Socio-Oeconomica" 2012, nr 12: 145–161.

Murawska Agnieszka. *Uwarunkowania aktywności wyborczej mieszkańców Łodzi i Iwanowa*, „Roczni Nauk Społecznych" 2017, t. 9(45): 95–118.

Murray Brittany, Domina Thurston, Renzulli Linda, Boylan Rebecca. *Civil Society Goes to School: Parent-Teacher Associations and the Equality of Educational Opportunity*, „The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences" 2019, vol. 5, no. 3: 41–63.

Musso Juliet, Weare Christopher. *Social Capital and Community Representation: How Multiform Networks Promote Local Democracy in Los Angeles*, „Urban Studies" 2017, vol. 54(1): 2521–2539.

Narayan Deepa, Cassidy Michael F. *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital*, „Current Sociology" 2001, no. 49: 59–102.

Naumiuk Agnieszka, Bron Jr Michał. *Budżet partycypacyjny w kształtowaniu wspólnej przestrzeni lokalnej – potencjał edukacyjny i inspiracje pedagogiczne*, „Pedagogika Społeczna" 2017, nr 3(65): 37–54.

Newton Kenneth. *Political Support: Social Capital, Civil Society, and Political and Economic Performance*, „Political Studies" 2016, vol. 54, issue 4: 846–864.

Nowicki Paweł. *Wpływ organizacji pozarządowych i inicjatyw społecznych na kreowanie polityki przestrzennej Łodzi*, „Space-Society-Economy" 2017, no. 21: 99–122.

Pawłowski Sławomir. *Konsultacje obligatoryjne i fakultatywne w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym a zakres uspołecznienia procesów planowania przestrzennego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2015, zeszyt 1: 203–217.

Paxton Pamela. *Social Capital and Democracy: an Interdependent Relationship*, „American Sociological Review" 2002, vol. 67 (2): 254–277.

Piechota Grażyna. *Jednostki pomocnicze w strukturach zarządzania polską gminą (analiza funkcjonowania jednostek pomocniczych w śląskich miastach na prawach powiatu)*, „Samorząd Terytorialny" 2013, nr 3: 21–35.

Piechowski Adam. *Gospodarka społeczna w Polsce przed zmianą ustrojową 1989 r. Część I: Pierwotne formy gospodarki społecznej i spółdzielnie od wieków średnich do początku XX wieku*, „Społeczeństwo Obywatelskie. Badania – Praktyka – Polityka" 2015, Nr 1 i 2: 5–23.

Pietrzak Edyta. *Ewolucje idei społeczeństwa obywatelskiego i kryzys racjonalizmu*, „Civitas Hominibus" 2015, nr 10: 39–52.

Pietrzyk–Reeves Edyta. *Konsolidacja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej: Rola społeczeństwa obywatelskiego*, „Eastern Review" 2017, t. 6: 27–38.

Podemski Krzysztof. *Społeczeństwo obywatelskie w Polsce 25 lat po wielkiej zmianie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2014, zeszyt 2: 89–109.

Portes Alejandro. *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology" 1998, t. 24: 1–24.

Potkański Tomasz, Wanat Leszek. *Dylematy rozwoju miejskich obszarów funkcjonalnych z perspektywy partnerstw międzysamorządowych*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2017, vol. CLXXIV: 235–245.

Prymon–Ryś Ewa. *Wolontariat i filantropia jako przejawy konsumpcji zrównoważonej w warunkach polskich*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 501: 96–105.

Przeniosło Marek. *Partie polityczne II Rzeczpospolitej wobec komunistów polskich 1918-1921*, „Czasy Nowożytne" 1999, nr 7: 269–279.

Ptak Arkadiusz. *Kapitał społeczny sołtysów*, „Wieś i Rolnictwo" 2017, nr 2(175): 29–48.

Putnam Robert. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, „Journal of Democracy" 1995, vol. 6, no. 1: 65–78.

Radziszewski Mateusz. *Analiza rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przy zastosowaniu kapitału społecznego na przykładzie Polski i USA*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2018, nr XIV(2): 107–134.

Radziszewski Mateusz. *Budżet obywatelski instrumentem rozwoju kapitału społecznego*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne" 2016, vol. 51: 131–154.

Rzeńca Agnieszka, Sobol Agnieszka. *Budżet obywatelski jako instrument kształtowania przestrzeni Miasta – przykład Łodzi i Katowic*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, zeszyt 272: 205–215.

Rzepkowski Arkadiusz. *Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności Łodzi w Drugiej Rzeczpospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych" 2008, R VIII, nr 1: 89–90

Sandal Jan–Urban. *How Innovation Maintains and Develops Democracy*, „Economic Annals-XXI" 2017, no. 165(5-6): 23–26.

Sanetra–Szeliga Joanna. *Kultura jako element ekonomii społecznej*, „Ekonomia Społeczna" 2018, nr 2: 50–58.

Sanoff Henry. *Multiple Views of Participatory Design*, „Focus" 2011: vol. 8, issue. 1, article 7, dostęp: 02.09.2019 http://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1182&context=focus.

Santos Boaventura De Sousa. *Participatory Budgeting in Brazilian Cities: Limits and Possibilities in Building Democratic Institutions*, „Environment & Urbanization" 2001, vol. 13, no. 1: 159–184.

Santos Boaventura De Sousa. *Participatory Budgeting in Porto Alegre: Toward a Redistributive Democracy*, „Politics & Society" 1998, vol. 26, no. 4: 461–462.

Sekloča Peter. *The Centre and the Periphery: Productivity and the Global Networked Public Sphere*, „TripleC" 2019, no. 17(1): 1–18.

Shiff Maurice. *Social Capital, Labor Mobility and Welfare*, „Rationality and Society" 1992, no. 4: 157–175.

Sieroń Arkadiusz. *Przyczyny rozwoju gospodarczego dziewiętnastowiecznej Łodzi – zapomniana rola wolności gospodarczej*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Historica" 2017, nr 98: 71–84.

Skica Tomasz, Harasym Ruslan. *Czynniki determinujące poziom aktywności gospodarczej na przykładzie gmin o najwyższym poziomie przedsiębiorczości*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Ekonomia" 2017, nr 1(48): 19–37.

Skrodzka Iwona. *Social Capital and Smart Growth of the EU countries*, „Economic and Environmental Studies" 2018, vol. 18, no. 2: 841–858.

Sokołowicz Mariusz, Boryczka Ewa. *Tożsamość i wizerunek dużego miasta wobec międzynarodowej mobilności osób dobrze wykształconych. Przykład Łodzi w oczach studentów łódzkich uczelni*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej" 2011, nr 24: 45–56.

Sommer Teresa Eckrich, Sabol J. Terri, Chor Elise, Schneider William, Chase–Lansdale P. Lindsay, Brooks–Gunn Jeanne, Small L. Mario, King Christopher, Yoshikawa Hirokazu. *A Two-Generation Human Capital Approach to Anti-Poverty Policy*, „The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences" 2018, vol. 4, no. 3: 118–143.

Souza Celina. *Participatory Budgeting in Brazilian Cities: Limits and Possibilities in Building Democratic Institutions*, „Environment & Urbanization" 2001 , vol. 13, no. 1: 159–184.

Stankiewicz Emilia. *Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Kwartalnik Prawo-Społeczeństwo-Ekonomia" 2016, nr 4: 44–65.

Stańczyk Piotr. *Wykształcenie ludności II Rzeczypospolitej w świetle badań GUS*, „Społeczeństwo i Ekonomia" 2016, nr 1(5): 7–26.

Stawasz Danuta. *Kapitał społeczny jako czynnik warunkujący rozwój terytorialny*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN" 2018, vol. CLXXXIV: 151–163.

Sułkowski Łukasz. *Syndrom familizmu w polskich organizacjach*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie" 2013, t. XIV, zeszyt 6, część II: 21–31.

Szczepańska Magdalena. *Wspólnota mieszkaniowa jako przedmiot zainteresowania socjologii*, „Przegląd Socjologiczny" 2014, 63 (LXIII): 197–216**.**

Szkudlarek Piotr. *Kapitał społeczny ludzi młodych – analiza badań wśród studentów*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2017, nr 489: 393–404.

Świątek Agnieszka. *Poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica" 2015, nr 52: 109–126.

Tarkowski Maciej. *Kapitał społeczny i ludzki jako niematerialny zasób rozwoju lokalnego w świetle badań ankietowych mieszkańców wsi województwa pomorskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46: 131–148.

Thomas Y. Clive. *Capital Markets, Financial Markets and Social Capital*, „Social and Economic Studies" 1996, vol. 45: 1–23.

Tomala Magdalena. *Social Capital in Baltic Sea Region in the Light of the Concept by Pierre Bourdieu*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae" 2017, nr 4, t. II: 75–90.

Trzpiot Grażyna, Szołtysek Jacek. *Starzenie się funkcjonalnych grup wieku a kapitał społecznych*, „Ekonometria" 2017, nr 2(56): 11–27.

Uğurlu Celal Teyyar. *The Social Capital of Schools: Logistic Prediction Between Variables*, „Education and Science" 2017, vol. 42, no. 192: 427–439.

Van Deth W. Jan. *Measuring social capital: Orthodoxies and continuing controversies*, „International Journal of Social Research Methodology" 2003, t. 6, nr 1: 79–92.

Waśkowski Zygmunt, Jasiulewicz Anna. *Rola sportu i rekreacji fizycznej w kształtowaniu się kapitału społecznego mieszkańców regionu*, „Handel Wewnętrzny" 2017, t. II, nr 4(369): 279 –289.

Wiśniewski Marcin. *Zaufanie do samorządu terytorialnego w Polsce – próba oceny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2015, zeszyt 3: 321–334.

Witkowska Marta. *Przezwyciężanie kryzysu w procesie integracji europejskiej poprzez zmiany regulacji dotyczących udziału obywateli UE w podejmowaniu i realizacji decyzji*, „Przegląd Europejski" 2015, nr 1(35):65–95.

Woolcock Michael. *Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework*, „Theory and Society" 1998, vol. 27, no. 2: 151–208.

Woolcock Michael. *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes*, „Canadian Journal of Policy Research" 2001, vol. 2 (1): 11–17.

Wosiek Małgorzata. *Integrowanie rozwoju kapitału ludzkiego i kapitału społecznego jako wyzwanie polskiej gospodarki*, „Ekonomia XXI Wieku" 2015, 1(5): 68–89.

Wosiek Małgorzata. *Kapitał społeczny i jego relacje z czynnikami wytwórczymi*, „Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy" 2017, nr 52: 80–94.

Woźniak Paweł. *Doktryner Czy Pragmatyk? Rajmund Rembieliński jako Prezes Komisji Województwa Mazowieckiego (1816–1832)*, „Studia Podlaskie" 2015, t. XXIII: 101–117.

Zajda Katarzyna. *Bricolage w wykorzystaniu zasobów społecznych wsi. Relacja między zasobami społecznymi obszarów partnerstwa kapitałem społecznym lokalnych grup działania z województwo odmiennych tradycjach społecznikowskich*, „Studia Obszarów Wiejskich" 2017, t. 46: 117–129.

Zajdel Mirosław. *Bezrobocie w Łodzi w okresie Transformacji (wybrane aspekty)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne" 2009, t. LXXIX: 241–252.

Źródła internetowe

Budżetu partycypacyjnego Miasta Stołecznego Warszawy, dostęp: 02.09.2019 http://twojbudzet.um.warszawa.pl/.

Greven Thomas. *The Rise of Right-wing Populism in Europe and the United States. A Comparative Perspective*, Fundacja im. Friedricha Eberta, 19.05.2016, dostęp: 02.09.2019 https://www.fesdc.org/news-list/e/the-rise-of-right-wing-populism-in-europe-and-the-united-states/.

Nowak Maria. *Opis ciekawego przykładu partycypacji ewaluacja budżetu obywatelskiego w Łodzi*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych Stocznia, Fundacji im. Stefana Batorego: Warszawa 2013, dostęp: 02.09.2019 https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/09/%C5%81%C3%B3d%C5%BA_ewaluacja_opis-projektu1.pdf

The Writings of Thomas Paine, Harvard University: Philadelphia 1894, dostęp: 02.09.2019 http://calhum.org/files/uploads/program_related/TD-Thomas-Paine-Common-Sense.pdf.

PB Unit, *Participatory Budgeting in the UK – a toolkit*, Second Edition, London 2010, dostęp: 02.09.2019 https://pbnetwork.org.uk/wp-content/uploads/2016/02/Participatory-Budgeting-Toolkit-2010.pdf.

Statystyki podstawowe, Electronic Statistic Textbook, © Copyright StatSoft, Inc., 1984-2011, dostęp: 02.09.2019 https://www.statsoft.pl/textbook/stathome_stat.html?https%3A%2F%2Fwww.statsoft.pl%2Ftextbook%2Fstreliab.html.

Główny Urząd Statystyczny, dostęp 18.08.2018, stat.gov.pl.

Poznański Budżet Obywatelski 2019, dostęp: 20.10.2018, pbo2019.um.poznan.pl.

Kongres Ruchów Miejskich, dostęp: 02.09.2019 kongresruchowmiejskich.pl.

Państwowa Komisja Wyborcza, dostęp: 02.09.2019, pkw.gov.pl.

Partner in Business Strategies, dostęp: 02.09.2019, https://pbs.pl/dobor-proby-badawczej/.

Portal Miasta Gdańska, dostęp: 02.09.2019, www.gdansk.pl.

Szczeciński Budżet Obywatelski 2019, dostęp: 02.09.2019, sbo.szczecin.eu.

Urząd Miasta Łodzi, dostęp: 02.09.2019, uml.lodz.pl.

Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, dostęp: 02.09.2019, www.wosp.org.pl.

Źródła prasowe

Dziennik Łódzki

Express Ilustrowany

Gazeta Wyborcza Łódź

Gazeta Wyborcza Trójmiasto